

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМ МИНИСТИРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИ КАФЕДРАСИ

**Ҳәзирги қарақалпақ тили.
Лексикология**

Пәнинен лекциялар текстлери

Дүзиўши:

Айназарова Г.

Н Ө К И С - 2 0 0 6

Курстың предмети хәм ўазыйпалары

Жоба:

1. Лексикология-тил билиминиң ең баслы тараўларының бири.
2. Лексикологияның ең тийкарғы бирлиги.
3. Лексикология тараўының изертлейтуғын мәселелери хәм ўазыйпалары.

Таяныш сөзлер: Лексика, лексикология, сөзлик курам, диахрония, синхрония, семасиология, этимология, лексикография.

Тил билиминиң ең баслы тараўларының бири-лексикология. Ол тилдиң сөзлик курамы хәм оның раўажланыў ызамларын үйретеди. Сөзлик курамды диахрониялық хәм синхрониялық бағдарда қарастырады, изертлейди. Усы көз-қарастан лексикологи тараўында еки объектти хәм еки бөлимди көриўге болады. Олардан бири тилдиң сөзлик системасын хәзирги жағдайдағы раўажланыў дәрежесинен үйретсе, екінши сөзлик курамда тарийхый жақтан тексерип, оған сол тилди дөретиўши халықтың тарийхы менен тиккелей байланыста бақа береди, сөзге тарийхый тәрийплеме жасайды. Усыған байланыслы лексикология илиминде бир-бирине бекем байланыслы еки бөлимди ажыратамыз. Оларды хәзирги лексикология хәм тарийхый лексикология деп атаймыз.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик курамына лексика хәм лексикология деген терминлер тил илиминиң раўажланыўына байланслы соңғы ўақытта орыс тили арқалы келип кирди.

Лексика гректиң *lexikos* деген сөзинен келип шыққан. Бизиңше сөзлик деген мәни аңлатады. Хәр қандай тилде қолланылып киятырған сөзлер сөзликти, яғный сөзлик курамды курайды. Олай болса сөзлик дегенде биз сөзлик курамды, яғный тил сол сөзлик курамды хәзирги раўажланыў дәрежесинен хәм тарийхый көзқарастан изертлейтуғын тил ҳаққындағы илиминиң бир тараўынан ибарат. Лексикология термини де гректиң *lexikos* хәм *logos* деген еки сөзинен жасалып, сөзлик курам ҳаққындағы илим дегенди аңлатады (*lexikos* -сөзлик, *logos* илим).

Солай етип, лексикология-тилдиң сөзлик курамы ҳаққындағы илим. Оның изертлейтуғын ең кишкене хәм тийкарғы бирлиги сөз. Бирақ лексикология тек жеке сөзлерди ғана емес, оны сөзлик курамның ишинде қарап, сөзлер жыйнағын белгили бир ызамлылық тийкарында пайда болып, раўажланатуғын категория, пүтин бир система сыпатында бақалайды хәм үйретеди.

Олай болатуғын болса, лексикология тилдиң сөзлик системасы хәм оның раўажланыў ызамларын изертлейтуғын илим тараўы екен.

Сөз тил илиминиң басқа тараўларында да сөз етиледі. Мәселен, морфология да сөз үйрениледі. Бирақ сөзге морфология тараўында дүзиліси, формасы, грамматикалық қәсийети жағынан бақа бериледи. Айтайық, адамлар деген сөз морфология нәзеринен түбир (адам) хәм көплик қосымтасынан (лар) турады. Мәселен хәм формасы бойынша атлық категориясына тийисли, затты аңлатады, дәл заттың атамасы, атаў сеплигинде хәм т.б. элементи, туўра хәм аўыспалы мәнилеринде алады, синонимлик сыңарларына ийе, түпкиликли лексикалық бирликтен ибарат. күнделикли қолланылыў барысында белгили бир жағдайларда түрлише услублық та айрықшалықларға ийе болып келиўи мүмкин т.б.

Бундай байланыс хәм айрықшалықлар тил илиминиң басқа тараўларына да тийисли. Бул тараўлар, әлбетте өзлериниң алдыларына қойылған талапларға сәйкес сөзде белгили бир тәрәпинен алып изертлейди.

Солай да лексикология ҳаққында сөз еткенимизде, сөзди өзиниң изертлеў объекти етип алатуғын тил илиминиң басқа да тараўлары арасындағы байланыс дыққат орайында турыўы лазым. Әсиресе сөздиң тәбиятын толығырақ түсиниўге себепши болатуғын семасиология, этимология, сондай-ақ лексикография хәм услубияттың өз-ара байланслары тилдиң сөзлик курамын хәр тәрәплеме үйрениўде белгили әҳмийетке ией.

Сөзлик курамды үйрениўде биз, әлбетте, лексикалық элементлерди түрли жобада сөз етемиз. Анаў я мынаў сөзге оның мәнисине, сөзлик системадағы орнына, тарийхый шығысы жағынан қайсы қатламға тийисли екенлигине, қолланылыў өрисине, қолланылыў дәрежесине, услублық өзгешелигине қарай бақа беремиз.

Демек, лексикология курсы сөзлик қурамды үйрениуде мине усы жоқарыда аталған ұазыйпаларды хәр тәреплеме иске асырыуды нәзерде тутады, яғный ол сөзлик қурамды пүтин бир система сыпатында қарап, оны семасиологиялық айрықшалықлары, қурамы, тарийхый шығысы, қолланыу өриси, услублық өзгешеликтери, қолланыу дәрежеси жағынан бақалайды хәм үйретеди.

Соның менен бирге, бул тарауда тилде таяр түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбектериде де түрли жобаларда сөзетиледи, оларға тән қәсийеттерге сыпатлама бериледи. Бул мәселе лексикологияның ажыралмас бир тарауы болған фразеология бөлиминде қаралады. Фразеологиялық сөз дизбектери тилде турақлы сөз дизбеги түринде ушырасатуғын лексикалық бирликлеор сыпатында мәниси, семантикалық биригиушилиги, лексикалық қурамы, қурлысы, тарийхый шығысы, экспрессивлик услублық айрықшалықлары көз-қарасынан үйрениледи. Өткени қақарақалпақ тилинің сөзлик системасында фразеологиялық сөз дизбектери өзгеше сыпаттағы сөзлик қатламды қурайды хәм күнделикли тил арқалы пикир алысуы жағдайында жеке лексикалық бирликтер сыяқлы қолланылуы мүмкиншиликтерине ийе. Мәселен, пышақ арқасы, қамырдан қыл сууырғандай қулақ түриу, өкше көтериу, жыс тоғай, тастай қараңғы усаған турақлы сөз дизбектери сөзлик қурамы жеке лексикалық бирликтер сыяқлы өз орнына ийе хәм мәнилик жақтан бир сөз орнында қолланыла алады.

Лексикология курсы тил илиминің лексикография тарауы менен де тиккелей байланыста. Сонлықтан қақарақалпақ лексикографиясы тарауындағы жетискенликтерге лексикалық машқалалар қатарында сыпатлама беріу хәзирги қақарақалпақ әдебий тилин тереңирек хәм хәр тәреплеме үйрениу исин әдеуір жеңиллестиреди. Усы көз-қарастан лексикологиялық курсты лексикографиялық сыпатламалар менен ушыраструу мақсетке мууапық келетуғыны сөзсиз.

Лексикология курсында, усылай етип, сөзлик қурамды хәр тәреплеме анализлеу қақарақалпақ әдебий тиллик рауажланыу нызамларын теориялық көз-қарастан үйрениу ушын да, тилдің кең мүмкиншиликтеринен әдебий тилдің нормаларына сәйкес дурыс хәм шебер пайдаланыу ушын да үлкен әхмийетке ийе.

Қақарақалпақ әдебий тилинің сөзлик қурамын мине усы жобаларда үйрениу арқалы оның хәзирги дәуірде айта қаларлық дәрежеде рауажланғанлығын көремиз.

Сораулар:

1. Лексикология тил билиминің қандай тарауына киреди?
2. Сөзлик қурамда диахрониялық хәм синхрониялық жақтан изертлеу дегенимиз не?
3. Лексика, лексикология, сөзлик қурам дегенимиз не?
4. Лексикологияның изертлейтуғын мәселелери нелер?

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». IV лексика. М., 1962.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қақарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильтеринің рауажланыуы менен қақарақалпақ лексикасының рауажланыуы. Нөкис. 1973.

Қақарақалпақ тили лексикасының изертленіу тарийхы

Жоба:

1. Қақарақалпақ тили лексикасының XIX әсирде изертленіу жағдайы.
2. XX әсирде қақарақалпақ тили лексикасының изертленіуі.

Қақарақалпақ тили - Қақарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили болып есапланады.

XX әсирге шекем ең бир аз изертленген тиллердің бири болып есапланады. Түрк системасындағы тиллердің кемшилиги бурыннан ақ көп изертленген болса, бизиң тилимиз

тууралы бул естеликлердин ишинде хеш қандай материал табылмайды. Хәтте ең жоқарғы баҳаланып жүрген Радловтың В.В. 1866-1913-ж. СПб. «Образцы народной литературы северо-тюркских племен» деген кітабына да кирмеген. Бул дәуірде оны изертлеуі ушын хешқандай қызықсынған адам болмаған, егер материал тапқанлары болса, арабша жазылған нұсқалардан биреулер арқалы аударма жолы менен ғана пайдаланған. Бунда да оның фонетика я морфологиясы тууралы хешқандай характеристикаға тоқтамаған.

Биринши рет Қарақалпақ тили тууралы изертлеуі жұмысы Пальмбладаның 1848-жылы «ОККСком наречий» (Казань 1848) деген мийнетинде қарақалпақ тилин Ноғай группасына киргизеди. Буннан кейинде бир қанша илимпазлардың мийнетинде сийрек болсада атала баслайды. Мысалы: Бальби, Г.Вамбери. В.В.Родлов (1882) Н.Ф.Катанов (ОВТагрчинаға) (1894. стр. 8) Казань. Булардан бөтен Қарақалпақ тили аўыл әдебиятының характери ҳаққында Петербургтан Хиўаға келген персия принци Риза-Кули-Мирзаның Жол жазбасына қоса жиберилген бир қанша қосықлары. А.Россчкованың Қарақалпақ ертеклериниң бир қанша аударған ертектери шығады. (Сказки Тубемцев Хивинского вазиса. «Научное образование» № 10. 1901.)

Қарақалпақ тилин изертлеуі, оны үйрениуі тек ХХ әсирдин басларында ғана қолға алына баслады. Қазақ фольклорын жыйнаўшысы А.Диваев тәрәпинен 1902. Ташкентте Джиемурат Бекмухаммедовтан жазып алынған «Алпамыс» дастанын биринши рет бастырып шығарды. Бунда Г.Вамбери, Риза-Кули-Мирза хәм А.Руссиновалардың мағлыўматларына қарағанда араб орфографиясында басылғанына қарамастан көп ғана өзгешеликтери барлығы, солай етип қарақалпақ тили басқа түрк системалас тиллерге қарағанда өз алдына өзгешелиги бар тил екенлиги дәлилленди.

Буннан транскрипциясының анықлығы бойынша кеңирек жұмыс болып саналған, Петербург университетиниң шығыс тиллери факультетиниң студенти И.А.Беляев тәрәпинен Шымбай, Нөкистен жазылып шығарған Едиге хәм Тоқтамыс ҳаққындағы дәстаны болады. Бул 1903 жылы жазып алынған. (Протоколы закаспиского кружка любителей аргеологии и истори Востока, Вып 888. 1917).

1925-жылы ҚҚ.А.О. ал 1932-ж. ККАССР болып уйымласып қарақалпақ халқы ушын барлық жағдайлар туўдырылады.

1924-жылдан баслап мине усы халыққа түсиникли тилде жәмийетлик газет, журнал, кітаптар басылып шығып, мәмлекетлик тил болып қәлиплести. Биринши рет бул бойынша мектептерде оқытылыуі ушын фонетика, лексикология, грамматика бойынша оқыу қураллар дүзиле баслады.

Буған хызмет еткен биринши үш жыл ишинде араб әлипбесине сәйкесленген алфавит болды. 1925-1928 жж. 1928-жылдан баслап латын хәрипи бойынша, ал 1940 жылдан баслап рус алфавитиниң негизинде дөреген өз алфавитине ийе болды.

Солай етип, бул мәдений тараўдың раўажланып, халыққа хызмет етиуі 1924-жылы биринши рет жарыққа шыққан «Мийнеткеш қарақалпақ» лагерасы, ал 1925-жылдан баслап оқыу қураллары әлипбе. Ташкент 1925. Егеделер саўаты. Т. 1925.

1926-жылдан баслап МГУдың Тарийх-этнография факультетиниң студентлери А.Х.Дәўлетов, А.И.Иванов хәм Н.А.Баскаковлар Қарақалпақстанға келди. Бунда Қарақалпақстан районларының Турткул-Чимбай-Қараөзек, Қоңырат, Хожели, Хиўаларда болып, Қарақалпақ фольклоры хәм этнографиясы бойынша материаллар жыйналып, «Очерки быта Каракалпаков» деген ат пенен таярланған. Бирақ басылып шықпаған. Буған тил, қосықлар, ноталар ҳаққында материаллар киргизилген.

1927-жылы Орта Азия Университетин тамамлаған А.С.Морозов Қарақалпақстанда болып, «Этнографические очерки», «Материалы по грамматике каракалпакского языка» деген мийнетлерин дөретти. Бирақ сол ўақытта бул мийнетлери басылып шықпады.

1928-жыл Латынласқан алфавит тийкарына көшеди. Усы ўақытта жаңа алфавит бойынша комитет дүзиледи. Бирақ бул ўақытта шыққан әдебиятшылар ески алфавит тийкарында шығып турды. 1928-жылы «Қарақалпақ әдебият жыйынтығы» шығады.

1929-жылы пүтинлей жаңа алфавитине ийе болды. Солай етип биринши рет «Қат таныу» Е.Бахый, «Қарақалпақ әлипбеси» К.Айымбер улы, В.Ералы улының «Егеделер саўаты» қусаған кітаптары шыға баслады.

1928-1929-жыллары маршрут бойынша Қарақалпақ районлары, қоңсылас обласларда сөйлеу тиллери бойынша жұмыслар алып барылды.

1930-жылы Қазан ССРы хәм Өзбек ССР тәрәпинен еки экспедиция шөлкемлестирилип, булар Малов С.Е. Т.Сафиев басшылығында Чимбай, Кегейли, Тахтакөпир районы бойынша, А.Х.Дәвлет, Т.Б.Бекимбетов, Н.А.Баскаков Жолдаслар Қараөзек, Қоңрат районлары бойынша жумыс алып барды. Өзбекстан экспедициясының негизги махсети. Хорозм бойынша хәм Жол жөнекей қарақалпақ говорларына сер салыў еди.

Солай етип бул еки экспедиция тәрәпинен «Материалы для изучения каракалпакского языка», «Трудах Хорозимской экспедиции», «Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка» деген мийнетлери исленип биринши рет тексерий бойынша жумыс исленип, илимий мийнет дәретилди. Бирақ булардың барлығы басылып шықты бирақ, қысқарған түрде шықты. Е.Д.Поливанов өз мийнетинде тек фонетикалық жақтан анализ еткен болса, Малов фонетика, грамматикалық тәрәпине қарай хәм түрк тиллерине салыстырып анализ етти. Хәм бул бойынша тийисли материаллар жыйналды. Кейин Баскаков тәрәпинен «Краткая грамматика каракалпакского языка» (Турткуль 1931-1932 ж.) шығарылды.

Усы жыллары жергиликли илимпазлар тәрәпинен бирнеше оқыў қураллары хәм №1 «Қызыл Қарақалпақстан» (1930) журналы жарыққа шыққты. Буннан соң «Қосықлар жыйнағы» шығады. 1931-жыл. Комплексли илим изертлеў институты уйымластырылды. Бунда этнолого-лингвистикалық бөлими болып, буның алдына биринши рет таза алфавит бойынша жумысты питкерийди қойды.

1931-жылы Д.Жақсымуратов «Егеделер саўаты». К.Ермашов «Қарақалпақ қызы» повести шықты.

1932-жылы биринши рет тил конференциясы уйымластырылып бунда таза алфавит хәм орфографияның қағыйдалар жыйнағы бекитиледи. Бул қарақалпақ тилинің келешекте раўажланыўына тиккелей жол ашты. Усы жылы Н.А.Баскаковтың «Краткая грамматика каракалпакского языка» шықты.

1933-1935-жыллар арасында биринши гезекте қарақалпақ тилши сабақлықларын дүзий бойынша жумыс алып барады. СССР Илимлер Академиясында биринши рет Қарақалпақ орфографиясы бойынша К.Убайдуллаевтың баянаты тыңланды. Бул бойынша Малов, Боровков жолдаслардың очерклары шықты. Бир қанша кемшиликлерине қарамастан, келешектеги тил илиминің тийкарына жол болып қалды.

1935-жылы институттың Соколов, Фивонсино қусаған профессорлар араласты хәм Соколов тил әдебий секциясын басқарып турып, өзинің «От разведки к проверке», «Қаракалпакски - яфетиды на Амударье», «О литературы каракалпаков» деген мийнетлерин жазып, бирақ илимпазлар тәрәпинен мақуланбағанлықтан баспаға басылмай қалды. Филоненко педагогика секциясын басқарып, қарақалпақ мектеплерин изертлеў жумысы менен шуғылланды.

1935-жылы тилшилердің екінши рет конференциясы өткерилди. Бунда СССР Илимлер Академиясынан Малов қарасты. Конференция материаллары газеталарда ашқараланды. Бирақ орфография қабыл етилмей, кейин 1938-жылы Дауқарайов, Айымбетов, Убайдуллаев тәрәпинен ислеп шығылғанлар қабыл етилди. Бул дәуір және районларға экспедициялар жиберилип РСФСР Минпросының тапсырмасы бойынша, қарақалпақ тилинің оқытылыўы тексерилиў менен бир қатарда илимий жумыслар алып барылды. Кейинги жыллар ишинде және бир рет экспедиция хәм оқыў қураллар менен қатар қарақалпақ әдебиятының материаллары басылып шықты.

Қарақалпақ тилинің тарийхында 1940-жылы және бир өзгерис жыл болып, рус графикасына сәйкесленген графинаға көшилди. Буннан кейин барлық оқыў қураллары қайта исленди.

Бунда жаза орфография негизинде әдебий китаптар исленип шығылды. Қарақалпақ рус тилинің сөзлиги исленип шығылды.

Бул мәхәлде шет елди бир рет «Қарақалпақ грамматикасы» деген ат пенен К.Менгестин китабы жарыққа шықты.

1945-жылы ӨзАК Науқтың көшпели сессиясы Нөкисте өткерилди. Бунда тыңланған 14 докладтың 8тил илимине арналған еди.

Қарақалпақ тилинің раўажланыўында Даўқараев, Айымбетов, Убайдуллаев, Бекимбетов, Ермашов х.т.б. мийнетлери көп XVIII-XIX әсир әдебиятларының естеликлери, фольклар өз алдына китаптар болып басылып шықты.

1960-жылы Қарақалпақ орфографиясына және бирқанша өзгерис киргизилип, хәриплер менен толықтырылды.

Дәслепки жылларда тийкарынан жазыу (алфавит хэм орфография), терминология, сабаклыктар хэм программалар дүзиу исине кеуил белинди. 30-жыллардан баслап каракалпак тилиниң фонетикасы, грамматикасы, лексикасы, тарийхы хэм диалектлери илимий планда изертлене баслады.

Бул изертлеуге, рус илимпазлары, белгили совет тюркологлары С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Н.А.Баскаков, А.К.Боровков х.т.б. өзлериниң мол үлеслерин қосты, олар бурын изертленилмей киятырған каракалпак тилин ендигиден былай изертлеудиң тийкаргы бағдарларын белгилеп берди.

50-жыллардан соң, қапрақалпак тилин изертлеушилердиң қатарлары жергиликли миллий кадрлар менен толысты.

Ал 60-жыллардан кейин каракалпак тилиниң барлық тараулары бойынша илимий изертлеулер кеңнен ен жайды хэм тил билими Қаракалпакстандағы жәмийетлик илимлердиң өз алдына бөлек бир тарауы сыпатында рауажлана баслады.

XX әсирдиң басында венгер илимпазы Г.Вамберидиң «Чағатай тили» атлы мийнетинде каракалпак тилинен гейпара сөзлер алынып, қазақ, чағатай тиллери менен транскрипциялық планда салыстырылып көрсетилди.

Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Торткуль. 1931. Қаракалпак тилиниң фонетикасы, грамматикасы бойынша мағлыұматлар беріу менен бир қатарда оның лексикасы ҳаққында да сөз етеди.

Насыров Д.С. Хамидов Х. «Октябрьге шекемги каракалпак жазыуының естеликлери», Н.А.Баскаковтың «Қаракалпак тили лексикасының составы хэм сөз қурылысы», Р.Есмуратованың «Октябрь хэм каракалпак лексикологиясы», Е.Бердимуратовтың «Хәзирги заман каракалпак тилиниң лексикологиясы», «Әдебий тилдиң функционалық стильлериниң рауажланыуы менен каракалпак лексикасының рауажланыуы», Қ.Әбдимуратовтың «Неге усылай аталған?» атлы мийнетлери, О.Доспановтың «Қаракалпак тилиниң кубла диалектиниң лексикасы», Т.Бегжановтың «Қаракалпак тилиниң Мойнақ говорының лексикасы», Ш.Кәримхожаевтың «Қаракалпак тилинде дийханшылық терминлерин үйрениу мәселелери» т.б. бойынша изертлеу жұмыслары баҳалы мийнетлеринден болып табылады.

Таяныш түсиниклер

Қаракалпак тил илими, пайда болыуы, рауажланыуы. Алфавит, орфография. Лексикология бойынша мийнетлер. Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, К.Убайдуллаев, Қ.Айымбетовтың хызметлери. Соңғы дәуирде каракалпак тили лексикасының излениуи.

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Краткие сведения по истории изучения каракалпакского языка. Каракалпакский язык. ч. 88. М. 1952. 9-20 б.
2. Бекбергенов А. Қаракалпак тилин изертлеушилер. Нөкис 1984.
3. Бекбергенов А. Доспанов О. Тилши-илимпазлардың творчестволық жолы. Нөкис, 1990.
4. Қайырбаев Ж. Амиралиев Қ. хэм устаз, хэм илимпаз. Нөкис, 1991.
5. Насыров Д. Бекбергенов А. Бекназаров В. Қаракалпак тил билими бойынша библиографиялық көрсеткиш. Нөкис, 1978.
6. Насыров Д. Бекбергенов А. Каракалпакское языкознание. Нөкис. 1989.
7. Насыров Д. Бекбергенов А. Илимпаз хэм педагог. Нөкис, 1984.
8. Насыров Д.С. Дауенов Е. Қаракалпак тил илиминиң рауажланыуы. Вестник, 1989, № 4.

Тема: Сөз-қаракалпак тилиниң бирлиги

Жоба:

1. Сөз ҳаққында түсиник.
2. Сөздиң лексикалық хэм грамматикалық мәнилери.
3. Номинациялық усылы бойынша мәнилердиң ажыратылыуы.

4. Семантикалық байланыс дәрежесине қарай лексикалық мәнилер.

5. Сөздің лексикалық мәнилерінің түрлері.

Хақықатында да тил хақында ойласақ ең алды менен бизің көз алдымызға сөз кекледі. Биз сөз хақында ойлау арқалы тилді түсиніуге умтыламыз. Өйткени сөз тил хақындағы мәселелерді анықлаудағы ең тийкарғы бирлик болып есапланады. Олай болатуғын болса хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасын, оның семасиологиялық айрықшалықтарын анықлау үшін биз ең тийкарғы категория болған сөз хақында әңгиме етиуимиз керек. Оның үстине сөз лексикологияның, оның ажыралмас бир бөлеги семасиологияның тийкарғы объекти болып табылады.

Лексикология, семасиология деген терминлер хәзирги заман қарақалпақ тилине совет дәуиринде қарақалпақ халқының турмысында илимнің рауажланыуы менен, соның ишинде қарақалпақ тил билимінің рауажланыуы менен соның ишинде қарақалпақ тил билимінің рауажланыуы менен рус тили арқалы келип кирди. Қарақалпақ тилинде лексикология тилдің сөзлик составы хақындағы илим, ал семасиология сөз мәниси хақындағы илим деген мәнилерде түсиниледи. Лексикология хәм семасиология шығысы жағынан грек сөзлеринен ибарат. Олар гректің “L3x8k9sF (сөзлик), F33mas8aF (“белги, белгилеуF) хәм F19g9aF (илим) деген сөзлеринен келип шыққан. Бул терминлер хәзир қарақалпақ тилинің терминологиясында актив қолланылып киятырған терминлерден ибарат.

Биз сөзді иертлеу арқалы оны хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик составының тийкарғы бирлиги деп қараймыз, өйткени қарақалпақ тилинің лексикасы мине усы сөзлердің жыйнағынан қуралған. Қарақалпақ халқының күнделикли турмысында пайдаланып киятырған сөзлеринің барлығы жыйналып қарақалпақ тилинің сөзлик составын пайда етип тур. Ал қарақалпақ тили лексикасының семасиологиялық айрықшалықтарын белгилеуде болса, биз сөзді сол көз қарастан, яғнай оны қарақалпақ тилинің лексикологиялық бирлиги көз қарасынан алып анықлауымыз керек.

Хәр қандай сөз бизді қоршаған объектив дүньяның шынлығы, тилимиздеги конкрет сәулеси болып есапланады. Биз қандай да бир нәрсе тууралы ойлайтуғын болсақ ямаса бир предметти түсинип қабыл ететуғын болсақ, онда ол тууралы тилдің материаллық қабығы (оболочкасы) арқалы ғана ойлап, сол предметти сөз түринде түсинип, қабыл етемиз. Мәселен, мәкке, пахта, китап, қағаз, ел, ұатан хәм тағы басқа усыларға қарсы объектив дүньядағы предметлер тууралы ойлағанымызда, ең алды менен бизің санамызға сол предметлердің сөз түриндегі түсиниклери келип түседі. Ал сөз болса усы предметлер хақындағы түсиниклердің тилимиздегі сәулелениуі болып есапланады. Хәр қандай түсиник тек сөз формасында ғана өмир сүре алады. Түсиник пенен сөз арасында оғада тығыз бирлик бар, олар екеуін бир-биринен ажыратып таслауға болмайды. Соның менен бирге оларды бирдей деп қарауға болмайды. Өйткени сөз тилдің бирлиги болса, түсиник ойлаудың (мышление) бирлигин қурайды. Сөз бенен түсиник бир-биримиз жасай алмайды хәм олардың бири екіншисин дөретеді екен деп ойлау надурис болады.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөз бенен түсиник арасында мине усындай байланыс хәм бирлик бар.

Түсиник адамлардың жәмийетлик практикасы процессинде пайда болып хәм рауажланып отырады, адамлардың объектив шынлықты таныуының кем-кем тереңлесиуі хәм рауажланыуы менен ол да рауажлана береді. Бул нәрсе, әлбетте, тилден тысқары емес, ал тил менен бирге, тилдің тийкарында ғана болады. Мәселен, қарақалпақ халқының хәм оның тилинің хәзирги жағдайын Октябрге шекемги жағдайы менен салыстырып қарасақ, бул нәрсе жүдә ғана анық көринеді.

Бул жерде мына нәрсени де белгилеп өтиу керек. Анау я мынау түсиникти билдиретуғын сөзде сол түсиник биреу ғана болады. Биз дәрья десек, бизің сол предмет хақындағы түсинигимиз биреу ғана екенлиги белгили. Сөз болса тек жалғыз бир мәнини аңлатыу менен шекленбейді. Мәселен, усы «дәрья» деген сөздің өзи бир неше кеңейген мәнилерде қолланыла бериуі мүмкин: дәрья-жап. салма, көл, теңизлерден өзинің айрықша белгилери арқалы айырылатуғын суу ағатуғын дәрья, кеулиң-дәрья дегенде кең, тасқын, көтериңки деген мәнилерде

т.б. Ал енди усы сөздің бир неше мнилерде қолланыла алыу уқыпшылығы ол сөздің белгили бир контекстлерде бир неше сәйкес түсиниклерди аңлататуғынлығын да көрсетеди.

Сөздің бундай сөз мәниси түринде иске асатуғын бир неше түсиниклердің материаллық кабығы (оборочкасы) хызметин атқаруға уқыпшылығы семасиологиялық законлардың тийкары болып есапланады.

Қарақалпақ тилиндеги сөзлер өзиниң айтылыуына хәм фонетикалық составына ийе. Мәселен, адам, оқы, театр деген сөзлер бир-бири менен өзиниң фонетикалық жақтан өзгеше айтылыуы, сеслик составы бойынша ажыратылып отырады. Олардың хәр қандай фонетикалық составқа ийе болыуының тийкарғы себеби сонда, олар бир-бирин н айырылатуғын белгили бир мәнилерге ийе. Қәлеген сөзлердің қалай болса солай бириге қойыуының сөз пайда бола бермейди. Мәселен, тро, сао, кир усатып сеслер бириктирилгенинен мәнисизликтен басқа хеш нәрсе келип шықпайды. сеслер,дің сөз болып биригиуін тәмийин ететуғын нәрсе мәни болып табылады. Мине усы белгили бир мәниге байланыслы тилдің законлықлары тийкарында бирлескен сес ямаса сеслер жыйнағы ғана сөзди құрай алады. Ал қарақалпақ тилинде сөз белгили бир мәниге ийе қарақалпақ тилинің заонлықлары тийкарында бирлескен сес хәм сеслер комплексинен ибарат. Оның сеслик құрылысы сыртқы тәрәпин құрайлы да, ал мәниси ишки тәрәпин құрайды. Мине сол сыртқы хәм ишки тәрәплериниң бирлигинен сөз пайда болады.

сөз дегенимиз предмет, кубылыс я соларға байланыслы белгилердің тилимиздеги сәүлеси, атамасы дейтуғын болсақ, буннан ол сол предмет я кубылыстың тәбийғый қәсийетин билдиреди деген мәни келип шықпайды. Өйткени сөз өзиниң сеслик көриниси менен предметтиң тәбийғый қәсийетин көрсететуғын болғанда онда сөзлер аұыспалы мәниге ийе болмаған болар еди, бирдей сеслер жыйнағы менен хәр түрли предметлерди атауға болмас еди.

Сондай-ақ қарақалпақ тилинде де сөз предметтиң өзи емес, ал сол предмет хаққындағы түсиниктиң тилимизде сөз формасында түсинилетуғын, қабыл етилетуғын реаль сәүлеси (выражение). Ол өзиниң мәниси бойынша жалпы алғанда улыұмаластырыушы характерге ийе. Мәселен, балық деген сөзди алып қарайық. бул сөздің улыұмалыстырыушы мәниси сонда, балық дегенде биз бир теклес бир неше предметлер хаққында улыұма ғана түсиникке ийе боламыз. Балықтың түрлери көп. Усыған байланыслы қарақалпақ тилинде ол хәр түрли атамалар менен аталады: сазан, шабақ, бекире, ылақа, сүён, торта, шортан, сыла, марка, алабуға тағы басқалар. Балық дегенде я сазанды, я шабақты, я сүёнди, тағы басқаны жее айырып ғана түсинип қоймаймыз, улыұма жыйнақлап түсинемиз. Сондай-ақ дән деген сөзди айтқанымызда күнделикли турмысымызда аўқат ететуғын улыұма дән хаққында ғана аңлаймыз. Ал дәнниң қайсы түри: буўдай ма, жүёериме, тар ма, арпа ма-ол бизге еле дәл анық емес, ал улыұмаластырып ғана түсинип отырмыз. Енди балық я дән деген түсиникке киретуғын оның айырым түрлериниң өзин-ақ алып қарайық. биз сазан десек балық дегенге қарағанда бираз мәни конкретлигиин пайда етемиз, бирақ еле де оның қайсы сазан екенлиги анық емес, ал улыұма сазан. Сондай-ақ дүёери десек те, оның қайсы жүёери екенлиги еле анық емес, ал улыұма жүёери.

Биз сөз бенен түсиник арасындағы бирликти, олардың бир-бири менен байланыста ғана өмир сүретуғынлығын белгиледик. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик составында сөзлердің барлығы бирдей түсиникти атап келе бермейди. Олардың ишинде гейпара сөзлер жеке турғанда белгили бир түсиникти билдире алмайды. Гейпара меншикли атлар түсиникти аңлатпайды Мысалы: Хожамурат, Зийўар, Мырзагүл т.б. Бул меншикли атлар аталғаны менен оның еле қайсы конкрет түсиникти аңлататуғыны белгили.

Тилимизде адамның сезимине байланыслы күйиништи, сүйиништи, таңланыўды т.б. аңлатылатуғын сөзлер де бар. Усындай таңлақ сөзлер де конкрет түсиникти пңлатыу қәсийетине ийе емес. Мәселен, ах, үх, пах усаған сөзлер хеш қандай түсиникти атай алмайды.

Демек, улыұма тилде, сондай-ақ қарақалпақ тилинде сөз түсиникке қарағанда әдеўир кең улыұмаластырыушы мәниге ийе ең әхмийетли категория, лексикалық бирлик деген сөз. Ол тарийхий жақтан улыұма халық тәрәпинен предметтиң, кубылыстың я олардың белгисиниң танылған атамасынан ибарат

Биз хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде сөз тийкарынан алғанда предметлик хәм олардың белгилериниң тилимиздеги атамасы екенлигин көрдик. Сондай-ақ гейпара сөзлер, мәселен, гейпара меншикли атлар, таңлақ сөзлер, предмет, кубылыс хәм тағы басқалардың ең әхмийетли белгилерин көрсете алмайтуғынлығында белгиледик. Ал енди усыларға байланыслы

қарақалпақ тилиндегі сөзлерді олардың семантикалық характері жағынан қалай группалауға болар еді деген сорау келип шығады.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиндегі сөзлердің барлығы бирдей затлық мәниге (вещественное значение) ийе болып келе бермейди. Олардың ишинен бир қатары өзлериниң реалы семантикасына ийе емес. Мәселен, мына мысалларды қарастырайық:

1. Келген жигит азат етилген қалалардың төбесине қызыл флағларды тигип шықты. (К.Султанов, ҒАқ дәрьяҒ)

2. Шегараға жетиу ушын неше қала қалдыу-деп бетине тигилди (К.Султанов, сонда).

Биринши мысалымыздағы барлық сөзлер де өзлериниң реалы смантикасына ийе. Ал еквинши мысалдағы ушын, хәм менен да сөзлери басқасөзлердей я предметти, я хәрекетти я олардың қандай да бир белгисин атап турған жоқ. Олар сол мысалларымызда баян етилген ой пикирди аңлатыуда реалы семантикалы сөзлерди бир-бири менен байланыстырыу ушын хызмет етип тур.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составындағы сөзлерди, олардың усы тәрәпин еске ала отырып, улыу ма еки группаға бөлемиз. Биринши группаға предметтиң, хәрекеттиң, олардың белгилериниң атамасын аңлататуғын сөзлер, яғный реалы семантикаға ией болған сөзлер киреди де, ал еквинши группаға өзлериниң реалы семантикасына ийе болмаған сөзлер топары киреди.

Қарақалпақ тилинде реалы семантикаға ийе болған сөзлерди жеке мәнили сөзлер, ал реалы семантикасы жоқ сөзлерди көмекши сөзлер деп атаса болады. Мектеп, грамматикаларында усы еки группаға киретуғын сөзлердиң биринши топары ушын мәнили сөзлер, ал еквинши топарын аңлатыу ушын көмекши сөзлер деген терминлер қолланылып киятыр.

Профессор Н.А.Баскаков та қарақалпақ тилиндегі сөзлерди сөз шақапларына айырыуда олардың семантикалық характерине байланыслы, басқа тюрк тиллериндегидей-ақ, үлкен еки группаға бөлинетуғынлығын айтады. Реалы семантикасына ийе болған сөзлерди «самостоятельные или знаменительные части речи» деп атайды да, ал өзиниң реалы семантикасына ийе емес, яғный конкрет ямаса абстракт түсиниклерди аңлатпайтуғын, көмекши хызмет атқаратуғын сөзлерди Ғслужебные-части речиҒ деп атайды.

Хәқыйқатында да қарақалпақ тилиниң сөзлик составындағы барлық сөзлер затлық мәниге қатнасына қарай усындай белгилерге ийе.

Жеке мәнили сөзлер группасына предметтиң, хәрекеттиң хәм олардың белгилериниң атамасые аңлататуғын сөзлер топары киреди деген едик. Бундай сөзлер сөз шақаплары көз қарасынан алып қарағанда тийкарынан алғанда атлықлар, келбетликлер, саңлақлар, фейиллер хәм тағы басқалар болып келеди. Ал көмекши сөзлер болса жанапайлар, тиркеуишлер хәм дәнекерлерден ибарат. Мәселен, дам, хәуа, космос, космонавт, өндирис усаған предмет атамалары атлық сөзлер болса, оқыу, ислеу, жазыу, ойнау, кириу усаған хәрекетти аңлататуғын сөзлер фейил сөзлерден, қызыл, жасыл, үлкен, курғын усаған сөзлер келбетлик сөзлерден, ал менен, ушын, арқалы, хәм, да, ғана усаған сөзлер тиркеуишлерден, дәнекерлерден хәм жанапайлардан ибарат.

Солай етип хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөзлер сөзлериниң семантикалық характерине қарай улыу ма еки группадан -жеке мәнили сөзлерден хәм көмекши сөзлерден турады. Олар бир-биринен мәниси жағынан да, хызмети жағынан да ажыратылады.

Сөз мәнилериниң түрлери. Гейпара жағдайларда сөздиң мәниси оның ҒжаныҒ депте аталады. Әлбетте бунда ең биринши гезекте сөздиң объектив шынлықтың, предметтиң, хәрекеттиң я оның белгилериниң тилимиздеги атамасы болыуы көзде тутьлады. Мәселен, машина, дүкан, кус, илимпаз, модалы, кодекс, саналылық деген сөзлер предметтиң атамаларын, ушыу, орынлау, қыдырыу усаған сөзлер хәрекеттиң атамаларын, уллы, тамаша, қызык деген сөзлер предметтиң түрли белгилериниң атамаларын билдирип тур. Усы мысаллардағы келтирилген сөзлердиң барлығ да белгиле бир мәниге байланыслы тил сеслериниң биригиуинен жасалған. Олардың мәнилери предметлер ямаса кубылыслардың бизиң санамыздағы түсиниги менен тилдиң законлықларына байланыслы бирлескен сеслер комплекс арасындағы бирликтен пайда болып отыр. Сол арқалы хәммеге ортақ, бир-биримиз бенен қатнас жасау процессимизде бирдей қолланылатуғын сөз мәнилери, предметлик затлық мәнилер дөреп тур. Жер, суу, тау, тас тағы басқа сөзлер жеке турғанда да, белгиле контекстиң ишинде де пйтыушы меен тыңлаушыға мәлим, улыу ма қарақалпақ тилинде сөйлеуши халық тәрәпинен қабыл етилген, тарийхый бекитилген предметлик мәнини билдиреди. Сөздиң мине усы тийкарғы тәрәпи оның лексикалық мәниси болып

есапланады. Сөздің лексикалық мәнісі анау я мынау тилдің грамматикалық законлықтары бойынша қурылған предметлик-затлық мазмунынан ибарат.

Олай болса хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги сөзлердің аңлататуғын тийкарғы предметлик-затлық мәнісі олардың лексикалық мәнісін қурайды екен.

Сөз предметлик-затлық мазмунды аңлатыу үшін ол анау я мынау тилдің грамматикалық законлары тийкарында қурылған белгили формаға ийе болған болыуы керек екенлигин белгиледик. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің составын қураушы хәр қандай сөзди алып қарасақ та, оның қарақалпақ тилинің грамматикалық законлықтарына сәйкес қурылғанлығын, белгили бир формаға ийе, белгили бир функцияны атқаратуғынлығын көреміз. Сондай-ақ ойымызды бир-биреуимізге жеткериу хәм сөзлер арқалы бир-бириміз бенен пикир алысыуымыз, жәмийетте қатнас жасауымыз үшін гез келген сөзлердің әйтеуир бир жыйнағынан пайдаланбаймыз. Ал, керисинше, сөзлерди айтылайын деген ой-пикир тийкарында тил законлықтарына сәйкес белгили бир грамматикалық байланысқа түсиреміз. Олай болмағанда сөзлердің әйтеуир жыйнағынан тил арқалы қатнас жасау процессінде адам талабын қанаатландыратуғын хеш нәрсе келип шықаған болар еди. Мәселен, ең, үшін, әдиули, ұатан, ет, ұазыйпа, ыхзмет деген сөзлерди қалай болса солай байланыссыз, белгили бир пикир дегерегине грамматикалық законларға итибар берместен, усылайынша бирлестиргеннен айырым-айырым түсиниклерден басқа бир жыйнақлы ойды аңлататуғын хеш қандай мәни шығара алмаймыз. Ал енди усы сөзлерди хәзирги заман қарақалпақ тилинің законлықтарына сәйкес грамматикалық жақтан айтылайын деген ой тийкарында байланысқа түсиреди. ұатан үшін хызмет етиу-ең әдиули ұазыйпа деген гәп пайда болады. Бул сөзлердің бир ойды билдириуінде оларды бир-бири менен грамматикалық байланысқа түсириу үлкен әхмийетке ийе болып тур.

Грамматикалық байланысқа түсиу үшін сөзлер белгили грамматикалық формаға ийе болады. Мәселен, кептер уяға қонды деген гәпти алып қарайық. Мысалымызла кептер деген сөз қустың бир түри, үя деген сөз қустың жасайтуғын қонақлайтуғын, балалайтуғын орнын ал қонды деген сөз оның хәрекетин билдирип тур. Бул усы сөзлердің лексикалық мәнилери болса, оннан тысқары олар усы лкнтекстеги ойды, пикирди туұдырыуға себепши болып турған грамматикалық мәнилерге ийе. Кептер уяға қонды деген тутас ойды билдириу үшін усы гәптиң ишинде кептер деген сөз предметтиң атын билдирип, атлық болып тур, атау сеплеуінде, бирлик санда, ал қонды деген сөзге келетуғын болсақ, ол предметтиң хәрекетин билдиреди, фейил болып есапланады, өткен мәхәлди көрсетеди, бирлик санда, аұыспалы фейил, анықлық мейил. Мине булар гәпти қурап турған сөзлердің грамматикалық мәнилери болып есапланады.

Солай етип, сөздің предметлик -затлық мәнісі оның лексикалық мәнісі болады да, ал оның белгили бир грамматикалық формада болыуы, грамматикалық хызметти атқарыуы грамматикалық мәнісі деп аталады.

Қарақалпақ тилинде сөздің грамматикалық мәнісинің практикалық жақтан әхмийети оғада уллы. Егер сөз грамматикалық жақтан тарийхый танылған белгили бир формаға ийе болмағанда, турмыстың хәр қандай тәреплери хәкқинда пикир джүргизиу туұралы ойлап та болмас еди, егер сөз бир-бири менен грмматикалық байланысқа түсиу қәсийетине ийе болмағанда, бизиң тил менен қатнас жасауымыз мүмкин болмаған болар еди.

Жуұмақлап айтқанда, хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөз объектив шынлықтың қандай да бир қубылысын (предметти, хәрекетти, олардың белгилеринің атамасын т.б.) билдиреди. Мысалы: пахта, өндирис, пилле, салы, тынышлық, жақсы, жаман, узын, ерте, кеш, жасау, өндириу тағы басқалар. Мине бул оның предметлик-затлық мазмунын қурап, лексикалық мәнини пайда етеди. Ал енди сол сөз арқалы билдирилетуғын қубылыслардың белгили бир предметке, хәрекетке ямаса олардың белгилерине тийислиги, сондай-ақ олардың бир-бирине қатнасы хәм байланысы сөздің грамматикалық мәнісі болып есапланады.

Қарақалпақ тилинде сөздің лексикалық мәнісі менен грамматикалық мәнилери арасында оғада тығыз байланыс болады. Бул байланыс сол сөзлер арқалы билдирилетуғын ойдан келип шығады, айтылайын деген ой сөздің лексикалық мәнісі менен грамматикалық мәнилери арасындағы бирликті дөретеди, усыған қарай, яғный атылайын деген ойға қарай гәптеги сөзлер де, олардың грмаматкиалық байланысуы формасы да өзгереді. Мәселен, бизиң жоқарыдағы келтирилген мысалымызда билдирилетуғын ой кептердің уяға қоныуынан ибарат. Егер сөйлеушинің ойы кептер хәкқинда емес, ал қустың басқа бир түри, айтайық, шымшық хәкқинда

болғанда, онда кейингиге байланыссыз уяға, қонды деген сөзлер менен грамматикалық байланыста шымшық деген сөз кирген болар еди. Егерде айтыўшының ойы кептер ҳәрекетиниң болымлы жағдайы емес, ал болымсыз жағдайы ҳаққында болғанда, онда қонды деген сөздиң грамматикалық формасы азырақ өзгериске түсип, қонбады болар еди. Ал егерде еле қонбаған, бирақ қонатуғын болса, қонды деген феиилдиң өткен мәхәли қонады болып, келер мәхәл формасын қабыл еткен болар еди. Өз гезегинде мине бул нәрсе айбылайын деген ой менен сол ой билдирилетуғын гәптеги сөзлердиң лексикалық хәм грамматикалық мәнилери арасында тығыз байланысты, бирликти де көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде сөздиң лексикалық мәниси менен грамматикалық мәниси арасындағы байланыс тилдеги мына фактлардант да көринеди. Мәселен, бил-билим, оқы-оқыўшы, сабыр-сабырлы. адым-адымлы деген түбирлес сөзлердиң лексикалық мәнилери бирдей емес. Усаған қарай олардың грамматикалық мәнилери де өзгерип отыр. Бунда бил, оқы деген сөзлер феиил сөзлер болған болса, лексикалық мәнилериниң өзгериўи менен олар атлық мәниге көшип отыр, сабыр, адым деген сөзлер атлық болса, лексикалық мәнилериниң өзгериўи менен олардың грамматикалық мәнилери де өзгерип, келбетликке айланып отыр т.б.

Сөзлердиң лексикалық мәнилери менен грамматикалық мәнилери олардың ишки мазмуны хәм сыртқы формасы арасындағы бирлик сыпатында хызмет қылады. Олар бир-биринен гәрезли болады.

Мине сол лексикалық бирлик, бир-бири менен байланысшылық хәм бир-биринен гәрезлилик қарақалпақ тилинде сөздиң лексикалық мәниси менен грамматикалық мәниси арасында жүдә анық сезилетуғынлығын байқаймыз.

Солай етип, хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөздиң усындай түрли мәниси, яғный лексикалық мәниси менен грамматикалық мәниси көзге түседи.

Қарақалпақ тилинде сөздиң лексикалық мәнилериниң типлери. Улыўма тил билиминде, сондай-ақ қарақалпақ тилинде сөз бенен оның мәнилерине байланыссыз мәселелерд шешийде сөздиң лексикалық мәнилериниң қандай түрлери бар екенлигин анықлаў оғада үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан биз қарақалпақ әдебий тилинде сөздиң лексикалық мәнилериниң түрлери ҳаққында сөз етийимиз керек.

Сөздиң лексикалық мәнилериниң түрлерин анализлеў мәселеси усы күнге шекем тил билиминде еле де болса изертлеўди талап ететуғын мәселе болып киятыр. Көпшилик жағдайларда сөздиң мәнилери туўралы пикир дүргизилгенде, оның туўра хәм аўыспалы мәнилери, көп мәнилиги, сөздиң контекст пенен байланысшылығы т.б. туўралы көбирек сөз етиледи.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде де сөздиң лексикалық мәнилериниң сол үш типти көзге түседи. Мәселен, адам, сулыў, ойнаў қусаған сөзлер предмет, қубылыс хәм олардың белгилери менен тиккелей байланыссыз лексикалық мәнилерге ийе. Олар басқа сөзлер менен еркин хәм кең түрде қолланыла алады. Мысалды: киши пейил адам, жақсы адам. шаққан адам, искер адам; узын ағаш, узын бойлы, узын көйлек, узын пальто, топ ойнаў, шахмат ойнаў, биллиард ойнаў, әстен ойнаў т.б.

Ал гейпара лексикалық сөз мәнилери тек белгили бир сөз дизбегиниң ишинде ғана көринеди, басқа сөзлердиң мәнилери менен еркин түрде байланыса бермейди, олардың мәнилери қарақалпақ тилиниң лексикалық системасындағы айырым ишки законлылықлар менен белгиленеди. Мәселен, телегей, мөлдир, дүт усаған сөзлердиң мәниси телегей теңиз, мөлдир суў, дүт тоғай усаған фразеологиялық сөз дизбеклеринде ғана көринеди. Олар басқа сөзлер менен еркин түрде қолланыла алмайды, ал шекленген сөз дизбегинде ғана қолланылады. Бундай мәнилер қарақалпақ тилинде фразеологиялық байланысқан лексикалық мәнилерди курайды.

Сөздиң лексикалық мәнилериниң үшінши типти функционаллық-синтаксислик шекленген мәниден ибарат. Оның функционаллық -синтаксислик шекленген деп аталыўының себеби сонда, ол синтаксислик функцияларға байланыссыз белгили бир контексте ғана қолланылады. бул мәни эмоциональлық-экспрессивлик характерге ийе болап келеди. Мысалы:

1. Барып турған көбик!-деди ол терис бурылып.

(қарақалақ халық ертеклеринен)

2. Ғарқ-ғарқ күлдиөлимине қуўанып,

Гүркилдесип ҳарам ойлы доңызлар

(Д.Назбергенов.ҒПушкин).

Бул мысаллардағы көбик, доңызлар сөзлерінің усы контекстеги мәнилері сиетаксислик шәртли мәнилер болып табылады. Көбик, доңызлар сөзлері бул жерде предметтің дәслепки тиккелей атамасы мәнилерін аңлатып турған жоқ, ал сол контекстің мазмұнына баланыслы екинши мәнилерде қолланылып тур.

Таяныш түсиниклер.

8. Сөз-қарақалпақ тилинің бирлиги. Сөздің лексикалық хәм грамматикалдык мәнилері. Лексикалық мәнилердің түрлері. Атауы бойынша мәнилердің ажыралыуы. Семантикалық байланыс дәрежесине қарай лексикалық мәнилер.

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т.IV Н.,1995.
2. Бердимуратов Е. Каракалпақ тили (лексиколо-гия).Нөкис,1994.
3. Ньматов Х., Расулов Р. ўзбек тили систем лексикологиясы асослари.Тошкент.,1995.

Сөздің туўра хәм аўысқан мәнилері

Жоба:

1. Сөз мәнисинің аўысыу усыллары.
2. Метафоризациялық кубылыс хәм метафоралардың түрлері.
3. Метонимиялық кубылыс хәм метонимиялар.
4. Синекдохалық кубылыс хәм синекдохалар.

Қарақалпақ тилинде сөздің туўра хәм аўыспалы мәнилері. Биз жоқарыда қарақалақ тилинде сөздің лексикалық мәнилерінің тийкарғы үш типин көрдик. Усыған байланыслы бул жерде мына жағдайларды да белгилеп өтиўимиз керек. Сөз, әдетте, анаў я мынаў предмет, хәрекет я олардың белгилерінің тилимиздеги атамасы сыпатында пайда болатуғынлығы белгили. Солай болғанда ол дәслеп сол белгили бир предмет, хәрекет я олардың белгиси мәнисинде болады. Бирақ сөз халық хызметинде пайдаланыу процессинде дәслепки мәнисине қосымша екинши мәнилерди де басына топлай алады. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. Улбосын басын көтерип, жыртық көрпени тартып ийнине жамылды. (Н.Дәўқараев. «Интернатта»).
2. Балықшы емес, орта болйы, қырма сақал, басында шапкасы бар русша кийинген жигит еди (сонда).
3. Ал ол хег нәрсе түсинбегенсип, қонақтан кейин көрпешелерди қағып салып, ошақтың басларын сыпырды (Т.Қайыпбергенов. «Қарақалпақ қызы»).
4. Басың жас, көре бересең... куда қәлесе жесир қатын мың қой айдайтуғын заман басланған кусайды (Т.Қайыпбергенов, сонда).

Биринши хәм екинши мысаллардағы “басың», «басында» деген сөзлердің мәнилері пердмет пенен тиккелей байланыслы дәслепки мәнилерден ибарат. Олардың қай-қайсысы да адамның бир мүшеси, яғный басы мәнисинде қолланылып тур. Бирақ усы «бас» сөзи тек сол мәниде қолланылып қоймастан, үшінши хм төртинши мысалларда биринши хәм екинши мысаллардағыдан өзгеше мәниде, яғный дәслепки мәниден өзгерген түринде жумсалып тур. :шинши мысалда адамның емес, ал ошақтың басы, ошақтың дөгереги мәнисинде, ал төртинши мысалда «жассан», «жасың жетпеген» деген мәниде қолланылып тур. Дәслепки еки мысалдағы «бас» сөзинің мәнисинің тарийхый дәўирлер даўамында раўажланыуынан, өзгеріуинен үшінши хәм төртинши мысаллардағы дөренди мәнилер туўып отыр.

Қазақ тиинің лексикасын көбирек изертлеўши қазақ тили илимпазы профессор Г.Муўсабаев сөзде негизги, турақлы, контекстлик, туўра хәм аўысқан т.б. мәнилердің де болатуғынлығын айтады. Ол «көк» деген сөздің негизги мәнисі «аспан», «қатыў» деген сөздің негизхги мәнисі «қат» деген сөздің «қатты тас, қатты ағаш» деген түрлері екенлигин көрсетеди.

Усыған байланысly сөздің негизи мәнісине төмендегiше анықлама береді. «Сөздің негізі (сөздiк) мағанасы дегенiмiз өзiнң өмiр сүрiуiнде, негизiнде сөз арқалы айтушы мен тыңдаушыға ортақ түсиникти нақты уғымды билдиретiн шындық өмiрдiң көрiнiсi. Ал сөздің негиги мәнiсi барлық уақытта турақлы болатуғынлығын, солай да турақлы мәнинiң негизги мәниден айырылатуғынлығын айтып, оған мынадай мысаллар келтиреді:

Жат есикти және қорып,
Жара салма сен маған,
Журт жамандар жатқа жорып,
Жалынамын мен сағанӘ

(Абай.Т.жинақ.1948,100-бет).

Күнди уақыт итерип.,
Көк жиектен асырса,
Көзи жетип тоқтайды,
Өткен күннің қашытын

(Абай.Т.жинақ,1948, 246-бет).

Бул мысаллардағы биринши жат сөзинiң мәнісiн турақлы мәни, екiнши жат сөзинiң мәнісiн контекстлик мәни деп белгилейдi. Сондай-ақ биринши күн сөзинiң мәнісiн планетаның атамасы сыпатында негизги мәни, ал екiнши күн сөзинiң мәнісiн негизги мәниден дөреген турақлы мәни деп атайды. Бирақ биринши жат сөзи турақлы мәниде, ал екiнши жат сөзи контекстлик мәниде турған болса, олардың негизги мәнісi не екенлиги туұралы хеш нәрсе айтпайды.

Соның менен бирге, сөздің туұра хәм аұысқан мәнилери дегенде негизги мәни хәм оннан дөрeндi мәнилердiң пайда болыуы туұралы ғана сөз етедi. Ал туұра мәни негзги мәни менен бир ме ямаса олар бир-биринен айырылатуғын қандай да бир белгилерге ийе ме, ийе емес пе-бул туұралы да пикир анықланылмай қалып қояды. Биздiң пикиримизше, негизги, турақлы хәм туұра мәнилер предмет, қубылыс хәм олардың белгилеринiң тиккелей атамасы, дәслепки мәнилери сыяқлы, ал жоқарыдағы мысалларда күн сөзи биринде негзги мәниде, екiншиде турақлы мәниде емес, ал планета мәнісiндеги “күнГ сөзинен дөреген менен, хәзир мәнісi дерлик бөлекленген тийкарғы мәнили омоним сөзлерден есапланыуы керек. Өйткени олар аңлатылатуғын предметлердiң өзи бири-биринен ажыратылады, биринде планета мәнісiнде болса, екiншисинде уақыт мәнісiнде.

Солай етип, биз предмет, хәрекет хәм олардың белгилеринiң туұрыдан-туұра тиккелей атамасы негизги мәнісi болып есапланатуғын мәни менен оннан дөреген дөрeндi мәнилердi атау ушын туұра хәм аұысқан мәнилер деген терминлердi қолланыуды макул көрип отырмыз. Гейпара илимпазлар былай етип ажыратыудың өзи де шәртли түрде екенiн, өйткени көпшилик туұра мәнилер деп аталып жүрген мәнилердiң өзи тарийхый жақтан алып қарағанда аұысқан мәнилер болып шығартуғынын, сонлықтан туұра хәм аұысқан мәнилер шәртли категориялар екенлигин айтады.

Бирақ тилимизде қолланылып киятырған барлық сөзлердiң тарийхый дәуирлердеги мәнилерин анықлап шығыудың қыйынлығына, сондай-ақ күнделикли турмысымызда сөзлердiң биздiң хәзирги түсинигимиз бойынша негизги хәм дөрeндi мәнилерде қолланылыу фактларына байланысly сөзлердiң туұра хәм аұысқан мәнилерин анықлауды зәрүрли деп есаплаймыз.

Енди биз қарақалпақ тилинде сөзлердiң мине усы тәреплерин қарастырып көрейик.

Сөздің дәслепки негизги мәнісi оның туұра мәнісi болады деген едик. Туұра мәнісi дегенде оның дәслепки белгилерi бир предмет, қубылыс я солар арасындағы қатнасқа тән белгилерге байланысly пайда болған предметлик затлық мәнини түсиниуимиз керек. Бул предметлик-затлық мәни сөздің тийкарғы туұра мәнісi болып есапланады. Енди усы тийкарғы туұра мәнини конкрет материаллар тийкарында анықлайық. Мәселен, қарақалпақ тилинде бүрkit, торғай, ғаз деген сөзлердiң дәслепки мәнісi, яғный тийкарғы предметлик-затлық мәнісi-олардың қуслардың белгилерi бир түрлерин аңлатыуы. Мине, бул усы сөзлердiң туұра мәнилерде қолланылыуы болып есапланады. Мына мысалларда олар туұра мәнилеринде қолланылып тур:

1. Бүрkit оның қутанды басынан жоқары көтерип турғанын көрди де, қутанды оннан тартып алыу ушын өзiн шаққанлық пенен төмен урды (ГБүрkit пенен жекпе-жек айқасГ

2. Кулпы дөнгөн көк пенен

Өнімге бай жер сулыў

Ғаңқылдасқан ғазлары,

Балығы мол көл сулыў

3. Гейде ғазлардың ғаңқылдысы, гейде қатты зымырап ушқан үйреклердің қанатларының зуўылдысы ап-анық еситиледи. (Ө.Хожаниязов, «Қурбанбайдың ғазлары»).

4. Борис Алексеевич бүрkit келемен дегенше суўға сүңгип кетип еди, бүрkitтиң тырнағы куры суўды ғана илип қалды. («Бүрkit пенен жекпе-жек айқас»)

5. Бир дүркин торғай гүў етип аспанға көтерилди.

Қарақалпақ тилинде сөзлер барлық ўақытта тийкарғы туўра мәнилеринде қолланылып келе бермейди. Ал, керисинше, олар буннан басқа өзгерген мәниде де қолланыла алады. Бирақ барлық жағдайда да сөздің туўра мәниси оның басқа мәнилерин анықлаўда,, тексерип көриўде өлшеўиш болып қала береді. Туўра мәнини өлшеўиш етиў арқалы анаў я мынаў сөздің контексте қайсы мәниде қолланылып турғанын билиўимизге болады.

Усы көз қарастан келип биз мына мысаллардағы гепара сөзлердің мәнилерин анализ етип қарайық. Оларда айырым сөзлердің қайсы мәниде қолланылып турғанын анықлайықю

1. Таўдан ушқан бүрkit болдым,

Қонар жерим болған емес.

(Бердақ. «Болған емес»).

2. Дән жоқ жерде торғай болдым.

Оны ҳеш ким билген емес.

3. Палапан емес, ғаз болдым,

Қонарға көз болған емес.

Бул жерде бүрkit, торғай, ғаз деген сөзлер өзиниң туўра мәнисинде қолланылып отырған жоқ. Шайыр бүрkitтиң қарыўлылығына айбатлылығына байланыслы соған сүйенип, өзін қарыўлы, айбатлы, бирақ қонарына жери жоқ бүрkit едим деп отыр. Ал торғай болдым дегенде өзін эзиз едим демекши болады, ғаз болдым дегенде жетилистим, бирақ бахытлы өмир сүриўге сол байлар бийлеген заманда басымда ерким болмады, рәхәт көретуғын жерим болмады деген мәнини түсиндиреди.

Демек, бул мысалларда бүрkit, торғай, ғаз деген сөзлердің жәрдеми менен гәп қуслар ҳақкында емес, ал адам ҳақкында баратыр екен. Мине бул мәни усы сөзлердің аўысқан мәниси болып есапланады.

Сөз аўысқан мәниде қолланылғанда, көбирек, ол предметти я қубылысты тек атап ғана қоймастан, оған қандай да бир мәнилик өткирлик берип те турады, дәслепки туўра мәниси менен салыстырып қарағанда бул мәнилик өткирлик ашық сезиледи. Мысалы:

Пахтакештиң гүзги тәшўиши,

Белгили ғой: шөжелейди теримде иси.

(И.Юсупов. «Сентябрьдеги ойлар»)

Бул мысалда шөжелейди деген сөз көбейеди, қыйынласады деген мәнилерде қолланылған. Бирақ оны иси қыйынласады, иси көбейеди деген сөз дизбеклери менен салыстырып қарсақ, онда шөжелейди деген сөздің мәни өткирлиги арқалы күшейтилип турған пахтакештиң мийнет процессиниң пәтли барысы тыңлаўшыға да, оқыўшыға да күшли сезиледи. Ал енди оның усы контексттеги аўысқан мәнини таўық шөжелейди деген гәптеги туўра мәнисине салыстырсақ онда да күшейтирилген мәни бирден-ақ уғынылады.

Солай етип аўысқан мәниде қолланылған сөзлер көбинесе мәниси жағынан эмоциялық өткирликке де ийе болып келиўи мүмкин екен.

Сөздің туўра хәм аўыспалы мәнилери, олар арысындағы байланыс бул тарийхый дәўирлер даўамында удайы болып туратуғын тилдеги өзгерислерден ибарат. биз тилимиздеги гейпара сөзлердің ҳәзирги мәниси менен ертедеги мәнисине нәзер аўдарсақ, олар арасында үлкен айырмашылықты көремиз. Мәселен, аўыл деген сөз бурын үсти ашық мал қамайтуғын қора деген мәниде қолланылған. Ал ҳәзир бул сөздің мәниси түп тамырынан басқаша, аўыл дегенде биз ҳәзир мәдениятлы, қурғын колхоз хәм совхоз аўылын түсинемиз.

Анық деген сөз бурын таяр деген мәнини аңлатқан. Ал ҳәзир ҳақыйқат, белгили айқын, анықлаңған, белгили болған деген мәниде қолланылады.

Кийик сөзи бурын улыўма жабайы хайўанларды билдирген, ал хэзир хайўанлардан бир түрин ғана кийик деп атаймыз.

Киси сөзи бурын улыўма адам дегенди билдириў менен бирге хаял деген мәнини де аңлатқан.

Мийнет сөзи бурын азап, жапа, сүргин мәнисинде қолланылып келген болса, хэзир пүткиллей өзгерип, коммунизм ушын гүресийүши хэр бир адамның турмыс талабы, бахыт, даңқ алып келетуғын ўазыйпа мәнисинде қолланылады.

Булардың барлығы да сөз мәнисиниң аўысыўы нәтийжесинде пайда болған өшгерислер болып табылады.

Сондай-ақ тарийхый дәўирлердиң өтийи менен гейпара сөзлердиң дәслепки туўра мәнилери пүткиллей жойылып, соңғы аўысқан мәниси улыўма халық тәрәпинен кең қолланылып та келиўи мүмкин.

солай етип, сөзлердиң аўысқан мәнилери сөзлердиң кеңейген мәниде қолланыў өрисин кеңейтийүде үлкен хәмийетке ийе.

Қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң аўысыўы усыллары. Хэзирги заман қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң аўысыўы қалай болса солай емес, ал белгили бир семантикалық усыллар тийкарында болатуғынлығын байқаймыз. Мине усындай семантикалық усыллардың бири метафоралық усыл арқалы сөз мәнисиниң аўысыўынан ибарат. Бул усыл арқалы сөз мәниси аўысқанда, анаў я мынаў предмет я кублыстың атамасы арқалы өз-ара түри, формасы, хәрекети т.б. белгилериниң уқсасларына қарай екинши бир предмет я кубылыс аталады. Мәселен биз жоқарыда бет, бас тағы басқа сөзлердиң туўра хэм аўысқан мәнилерин қарастырып едик. Пикиримиз түсиниклирек болыў ушын, сол бет хэм бас сөзлериниң аўысқан мәнилериниң қалай пайда болатуғынын анықлап көрейик. Биз бет, бас дегенде денениң белгили бир бөлегин түсинемиз.

1. Оның мойны геўдесинен шығып, созылып көзлериниң қарашығының нуры қашып, еринлери, еки бети, маңлайы көгерип, түсиниң қаны қашып, аўзы қыйсайып кеткен. (А.Бекимбетов, «Гүрес»).

2. Басына қамқа бүөрк, аяғына алтын геўиш мәси кийген бир байбетше арбасын тоқтатып жоқарыда турған Зийбаға көзин тигип, сол жерде талтайып қарап, тоқтап қалады (Қарақалпақ халық ертеклеринен).

3. Мен туўра қараған ўақытта, ол дәрхал бетин басқа жаққа бурып жиберди. (Т.Жумамуратов, «Муҳаббат сыры»).

4. Шақылдаған таяқ биреўинен соң биреўиниң басына тийип, аўдарып таслай берди (А.Бегимов. «Балықшының қызы»).

Усы адам денесиниң белгили бир бөлеги болған бас денениң жоқарысында, бет алдында болыўына байланысly олардың орналасыўындағы белгилери тийкаррында бас хэм бет сөзлери екинши заттың я кубылыстың жоқарғы басланатуғын бөлеги, тәрәпи хэм алды мәнилерин аңлатыўға да аўысады. Сол арқалы сөздиң аўысқан мәнилери пайда болады.

1. Уясынан шыққан күн қумлықтың үстинен нан жапқан тандырдың хәўириндей қып-қызыл болып, тарамысланған шашыранды нурын жер бетине таратты. (Ө.Хожанияхов, «Дәслепки бәхәр»).

2. Биз жигирмалаған қызыл әскер елдиң шети, жаўдың бетинде жатырмыз (М.Дәрибаев, «Мыңлардың бири»).

3. Қазықларда күйе жеген қураш, ләтте түйиншиклер, жүўериниң басы, дорба сыяқлы нәрселер илиўли турады. (И.Юсупов, «Сейдан ғаррының геўиши»).

4. Сөз колхоз басқармасы хәққинда екенин аңғарған ғарры тағы да «химм» деди де, буннан кейин, артық-кем сөздиң басына бармады. (К.Султанов, «Пахтакештиң баласы»).

Бул мысалларда бет, бас деген сөзлер предметлер арасындағы уқсас белгилер тийкарында жер бети жаўдың бети, жүўериниң басы, сөздиң басы болып мәни аўысыўына ийе болып тур.

Метафоралық усыл арқалы сөз мәнисиниң аўысыўынан пайда болған сөзлерди метафоралар деп атаймыз. Олар турмыстың барлық тараўлары бойынша ашыраса береді. Метафоралар күнделикли халық сөйлеў тилинде де, жазба тилде де, илимде де, көркем әдебиятта да жийи ушырасады.

Бир нәрсени ескертип өтиу керек. Биз метафора дегенде тил билиминде қандай да бир уқсаслық тийкарында пайда болған аўысқан мәнилерди түсинетуғынымыз белгили. Усы усыл арқалы көркем әдебиятта көркем сүүретлеудин тийкарғы қуралларының бири сыпатында да метафоралар жасалады. Бул екеўиниң, яғный улыўма қарақалпақ тилиндеги метафоралар менен көркем әдебияттағы метафоралардың арасында айырмашылықлар бар. Бул айырмашылықлар көркем әдебиятта көркем сүүретлеу қуралларының бири сыпатында қолланылатуғын метафоралардың образлық характеринде көринеди. Мәселен, мына мысалларды салыстырып қарайық:

1. Ағын суўды жағалағанның
Сезими сергип, кеўили кеңейди
Тебисиндей тамырда қанның
Суў тоқтаўсыз ағыўды билер.
2. Жер қушағы мисли жупар аңқыйды
(Усындайда ой келеди ҳәр қыйлы
Мийнетимнен мың доланып жыйнаған,
Хасыл далам өз кеўлимдей шалқыйды.

3. Мен урамның аўзын сизлер ушын ашып қойғаным жоқӘ (С, Арысланов, «Қоңырат»).

Бундағы кеңейер (кеўли), тебискендей (қанның), қушағы (жер), доланып (далам), шалқыйды (кеўлимдей) деген сөзлер образлы мәниге ийе, ал үшінши мысалдағы аўзын (урамның) деген сөз ондай характерге ийе емес. Усының өзи улыўма тилдеги метафоралар менен көркем әдебиятта айрықша қолланатуғын метафоралар арасындағы айрықшалықты көрсетеди. Бизин үшінши мысалымыздағы аўыз (урамның) формалар усаған аўысқан мәнили сөзлер көркем әдебиятта метафоралар сыпатында қаралмайды.

Көркем әдебиятта сүүретлеу қуралларынан бири сыпатында қолланылатуғын метафоралардың улыўма қарақалпақ тилинде сөйлеўши коллектив тәрәпинен танылған мәни сыпатында қабыл етилгенлери ғана тилдеги лексикалық мәнилердин белгили бир түрин қураўы керек. Ал улыўма халықлық танымалылыққа ийе бола алмай жүрген, көркем сөз шебериниң айрықша стилине байланыслы ғана қолланылған мәнилер улыўма тарқалған лексикалық мәнилердин топарына кирместен, жеке стильлик оттеноклар сыпатында қала береди.

Усыған байланыслы қарақалпақ тилинде метафоралық усыл менен жасалған мәнилерди, яғный метафораларды улыўма халықлық характерге ийе болыу дәрежесине хәм стильлик айрықшылығына қарай үш группаға бөлиўге болады.

1. Улыўма халық тилиндеги метафоралар. Буған турмыстың барлық тараўларында, халық сөйлеу тилинде, жазба тилде, соның ишинде көркем әдебиятта да кеңнен қолланылып жүрген метафоралар киреди. Олар көркем сүүретлеу қуралы сыпатында қолланыла алмайды, образлылыққа ийе емес. Мысалы: жаптың аяғы, ийнениң көзи, жүректин урыўы, көздин нуры. жұмыстың басы, гәптиң аяғы т.б.

Олар тилде көп хәм жийи қолланылатуғын метафоралардан ибарат.

2. Улыўма халық тилинде қолланылатуғын, бирақ образлық характерге ийе метафоралар. Буған тийкарынан алғанда көркем сүүретлеу қуралларының бири сыпатында пайдаланылып киятырған метафоралар киреди. Мысалы: Сөз маржаны, нәзик кеўил, туңғыш мухаббат, қалғығыш түн т.б.

3. Улыўма халық тилинде танымалылыққа ийе емес метафоралар. Гейпара ўақытларда анаў я мынаў сөз шебериниң шығармаларында өзиниң сүүретлеу стилине айрықша стильлик өзгешеликлерин көрсететуғын метафораларды көриўге болады. Мысалы:

1. Өти әсирлер қуўып арбасын
Әл-Беруний туўылған жерде.
2. ўәдесинде табан тирер турыўға
Жаңа жылдың жаңа беккем бели бар.
3. Саңыраў дала, сай салада,
Жылтылдайды от сағымы
Бирақ зорға илер еди.
Қарағанда көзағымы.

Бул мысаллардағы әсирлер арабасы, жаңа жылдың бели, көз ағымы деген метафоралар шайырдың жеке тилиндеги стильлик өзгешеликти көрсететугын жеке метафоралар болып есапланады. Бундай жеке стильлик метафоралар улыўма тилдеги жалпы метафоралардай қәлеген атамның лексикасында ушыраса бермейди, күнделикли турмыста актив қолланылмайды. Ал жалпы метафоралар болса кең өрискке ийе, улыўма халық тәрәпинен теңдей түсиниле береді. Мәселен, күнделикли сөйлеў тилимизде актив қолланылатугын адамның бели, аттың бели деген сөз дизбеклери менен жылдың бели деген сөз дизбегин салыстырып қарағанның өзи-ақ жоқарыда пикирлеримизди тастыйықлап өтеди. Сөйлеў тилимизде биз жылдың бели деп айтпаймыз, ол еле қәдимги улыўма халық тилиндеги метафорадай танымаллыққа ийе емес. Шайыр, бул сөз дизбегин пайда етиўде, әлбетте, адамның бели ямаса хайўанның бели дегендеги уқсаслықтан пайдаланған, соған сүйенип метафораның пайда еткен, бирақ ол тек сол шығарманың көлеминде ғана поэтикалық сүүретлеў куралы, яғный поэтикалық метафора сыпатында танылады.

Солай етип, метафоралық усыл қарақалапқ тилинің лексикасында белгили орынды ийелейди, сөз мәнилери байытыўдағы ең актив усыл болып саналады. Соның менен бирге көркем әдебиятта ол көркем сүүретлеў куралы болып хызмет етеди.

Метафоралар басқа жанрларға қарағанда поэзияда айрықша роль атқарады. Метафоралар арқалы хәр қандай жеке сөздің басындағы мәнинің нәзик оттоноги, стильлик көркемлиги, образлылығы дәрәйди. Ал поэзия болса сөздің усы тәрәпин көбирек талап ететуғын жанрлардың биринен ибарат. Сөз мәнисин таңлаў, оны көркем сүүретлеў куралына айналдыра билиў әлбетте, қәлем усталарының өз үстинде системалы түрде ислеўине. көнликпесине, шынығыўына, әдетлениўине хәм жуўапкершилигине байланыслы. Бул ушын халық тилинің кең мүмкиншиликлеринен дурыс пайдаланыў керек, өз өлесинде өз тилиң менен бере билиўге талапланғаның мақул.

Қарақалпақ тилинде сөз мәнисинің аўысыўының белгили усылларының бири метонимиялық усылдан ибарт. Бул усыл арқалы сөз мәниси аўысқанда предметің ямаса кубылыстың атамасы екинши бир зат я кубылыс пенен байланысына қарай сол атама менен қайта аталады. Мысалы:

Шар китаптан тура қаштым,
Наўайыдан саўат аштым,
Фызыўлыдан дүрлер шаштым,
Дилўарларды излер едим.
Мақтымқулыны оқығанда,
Айтар едим хәр заманда,
Кемис барма, беглер онда,
Сөзим таўып қылар едим.

Бул мысалларда демократ шайыр бердақ Наўайыдан, Фызылыўлыдан, Мақтымқулыны деп уллы классиклердің атларын атап отыр. Оқыўшы усы қатарларды оқығанда, Наўайы, Фызыўлы, Мақтымқулы деген атлар арқалы сол классиклердің өзін түсинбейди. Өйткени Бердақ Наўайыға, Фызылыўлыға, Мақтымқулыға қатнадым, солардан сабақ алдым, солар оқытты. Наўайыға қатнап, саўатлылық дәрәжесине жеттим. Фызыўлыға қатнап, сөз маржанларын дизетуғын болдым. Шығармалар дәрәттим. Мақтымқулыны оқыдым деп отырған жоқ. Алтын сөз ғәзийнесинің гилтин таба билген, көркем сөз шебери, талант ийеси, патриот шайыр Бердақ жаннан жақсырақ көрген халқының тил байлығынан, оның терең мүмкиншиликлеринен шеберлик пенен пайдаланып, даңқлы классиклер болған Наўайының, Фызыўлының Мақтымқулының атларын атаў арқалы, олар тәрәпинен дәрәтилген шығармалар ҳаққында, тәсири ҳаққында айтап отыр. Наўайының, Фызыўлының, Мақтымқулының шығармалары деўдің орнына сол шығармалардың Наўайы, Фызыўлы, Мақтымқулының аты менен байланысына сүйене отырып, авторларын ғана атаған. Би де бул жерде олардың шығармалары деген мәнини түсинемиз. Олай болатуғын болса бизиң мысалларымыздағы Наўайыдан, Фызыўлыдан, Мақтымқулыны деген сөзлер метонимиялық усыл арқалы аўысқан мәнилер, яғный метонимиялар болып есапланады екен.

Қарақалпақ тилиндеметонимиялық усыл менен сөз мәнисинің өзгериўине сөздің мәнисинің жай ғана өзгериўи деп қараўға болмайды. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. Соқыр таўыққа бәри тары (нақыл)

2. Бул мэхәллери бир қанша үйлер жатса да, еле жатпай дүрген Улман менен Нәзигүл...(а,Бегимов. “Балықшының қызы»).

3. Ол бир қырманьы көрдим де деген жоқ.

4. Аға бийдің алдына дастурхан, чай қойың, балалар, -деп Ешимбет хызметкер балаларға буйрық берди. (А.Бекимбетов. «Гүрес»).

5. Аш қызыл есикти, бас аяқты, бас,

Бахытың қарсы алыуы керек хәр адам

(И.Юсупов. «Актрисаның ығбалы»).

Бул мысаллардағы тары, үйлер, қырманьы, дастурхан, қызыл есик деген сөзлерди олардың тийкарғы мәниси менен салыстрып қарасақ, онда пүткиллей басқаша мәнилерге ийе боламыз: бәри тары-бәри бирдей деген мәниде, үйлерадамлар деген мәниде, қырманьы-ауқатты ямаса ишетуғын суйық нәрсени, дәстурхан-нан-шөрек ал қызыл есик-жаңа советлик турмыс деген мәнилерде қолланылып тур.

Демек, метонимиялық усыл арқалы пайда болған сөз өзиниң тийкарғы мәнисинен биротала өзгерип кетеди екен.

Бул жерде гәп орамал, қызыл көйлек ҳаққында болып турған жоқ. Биринши мысалда орамал арқалы адам (ҳаял-қыз), екннши мысалда қызыл көйлек арқалы адам (ҳаял-қыз) түсиниледи. Оқыушы ҳеш қандай қыйыншылықсыз, бирден-ақ олардың ауысқан мәнилерин қабыл етеди.

Метонимиялық усыл арқалы сөз мәнисиниң ауысыуы ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясында сөздиң көп мәнилигин байытыудың ең әҳмийетли факторларының бири болып отыр. Бул усыл арқалы пайда болған мәни тек ауысқан мәни ғана болып қоймастан, соның менен бирге көбинесе образлы да мәни болып келеди. Мысалы:

1. Әйне сәске уақтында сол байдың баласы менен бирге бир постын кирип келеди (Қарақалпақ халық ертеклеринен).

2. Қосық қылып ақбас пенен жантақты,

Гейбиреулер мийнет етпей мал тапты,

Дурыс айырыу ушын қараны, ақты,

Илгир зейин сыншы керке, сын керек.

3. Сөзлери кулаққа нақма-нақ тийип,

Радиода сөйлеп турған тили бар

Мысалларда постын, қараны, ақты, тили деген сөзлер ауысқан мәнилерде қолланылып тур. Онда постын деген сөз кийген адам, қараны, ақты сөзлери жақсы менен жаманды, тили деген сөз пропагандасы деген мәнилерде. Бирақ олар туура мәнилерин менен салыстырып қарағанда эмоциональлық образлылыққа ийе.

Меонимия да,метафоралар усап, әдебий шығармаларда көркем сүүретлеудиң белгили қураллары сыпатында хызмет етеди. Сонлықтан көркем сөз шеберлери метонимиялық усыл арқалы ауысқан мәнили сөзлердан жийи пайдаланады, сол арқалы стильлик айырықшалықларды, сөз образлылығын, мәни өткирлигин дөретип отырады.

Қарақалпақ тили лексикологиясында кеуил аударыуды талап ететуғын усыллардың бири пүтининиң орнына бөлегиниң, бөлшегиниң орнына пүтинин; бирликтиң орнына жалпысының, жалпысының орнына бирлигиниң ауысыуы арқалы сөз мәнисиниң ауысыуы болып есапланады. Бул да сөз арқалы аталатуғын предметлер менен кубылыслар арасындағы жақынлық, байланыс нәтийжесинде пайда болады. Бирақ бөлшегиниң орнына пүтинин,пүтининиң орнына бөлшеги, бирлигиниң орнына пүтини, пүтининиң орнына бөлшеги, бирлигиниң орнына жалпысы, жалпысының орнына бирлиги аталыу арқалы сөз мәниси ауысқанда, сол атамалары аумасып қолланылатуғын предметлер менен кубылыслар арасындағы санлық қатнас есапқа алынады. Бул усыл арқалы ауысқан мәнилер қарақалпақ тилинде синекдоха деп аталып киятыр.

Синекдоха да, метонимия усап, сөз мәнисиниң ауысып қолланыу процесслериниң бир түрин курайды. Бул усыл арқалы қарақалпақ тилинде байқап көрейик:

1. Жалғыз басың екеу болып, жарлылықты да жеңерсең (А.Бекимбетов, “Гүрес»).

2. Сиз, жаслығымның сырласы, Таллар.

Ах сол жағымлы қол, жүзикли қоллар.

(И.Юсупов, FTаллы жағыстағы еске түсириуле»).

Бас, қол деген сөзлердің адам денесінің белгилі бір бөлегін ғана аңлатуғынлығы бизге мәлім. бірақ бұл мысалларда бас, қол деген сөзлер сол адам денесінің белгилі бір бөлшектерін аңлатып тұрған жоқ, керісінше, жалғыз басың екеуі болып дегенде қол, жүздік қоллар дегенде сүйікті қыз деген мәніде қолланылып тұр. Демек, бұл жерде бас, қол деген сөздер адам деген мәнін аңлатып, предметтің бір бөлегінің аталуы арқалы, оның пүтін турмысы, яғни бөлшегі арқалы пүтін түсініліп тұр екен.

Күнделікті сөйлеу тілімізде жұрт деген сөз ұлыма алғанда жеке емес, ал ғалаба ұғымды аңлатады. Жұрт дегенде биз халық көпшілік деген мәнін түсінеміз. Ал енді «Усы жұрт не деп отыр өзі» десек, онда жұрт сөзі ондай ғалабалықты аңлатпастан, жеке адамды билдиреді. Сонда биз бірліктің орнына жалпының ауысқанын көреміз.

Синекдоха ауысатуғын атамалар арасындағы байланыс, жақынлық көз қарасын қарағанда метонимия менен шегаралас, сонлықтан да синекдоханы көпшілік жағдайларда метонимияның ишінде қарап, оған метонимияның ең кең таралған түрлерінің бири сыпатында анықлама береді. Солай да синекдоханы биз сөз мәнісінің ауысуы ұсылларының ишінде өзінше белгілеріне ийе болған ұсыл ретінде үйренеміз. Синекдоханы басқа ұсыллардан айыратуғын белгі ауысатуғын атамалар арасындағы сан жағынан қатнастан, белгіден ибарат. Мәселен, қарайған көз силтидей тынды дегенде пүтіннің бір ғана бөлшегі көз жалпыны-адамлар дегенді аңлатыр тұр.

Көркем шығармада жазушы синекдоха арқалы гейпара жағдайларда сүретленетуғын предметке оқышының көбірек нәзерін аударарды, синекдоха арқалы гейде сол нәрсеге қандай да болмасын бір жағымсыз көз қарасты да береді. Мысалы:

1. Сары мұрттың қамшыны силтеп үсренген қолы бұл сапары да қәте жиберген жоқ. (И.Юсупов. «Сейдан ғарының геуиши»).

2. Жигитлік хәсери ұрған мұрнынан,
Кемінде бір батпан шамалы болар.

Бұл мысалларда сары мұрт, мұрын деген сөздер адамның ауыспалы атамасы сыпатында қолланылып, синекдоха болып тұр. Қамшы силтеп үйренген адамның қолы, жигитлік хәсери ұрған адамның (жигиттің) дейудің орнына шайыр сары мұрттың, мұрынның деген сөздерді қоллануы арқалы оқышыда оларға болған жағымсыз көз қарасты пайда етип отыр.

Қарақалпақ тілінде сөз мәнісінің ауысуы анау я мынау сөздің хәм тарайуы менен де байланысly. Сонлықтан бұл ұсыл да хәзирги заман қарақалпақ тілінің лексикасы, оның семасиологиялық айрықшалықтары хәққнда гәп етилгенде сөз мәнілері бойынша мәселелердің әхмийетлі бири тәрәпин қурап турады.

Сөз мәнісінің кеңейуі хәм тарайуы ұсылы қарақалпақ тілінде актив ұсыллардан есапланады. Бұнда анау я мынау сөздің мәнісі белгилі бири дәуірлер дәуамында қолланылып жүрген мәнісінен я кеңейеді, я тараяды. Сол арқалы ауысқан жаңа мәні пайда болады. Мәселен, мийнет деген сөзді алып қарайық. бұл сөз бұрын ауыр азап, қыйыншылық, дөхмет мәнісінде қолланылатуғын еді. Ұлыма халық сөйлеу тілінде қара мийнет, мийнетке қалды деген сөз дизбеклери мине сол мәніде қурылған. Бұл сөз дизбеклери азапқа қалды, пайдасыз азап, пайдасыз қыйыншылық, қыйыншылыққа дуушар болды деген мәнін аңлатады. Ұллы шайыр Бердақтың мына қатарларын көрейін.

Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белиңди бүгип,
Дизенди сызлатып, мийнетін шегип,
Жеген бири зағараң палдан жақсырақ.

Бұл куплеттің ишіндеги мийнет сөзі тек жұмыс ислеу мәнісінде емес, ал қыйыншылығын тартып, азабын шегип мәнісінде қолланылған.

Ал хәзир мийнет сөзінің мәнісіөзгерді. Ол ауыр азап, пайдасыз қыйыншылық мәнісін хәттеки жойылтып жиберді, қыйыншылық мәнісінде халық сөйлеу тілінде мийнетке қалуы ұсаған сөз дизбеклерінде ғана ашырасады. Хәзирги заман қарақалпақ тілінде мийнет сөзі бахыт дереги, совет адамларының турмыс талабы мәнісіне ийе болды.

Соның менен бирге бұл сөз хәзир илимий шығарма мәнісінде де қолланылатуғын болды. Мысалы:

1. 1959-жылы «Некрасовтың шеберлиги» деген мийнеттиң үшінши басылыуы ушын оған филология илиминиң докторы деген илимий атақ берилди («Әмиўдәрья» журналының 1962-жыл: №3 санындағы календарлық материаллардан).

2. Профессор Баскаковтың “Қарақалпақ тили», «Сөз шақаплары хәм сөз жасау», “Қарақалпақ тилиниң қысқаша грамматикасы» деген мийнетлеринде, сондай-ақ жергиликли тилшилер тәрпинен дүзилген мектеп грамматикаларында көплик категориясының гейпара жасалыуы усыллары берилген (Д.С.Насыров, Қарақалпақ тилинде көплик категориясы).

Сөз мәнисиниң тарийхий өзгериуи бул удайы болып туратуғын тил кубылысларының биринен есапланады. хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик составын курайтуғын сөзлерде мине усы кубылысты, яғный сөздиң тарийхий дәуирлер дауамында мәни өзгерислерине ушырауын көриуимизге болады. Биз қарақалпақ тилинде қолланылып киятырған гейпара сөзлердиң мәнилериң тарийхий дәуирлер дауамында өзгериу фактлерин қарастырып көрейик. Мәселен, жылқы сөзи бурын төрт аяқлы хайуанларды атайтуғын ғалабалық атама болған. Махмуд Қашғарий өзиниң сөзлигинде оның мәнисин усындай түсindirеди. Ал хәзир ол барлық төрт аяқлы хайуанлардың ғалабалық атамасы емес, ал тек атларға байланыслы ғана қолланылады.

Бул жерде жылқы сөзиниң дәслепки мәниси пүткиллей өзгерип кетгенлигин көремиз. Қарақалпақ тилиниң сөзлик составында ол сол өзгерип кеткен мәниси менен өмир сүрип киятыр.

Сондай-ақ аўыл, айыу, куяш, ул деген сөзлер де семантикалық жақтан үлкен өзгерислерге ушыраған. Мәселен, атаклы тюркологлардың бири С.Е.Маловтың “Ески тюрк жазыу естеликлериг бойынша берген сөзлигинде аўыл сөзи үсти ашық мал камайтуғын қора мәнисинде, ал айыу сөзи оңбаған, жауыз, рейимсиз деген мәнилерде берилген.

Аўыл хәм айыу сөзлери хәзирги заман қарақалпақ тилинде ол мәнилерде хеш қандай қолланылмайды, ертедеги мәнилерин биротала жойылтып жиберген. Мысалы:

1. Аўылдың арқасы қалың тоғайлық, түн қараңғылықын бойына сиңирип дөнип тур. (Т.Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).
2. Аўылдан еки шақырымдай алыслап кетти. (Т.Қайыпбергенов, Сонда).
3. Айыу көбинесе арқада жасайды.

Бул мысалларда аўыл адамлардың жасайтуғын белгили бир орны, хожалықлардың жыйналып қонған жери, айыу жыртқыш хайуанлардың бири мәнисинде қолланылып тур.

Қарақалпақша русша сөзликте аўыл хәм айыу сөзлериниң мәниси төмендегише түсindirиледи:

аўыл-аул, село, деревня; аўыл-үйдиң қонағы айда жылда бир келеди (погов) своего относельчанина как гости редко принимают.

айыу-медведь; сур айыу-бурый медведь; кара айыу-черный медведь; ақ айыу-белай медведь.

Таяныш түсиниклер:

Сөз мәнисиниң аўысыуы. Метифора, түрлери. Метонимия, Синекдоха.

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т.IV Н.,1995.
2. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили (лексиколо-гия).Нөкис,1994.
3. Ньматов Х., Расулов Р. ўзбек тили систем лексикологиясы асослари.Тошкент.,1995.

Сөз мәнисиниң кеңейиу хәм тарайиу процесслери

Жоба:

1. Сөздиң көп мәнилиги.
2. Омонимия хәм омонимлер.
3. Лексикалық омонимия.

4. Грамматикалық омонимия.
5. Омофонлар хәм омографлар.

Қарақалпақ тилинің лексикологиясында кеуіл аударыуды талап ететуғын мәселелердің бири қарақалпақ тили лексикасына сөз аұысыуда сөзлердің сол тилдеги мәнилеринің сақланыуы ямаса аұысып кетиу мәселесинен ибарат. Көпшилик сырттан кирген сөзлер қарақалпақ тили лексикасына аұысыуда өзлеринің мәнилерин сақлап қалған. Мәселен, жууап, саат, қәлем, сабын, дәлил, хайуан т.б. усаған араб тилинен аұысқан, сондай-ақ тут, тәрези, нөкер. пил т.б. парсы тилинен аұысқан сөзлер мәниси жағынан өзгериссиз қолланылып киятыр. Ал енди гейпара сөзлер мәнилик жақтан өзгерип кеткен халында ушырасады. Мәселен, С.Е.Маловтың “Ески түрк жазыу естеликлери» бойынша сөзлигинде араб тилинен аұысқан мейил деген сөз умтылыу деген мәниде, парсы тилинен аұысқан жабан сөзи шөлистан деген мәниде түсиндириледи. Ал қарақалпақ тилинде бул сөзлер басқаша мәнилерде. Мейил сөзи хәзир иштей, тилек мәнисинде қолланылады. Халық тилинде «мейилли ат суу ишер, мейилсиз ат суу көшер, кишкишлеген нәмәрт» деген нақыл бар. бунда мейилли деген сөзлер иштейи бар иштейи жоқ деген мәнилерде қолланылып тур. Ал халық сөйлеу тилинде аұыллық жерди жабан деп атайды, бул мәни оның шөлистан деген мәнисинен оғада қашық, олар екеуи еки басқа мәнилерден ибарат.

Жоқарыдағы сөзликте парсы тилинен аұысқан бау сөзи бағ деген мәниде деп анықланған. қарақалпақ тилинде де бул сөз бар, бирақ ол жеке өз алдына қолланыла алмайды, ал бау-бағша деген жуп сөздің составында қолланылып, бағ-бақша дегенди аңлатады.

Сөздің көп мәнилилиги қарақалпақ тили лексикасының тийкарғы қәсийетлеринің бири. Биз хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөздің туура мәнисинің аұысыу процессин көрдик. Бул арқалы тилимизде сөздің хәр қыйлы аұысқан мәнилери пайда болып отыр. Мине усы сөзлердің туура мәнисинің тийкарында бир неше қосымша мәнилерди аңлатыуы олардың көп мәнилилиги болып есапланады. Тил билиминде тилдің көп мәнилилиги полисемия деп аталады. Ол гректің *πολο* (көп) хәм *sema* (белги) деген сөзлеринен келип шыққан. қарақалпақ тилинде көп мәнилили дегенди аңлатады. Бул термин де көп мәнилилик деген термин менен қатар қолланылып киятыр. Ол бизиң тилимизге рус тили арқалы келип кирди.

Сөздің көп мәнилилиги хәзирги заман қарақалпақ тили лексикасының тийкарғы қәсийетлеринің бири болып есапланады.

Пикиримиз үстиртин болмауы ушын бул жерде де мысаллар келтирип өтейик. Мәселен, көз деген сөз тийкарынан алғанда адам организиминің бир мүйшесинің атамасы. Ол дәслепки пайда болған уақтында тек сол мәниде ғана қолланылғанлығына хеш қандай гүманланыуға болмайды. Бирақ адамлардың жасау, қатнасыу практикасында бул сөз сол өзинің туура мәнисинің дөгерегинде, сол мәниге байланыслы басқа предметлерге де қатнас жасап, мәнилик жақтан кеңейип, көп мәнилик қәсийетин бойына сиңирген. Мысаллар:

1. Мен көзимди бир қолым менен басып турып, жаңағы шертилген жыңғылдың басындағы салбырап турған шыжымды көрсеттим (Т.Қайыпбергенов, “Муғаллимге рахмет”).

2. Паровозлар отты шайнап,
Масаладай көзи жайнап,
Араңыздан өтер ойнап,
Көрген уақта дерсең шырақ.

3. Мийнеттиң көзин тапқан, бахыттың өзин табады. (Нақыл).

Бундағы көз деген сөз биринши мысалда адамның бир мүйшеси-көзи деген мәниде болса, екінши мысалда көзи деген сөз паровоздың шырасы, үшіншисинде мийнеттиң әдиси, усылы деген мәнилерде қолланылып тур.

Қарақалпақ тилинің қарақалпақша-русша сөзлигинде көз деген сөздің мәнилерине байланыслы мынадай мағлыұматлар берилген:

көз 1). глаз, око; көзалдымда-перед моими глазами; көзге ысық-приятный для глаз; көзиме жас келди-на глаза навернулись слезы; көзиме көринбе-не показывайся на глаза; көзиңе кара-будь осторожен; смотри во все глаза; көз астынан кара-смотреть исподлобья; көзге түс-попасть на глаза; покачатся стать видным; көз алдында елеслеп тур-показаться, померещиться; көзди ашып-жумғанша-мгновенно, вмиг, в мгновение ока; көз-моргнуть кому-л; 2) ушко ийнениң көзи--ушко иголки; 3) Отверстие, глазок; керегениң көзи-глазок в кереге; көзи қыймада-он (его пожалел); ала

көз а) недоброжелательный, неприязненный; находящийся в ссоре с кем-л.; ала көзлен-быть в плохих, натянутых отношениях; б) быть в ссоре с кем-л.; а) недоброжелательно относится к кому-л.

Бунда көз сөзинің усыл, әдис, оннан басқа да гейпара көз болыуы усаған сөз дизбеклеріндегі мәнилери тууралы мағлыұмат берілмеген.

Бул қосымша мәнилер көз сөзинің көп мәнилілігі болып та табылады.

Қосымша кеңейген мәнилер-адамлардың дүньядағы предметлер менен қубылыстарды кеңірек таныу процессінде пайда болған сөзлердің көп мәнилілік қасиеті. Бундай мәни қарақалпақ тилинде жаңа сөзлердің жасалыуы негизінде емес, ал тийқарғы сөзлік фондтан орын алып киятырған сөзлерде жаңа қосымша мәнилердің топланыуы жолы менен пайда болып отырады. Буған жоқарыда келтирилген мысаллар толық дәлил бола алады.

Сөздің көп мәнилілігін, яғнай полисемиялық қубылысты омонимиялық қубылыстан ажырата билиу керек. Басқа тиллердегідей-ақ қарақалпақ тилинде де полисемиялық сөзлер омонимлер менен формасы жағынан бирдей болып келеди. Бирақ полисемиялық сөзлер мәнилік жақтан жақын, ал омонимлер бир-биринен мәниси бойынша ҳеш қандай жақын келмейтуғын өзгеше мәнилі сөзлерден ибарат.

Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде полисемиялық қубылыс ҳәр түрлі сөз шақаптарын өз ишине алады. Полисемиялық қасиетке атлық сөзлер де, келбетлік сөзлерде, санлық сөзлер де, фейил сөзлер де т.б. ийе болып келеди. Мәселен, аұыр тас, аұыр тәғдир, аұыр қыял деген сөз дизбеклеріндегі аұыр деген келбетлік сөздің мәнилери бир емес, ал биринде салмақ мәнисинде болса, екіншисинде аянышлы, қыйын деген мәниде, үшіншисинде терең мәнисинде қолланылып тур.

Келбетлік сөзлердің көп мәнилілігі сөз дизбеклерінде ҳәм гәптерде сол келбетліклер анықлап келген сөзлер менен өз-ара семантикалық байланыслы арқалы ажыратылады. мәселен, мәдений талаптар, мәдений егинлер, мәдений байланыслар т.б. Бул сөз дизбеклерінде мәдений сөзинің көп мәнилілігі оның анықланыушы компонентлери болған талаптар, егинлер, байланыслар деген сөзлер менен семантикалық қатнасынан көринип тур.

Солай етип, убннан қарақалпақ тилинде сөздің көп мәнилілігі ең актив қубылыстардан ҳәм ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тили лексикасының ишки раўажланыуының тийқарғы законларының бири болып есапланады деп жуўмақ шығарыуға болады.

Контекст сөздің мәнисин дәл анықлауға жәрдем береді. Тек контексте ғана сөздің қайсы мәниде қолланылып турғанлығын билиуға болады. Сөздің қосымша мәнилери де, өзерген мәнилери де тек контексте анықланады. Мәселен, жер деген сөзді контекстен тыс алып қарасақ, предмет хаққындағы улыўма, жыйнақлаушы мәнини ғана түсиниу менен шекленемиз. Ал оны усы сөз ушырайтуғын ҳәр түрлі контексттерде алса, онда оның анықланған, конкретлескен контекстлік мәнилерине ийе боламыз.

Омонимиялық қубылыс ҳәм омоним сөзлер. Биз жоқарыда сөздің бир-бирине байланыслы бир неше мәнилери де қолланыла алатуғын жағдайларын көрдик. Сөз мәнисинде көринетуғын бундай семантикалық қубылыс полисемиялық қубылыс деп аталатуғынлығы белгили. Усының менен бирге тилимизде айтылыуы, формасы бойынша бирдей, бирақ аңлатып турған мәниси жағынан бир-биринен аыс сөзлер де ушырасады. Мысалы:

1. Перийза суу серипкендей терең ойға батты (К.Султанов. “Толқынлы теңизде”).

2. Ойға орналасқан булардың аұылының тек тереклери ғана көринеди. (А.Әлийев, «Қайырқом ана»).

Бул мысаллардың екеуінде де ойға деген сөз қолланылған, ол айтылыуы, формасы бойынша бирдей болғаны менен, усы гәптердегі мәниси пүткіллей басқаша-биринши гәптегі мәниси екінши гәптегі мәнисине жақынламайды. Биринши гәпте ойға деген сөз қыялға деген мәниде қолланылған болса, екінши гәптегі ойға деген сөз ойпаұйтқа, пәске деген мәнилерде қоллыналып, аұылдың орналасқан орнын көрсетип тур.

1. Ол тағы да суұық түс билдирди. (Х.Сейитов, «Жүректің буйрығы менен»).

2. Сол күни Қаражан қайсар арқайын шырт уйқыда жатырып, бир жаман түс көрди («алпамыстан»).

3. Сен болсаң “алма пис, аұзыма түс» деп жатасаң (А.Бегимов, «Балықшының қызы»).

4. Тал түс. Ырзамбет қара талдың саясында уйқылап атыр. (Х.Сейитов, “Жүректің бұйрығы менен»).

Жоқарыдағы мысаллардың хәммесінде де формасы жағынан бірдей болған сөз-түс. Бул сөз хәр гәпте хәр түрлі мәнилерде: биринши мысалда суық түр билдирди, екинши гәпте психологиялық кубылыстың бир түри-түс деген, үшінши мысалда хәрекетлик, ал төртиншисінде мезгиллик мәниде қолланылқан. Биинши, екинши, төртинши мысаллардағы түс атлық сөз болса, үшінши мысалдағы түс сөз шақабы бойынша фейил сөзден ибарат. Бул гәптерде түс деген сөздің қайсы мәниде қолланылып турғанлығы оның сол гәптердеги сөзлер менен мәнилик байланысынан ғана билинип тур.

Айтылыуы сеслик қурылысы бойынша бирдейлик тек сөзлерде ғана емес, ал айырым грамматикалық бирликтерде де көринеди.

Мысалы: 1. Расын айтқанда, класском болғанды мениң де ишим жек көрип турған жоқ. (Т.Қайыпбергенов, “Муғаллимге рахмет»).

2. Бир қысыұмет болғанды (Жийен жыраұ. «Посқан ел»).

3. Селсиз күни жаұын болдым,

Сәтсиз ескен даұыл болдым.

4. Не қылып жүрсизұ -деп сорады Меңлимурат аға (Т.Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).

Биринши мысалда болғанды сөзиндеги-ды аффикси менен екинши мысалда болғанды сөзиндеги-ды аффиксиниң мәниси бирдей емес, ал пүткиллей басқаша, бириншисінде-ды табыс сеплигиниң формасы болса, екиншисіндеги-ды фейилге тән аффикс болып есапланады. Сондай-ак үшінши мәнилер де түп тамырынан өзгеше мәнилер.

Бундай кубылысты тил билиминде омонимиялық кубылыс дейди. Омонимия гректің h9m9s бирдей 9№64a-ат деген сөзлеринен келип шыққан. Ол қарақалпақ тилинде де жоқарыдағыдай семантикалық кубылысты аңлататуғын термин сыпатында қолланылып киятыр.

Қарақалпақ тилинде сөзге байланыслы омонимиялық кубылысты лексикалық омонимия деймиз де, ал грамматикалық формалар арасындағы омонимиялық кубылысты грамматикалық омонимия деп атаймыз.

Лексикологияның изертлеу объектилериниң бири сыпатында, биз мине сол лексикалық омонимия хәққинда сөз етемиз.

Лексикалық омонимия хәққиндағы мәселе көп изертлеуде талап ететуғын таласлы мәселеердің бири. Буның бундай болыуының тийкарғы себеби тилдеги омонимиялық кубылыслардың еле де болса түрлише түсинилип келиуинен болып отыр.

Тилимизде сөзлердің формасы бойынша бирдей болып қолланылатуғын жағдайлары оғада көп ушырасады. Солайда олардың барлығы бирдей омонимиялық фактлер емес. мәселен, биз жоқарыда қақалпақ тилинде гейпара сөзлердің бир-бирине жақын бир неше мәнилерде қоллана алыу уқыпшылығын көрдик. Оларды сол бир-бирине жақын бир неше мәнилерди аңлатып келиуине байланыслы көп мәнили сөзлер деп атадық. Көп мәнили сөзлер де формасы бойынша бир сөзлер, бирақ оларды формасына қарай лексикалық омонимияның қарауына киргизе алмаймыз. Өйткени омонимия формалық бирликтің мәнилик жақтан жақынлығына емес, ал алыслығына тийкарланады. Солай да күнделикли практикада оларды бир-биринен айырыуыда гейпара қыйыншылықларды гезлестиремиз.

Усыған байланыслы тил билиминде омонимияны көп мәнилиликтен айырыу мәселесине айрықша дыққат аударады. Бунда көп мәнили сөзлер менен омонимияны ажыратыудың тийкарғы критерийи сыпатында олар арасындағы семантикалық байланыстың жақынлығы менен алыслығы есапқа алынады.

Лексикалық омнимияда сөзлердің омонимлер хәм омоформалар деп аталатуғын топарын көремиз.

Айтылыуы сеслик ортақлығы жағынан бирдей, мәниси жағынан пүткиллей басқаша, барлық жағдайда бирдей грамматикалық формалар менен өзгере алатуғын сөзлер омонимлер деп аталады. Мысалы: аұ (аң)-аұ (балық тутатуғын куралдың бир түри), ой (шукыр)-ой адамның қыялы мәнисінде т.б.

Ал белгили бир формада ғана ортақлықты сақлап, қалған жағдайда өзгеше грамматикалық көрсеткішлерге ийе, мәниси жағынан бөлек сөзлер омоформаларды курайды. Мысалы: от (атлық)-от (фейил), жас (атлық)-жас (келбетлик), бас (атлық)-бас (фейил) т.б.

Тилдеги фактларға итибар берсек, омонимлер, улыўма алғанда, бир сөз шақабынан, ал омоформалар хәр түрли сөз шақаптарының ишинде көринетуғынын байқаймыз.

Енди биз хәзирги заман қарақалпақ тилинде лексикалық омонимиялық қалай пайда болатуғынлығына нәзер аўдарайық.

Лексикалық омонимия гейпара көп мәнили сөзлердиң лексикалық мәнилериниң узакласыўы арқалы пайда болады. Мәселен, тилимизде бир нәрсениң түрин билдиретуғын көк деген сөз бар. Бул сөз ертеректе де бир нәрсениң түрин көрсететуғын мәнини билдирип келген. Ол бизиң тилимизде аспан деген мәниде де, жаңа көгерип шығып киятырған өсимлик мәнисинде де, псипеген деген мәниде де қолланылып жүр. Бул сөздиң дәслепп көп мәнили сөз болыўы итимал. Булай деўге аспанның да, шығып киятырған өсимликтің де, псипеген нәрсениң де (қаўын, ғарбыз, мийўе, егин т.б.) түриниң көк болыўы мүмкиншилик береді. Демек, усы сөзлердиң шығысында олар арасында қандай да бир улыўмалық белги болыўы керек. буннан усы дәслепп көп мәнили болған сөздиң жеке мәнилері узакласып лексикалық омонимия пайда болған деген жуўмақ шығарыўға болады. Сондай-ақ усы күнде хәр түрли мәнилерде қолланылып жүрген күн, ай деген сөзлер де көп мәнили сөзлерден пайда болған этимологиялық жақтан ортақ хәзирги омонимлерден есапланады.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составында хәрекеттиң хәм сол хәрекетти иске асырыўшы предметтиң атамасы мәнисин аңлататуғын сөзлер де бар. Бундай сөзлердиң дәслепп хәрекеттиң атамасы болғанлығы, ал кем-кем белгили бир тарийхый раўажланыў дәўирлерде ол хәрекетти орынлаўға болатуғын қуралды атаўға да көшкенлиги сезиледи. Усының нәтижесинде мәнилик жақтан хәр түрли омоформалар жасаған. Мысалы:

1. Кулақты бураў да ойынның бир түри меў-деп сорадым мен.
2. Оқыўшы бураў менен қалай ислеўди үйренди.

Бунда биринши мысалдағы бураў деген сөз хәрекеттиң атамасы, ал екинши мысалдағы бураў қуралдың атын билдирип өз-ара омоформаларды пайда етип тур.

Лексикалық омонимия хәр түрли фонетикалық қурылысқа ийе болған сөзлердиң дәўирлер даўамында өзгерип бирдей фонетикалық қурылысқа көшиўинен де пайда болады. Мәселен, бас сөзиниң адамның басы деген мәнисиндеги түри ески тюрк жазыў нускаларында баш, ал бас фейил мәнисинде усы түринде ушырасады. Тарийхый дәўирлер даўамында формасы бойынша да, мәниси бойыншада бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине усамайтуғын усы сөзлер бас деген бир формаға ийе болыўы нәтийжесинде тилимизде омоформаларды пайда етип отыр. Бул сөз атлық мәнисинде де, фейил мәнисинде де тек ғана бас түринде қолланылады. демек, бас сөзлери фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған.

Сондай-ақ, биз сөзи тигиў қуралының атын көрсететуғын атлық мәнисинде де қолланылады, ал тилимизде биз деген алмасық сөз де бар. Этимологиялық изертлеўлер тигиў қуралының атамасы мәнисинде қолланылатуғын биз сөзиниң ертеректе бигиз болғанлығын анықлайды хәм усыған байланыслы бул сөзлерди сөзлердиң тарийхый дәўирлер даўамында фонетикалық жақтан өзгерислерге ушыраўы арқалы формасы бойынша сәйкес келип қалыўы деп белгилейди.

Олай болатуғын болса тигиў қуралының атамасы мәнисинде қолланылатуғын биз сөзи менен алмасық мәнисинде қолланылып киятырған қарақалпақ тилиндеги биз сөзи фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған омоформалардан ибарат.

Қарақалпақ тилинде семантикалық жақтан хеш қандай байланыслы болмаған сөзлердиң тарийхый раўажланыўдың барысында тек формасы бойынша усас келип қалыўы нәтийжесинде де лексикалық омонимия дөреген.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде көпшилик омоформалар сөзлердиң морфологиялық жақтан өзгериўи нәтийжесинде дөреген. Бунда сөз түбирлерине белгили бир аффикслердиң жалғаныўы арқалы формасы жағынан бирдей, бирақ мәниси жағынан бир-бирине усамайтуғын сөзлер қатары пайда болады. Мәеелен, мына төмендеги мысалларды алып қарайық:

1. Мына сөзди ядтан шығарма хаслан,
Жаслық саған бериледи бир рет,

(И.Юсупов, «Тасқын болып ағып өт»)

2. Жигерленип тағы молдан,
Шығарма жаз халқың ушын

(Ж.Дилмуратов, «Жаса шайыр, узақ өмир»).

3. Тарастың таныс жигитлери сөз тыңлап отырған жигитлердің тынышлығын бузбастан, тек ғана басын бир ийзеп, сәлемлесип қойды (О.Бекбаұлов, «Тарас Аралда»).

4. Бар, таныс балам, дайыларың-жүдә жақсы адамлар. Сени көрмесе де, кушағын ашып қарсы алады. Бул мысаллардағы омонимиялық сөзлер белгили аффикслердің қосылыуы арқалы жасалып отыр. Биринши мысалда шығарма деген сөз фейил мәнисинде, ал екиншисинде атлық мәнисинде қолланылып тур. :шинши мысалдағы таныс деген сөз келбетлик, төртинши мысалда таныс сөзи фейил мәнисинде қолланылған. Дәслепки еки мысалда омоформа жасауға себепши болып турған аффикс-ма, ал кейинги екеинде омоформа жасап турған аффикс-с. Бул жерде, әлбетте, бул аффикслердің формалары бирдей болғаны менен, мәнилери бирдей емес. Мәселен, биринши мысалда-ма фейилдің болымсызлық мәни дөретиуіши аффикси болса, екинши мысалда-ма аффикси атлық жасап тур т.б.

Көпшилик жағдайларда сөз түбирине гейпара аффикслердің қосылыуы арқалы екинши бир түбир сөз бенен бир формалылық пайда болып, омофрмалар дөрейди.

1. Қала бериңлер, жазып тур. Ақбөпеш (О.Бекбаұлов, «Тарас Аралда»).

2. Бир әжайып сулыу қала көрдим өзінди (М.Сейтниязов, «Умытпайман, аенгер жери»).

Бул жерде биринши мысаладағы қала деген сөз екинши мысалдағы қала деген атлық сөз бенен-а аффиксиниң жалғаныуы нәтийжесинде омоформалық қатарды пайда етип тур.

Лексикалық омонимия басқа тилден келип кирген гейпра сөзлердің тилимиздеги айырым сөзлерге формасы жағынан уқсас келип, бирдей айтылыуы арқалы да жасалыуы мүмкин. Хәзирги қарақалпақ тилинде усындай жол менен пайда болған сөзлер жийи ушырасады. Мәселен, алмаз, волюс, атлас, чай, май, кий, соя, табу, печь қусаған сөзлер бизиң тилимизге сырттан келип қосылған сөзлерден ибарат. Олар күнделикли турмысымызда алмас, болыс, атлас, шай, май, кий, соя, табыу, пеш болып айтылып жүр. Булар усылай айтылатуғын, бирақ мәнилери басқаша түпкиликли сөзлер менен сәйкес келип лексикалық омонимияны пайда етип отыр.

Қарақалпақ тилинде лексикалық омонимиялық бир сөз шақабының ишинде де, бир неше сөз шақапларының ишинде де жасалатуғынлығын көремиз.

Мысаллар:

1. Ха, бир тауы кемис пе қалай-қалай!? («Жеткиншек» газетасы).

2. Арқа бетте Қусқананың тауы бар,

Бәхәр болса сона-шыбын жауы бар.

(Халық қосықларынан).

Бул мысалларда жумыс мәнисиндеги ис сөзи ағаштан исленетуғын куралды билдиретуғын ис сөзи менен, ал хәрекеттиң аты болып кеткен тау атлық сөзи географиялық атама болған тау сөзи менен омонимиялық қатарларды дөретип отыр. Олардың барлығы да сөз шақаплары көзқарасынан қарағанда атлық сөзлерден есапланады.

Ал этимологиялық хәм семантикалық жатан алып қарағанда көк (аспан)-көк (түр)-көк (писпеген), сондай-ақ күн (планетаның атамасы мәнисинде)-күн (күн кеш болды), қуймақ (қуйыу мәнисинде)-қуймақ (ауқаттың бир түри мәнисинде), бурау (фейил мәнисинде) -бурау (курал мәнисинде) усаған омонимиялық қатарларда бир-бири менен байланыс анық сезилип тур. Усыған байланыслы лексикалық омонимия тийкарында дөреген омонимиялық қатарларды еки группаға бөлиуе болады. Олардың биринши группасын семантикалық байланысы жоқ омонимиялық қатарлар, ол екинши группасын семантикалық байланыслы омонимиялық қатарлар деп атаған мақул болыуы керек.

Соның менен бирге қарақалпақ тилинде бирдей айтылса да, хәр қыйлы болып жазылатуғын ямаса бир түрли болып жазылған менен, айтылыуында айырмашылыққа ийе сөзлер де ушырасады. Мәселен, азшылық-ашшылық, жаза алады-жазалады деген сөзлер усылай жазылған менен, ашшылық, жазылады болып айтылады: Ал алма (атлық), алма (фейил), терме (атлық), терме (фейил) сөзлери пәттиң орнына қарай атлық болып келгенде алма, терме, фейил болып келгенде алма, терме болып өзгеше еситиледи.

Бундай айтылыуы бир, жазылыуы ҳәр қыйлы болған сөзлерди омофонлар деп атаймыз да, жазылыуы бирдей болғаны менен пәттиң орнына байланыслы бир-биринен өзгеше айтылатуғын сөзлерди омографлар деп атаймыз.

Басқа тиллердегидей-ақ, қарақалпақ тилинде де омофонлар менен омографлар да омонимиялық кубылыслардан есапланады. Өйткени биз бири-биримиз бенен тийкарынан алғанда аўызеки хәм жазба түрде пикир алысамыз. Ал усы пикир алысыуыдың еки формасында да олардың аўызеки я жазба характерине байланыслы сәйкес уаслық пенен мәни өзгешелигиниң болып туратуғынлығы законлы кубылыс. Ол Қарақалпақ тилиниң орфографиялық хәм орфоэпиялық айрықшалықлары тийкарында пайда болады. Бирақ омониямияның бул түри басқалары менен салыстырып карағанада толық омониямиялық кубылыс емес десе болар еди.

Солай етип, омонимиялық кубылыс полисемиядан түп тамырынан айрылатуғын кубылыс екен. Оларды бир-биринен ажыратыуы, сол арқалы көп мәнили сөзлерди омониямлер хәм омоформалардан өзгеше сөзлер сыпатында таныуы теориялық жақтан да, практикалық жақтан да үлкен әҳмийетке ийе.

Сондай-ақ лексикалық омонимияда омонимлер менен омоформаларды олардың өзгешеликлерин дурыс белгилеу де оғада зәрүрли мәселелерден есапланады.

Таяныш түсиниклер:

Сөз мәнисиниң кеңейиуи хәм тарайыуы. Сөздиң көп мәнилиги, полисемия. Омонимия. Омонимлер. Омофонлар, Омографлар.

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т.IV Н.,1995.
2. Бердимуратов Е. Карақалпақ тили (лексикология).Нөкис,1994.
3. Ньматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологиясы асослари.Тошкент.,1995.

Шығыс бойынша қарақалпақ тили лексикасы

Жоба:

1. Сөзлик курам хәм оның раўажланыуы
2. Өз сөзлик қатлам
3. Түркий хәм монғол тиллерине ортақ сөзлер
4. Араб тилинен аўысқан сөзлер
5. Парсыша-тәжикше сөзлер
6. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер

Таяныш сөзлер: сөзлик курам, өз сөзлик қатлам, түркий тиллерге ортақ сөзлер, сөзлердин аўысыуы, калька сөзлер

Сөзлик курам хәм оның раўажланыуы

Күнделикли пикир алысыуы жағдайында пайдаланылып киятырған сөзлердиң жыйнағы сөзлик курамды курайды. Ол тилдиң байлығын көрсетеди.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик курамы бир неше тарийхый дәўирди басынан кеширди хәм сол дәўирлер даўамында толып атырған өзгерислерге ушырады. Онда қарақалпақ халқының тарийхы, өткен хәм хәзирги дәўириниң толық көриниси көринеди.

Сөзлик курам хаққында сөз еткенде хәттеки В. К. Фаворин оны мынадай деп жүдә дурыс баҳалайды: «Сөзлик курамда бизиң барлық билимимиз, ойымыз, пикиримиз, түсинигимиз, бизиң барлық қабыл еткен сезимлеримиз, эмоциямыз, қайғы-қуўанышымыз көринеди»¹.

¹ В. К. Фаворин. Синонимы в русском языке, Свердловск, 1953, 3-бет.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинің сөзлик қурамы да мине усындай сыпатқа ийе.

Тилдің сөзлик қурамы хаққында халықтың экономикалық, мәдениі хәм сиясий турмысының өзгериуі хәм раўажланыуы менен тиккелей байланыста болатуғынлығы белгили. Усыған байланыслы тилдің ишки раўажланыу нызамлары арқалы ишки хәм сыртқы дереклер тийкарында жаңа түсиниклерди аңлататуғын жаңа сөзлер сөзлик қурамға енип, ал турмыс қәжетлигинен айрылған түсиниклерди билдиретуғын сөзлер гөнерип, гейпаралары хәттеки сөзлик қурамнан шығып қалып та отырады.

Қарақалпақ тили, тийкарынан алғанда, мине усындай сөзлердің есабынан өзинің сөзлик қурамын раўажландырып киятыр. Мәселен, *өндирис, қурылыс, баслама, кәрхана, талқылау, санаат, миннетлеме, үндеу, бағдарлама*, усыған сөзлер қарақалпақ тилинің лексикасына соңғы жыллар ишинде жаңадан кирген сөзлер болып табылады. Ал *гуле, шарық, хәйкел, халқа, әребек, болыс, ояз* усаған сөзлер гөнерген сөзлер.

Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикасы турмыстың барлық тәреплерин өз ишине алатуғын бай сөзлик ғәзийненен турады. Ол тилдің ишки раўажланыу нызамларына сәйкес сөздің пайда болыу, жасалыу усыллары, сондай-ақ басқа халықлар менен қатнас нәтийжесинде сөз аўысыуы арқалы кеңейип, жетилисип киятыр. Мәселен, *бас* деген сөздің қосымта қосыу арқалы қосыу усылы арқалы *баслық, басшы, басшылық, баслама, баслаушы, басқарма, ис* деген сөзден *ислеу, искер* усаған екинши бир жаңа сөзлер пайда болған. Ал журт деген сөз хәзир *халық* деген сөздің мәнисинде де көшип кеткен елдің, үйдің орны мәнисинде де, мәкан деген мәниде де қолланылады:

1. Ата журтым Түркистан,
Ондада паян етпеди,
Күни-түни қыйналып,
Он еки айда тапқаны,
Қыс азыққа жетпеди.

(Жийен жырау, «Посқан ел»).

2. Тарийх бир мың үш жүз отыз үшінде,
Заман хәр тәрепке дөне баслады,
Журт жыласып Николайдың тусында,
Хәр түрли хүкимге көне баслады.

(А.Муўсаев, «Бола баслады»).

Бул жерде журт деген мәниде де халық деген мәниде де жумсалып тур. Олар бир-бирине жақынласпайтуғын омонимлер.

Бул сөздің бурын тек орын деген мәниде ғана қолланылғанлығын көремиз. Журт-баланд жойларда сақланиб қалған бино излари, девор таги, қурғон аломати ва бошқалар².

Демек, семантикалық мәни өзгериси нәтийжесинде еки түрли сөз пайда болып отыр.

Усы жоқарыдағы сөзлердің барлығы да жеке сөзлер сыпатында қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында өз орнына ийе.

Сондай-ақ, *мақлуқат, жәмийет, нәсил* усаған араб тилинен аўысқан сөзлер, *зергер, дәрт, үмит* усаған парсы тилинен аўысқан сөзлер, *класс, партия* усаған орыс тили арқалы аўысқан сөзлер қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына қарақалпақ халқының усы халықлар менен тарийхый қатнасықлары нәтийжесинде дөреген.

Енди биз қарақалпақ тилинің сөзлик қурамы тарийхый шығысы бойынша қандай сөзлер топарынан туратуғынлығын көрейик.

Өз сөзлик қатлам

Хәр қандай тилдің сөзлик қурамының тийкарын көрсететуғын сөзлик қатлам сол тилдің өз сөзлери болып табылады. Олар сол халықтың пүткил раўажланыу тарийхы менен бирге жасап

² Махмуд Қошғарий, Девону луғотот турк, Тошкент, 1963, 13-бет.

киятырған, оның миллий өзгешелигинің сөзлик қурамдағы тийкарғы көринисинен дерек беретугын лексикалық бирликлердің топарынан турады. Тилдің сөзлик байлығының дәслепки иргеси әне усы сөзлерден қаланған, оның еклеси раўажланыўы да усы сөзлердің дөгерегинде пайда болған.

Қарақалпақ тилинің өз сөзлик қатламы дегенде биз оның тийкарғы тәбиятын көрсететугын, қарақалпақлардың пүткил раўажланыў тарийхы менен бирге жасап киятырған, сөзлик қатламдағы миллий өзгешеликлеринің тийкарғы көринислеринен дерек беретугын сөзлеринің жыйнағын түсиниўимиз керек. Мәселен, *бас, көз, күн, таў, жер, суў, ешки, сыйыр, ийт, бузаў, қуўаныш, жақсы, жаман, көк, ал, бар, кел, кет, кеш, ерте, сен, мен, ол, ата, ана, қыз, ул, бес, алты, жүз* усаған сөзлер сол өз сөзлик қатламының элементлеринен ибарат.

Сөзлик қурам ишки дереклер тийкарында байығанда мине усындай өз сөзлеринің семантикалық хәм грамматикалық усыллар арқалы кем-кем толықтырылыўы, ал сыртқы дереклер тийкарында байығанда, сол сөзлеринің үстине басқа тиллерден сөзлердің қосылыўы, сондай-ақ, басқа тиллерден аўысқан сөзлердің тийкарында қарақалпақ тилине тән сөз жасаў усыллары арқалы жаңа лексикалық бирликлердің пайда болыўы иске асады. Сол арқалы тилдің сөзлик байлығы удайы кеңейип отырады.

Өз сөзлик қатламға киретугын сөзлерди белгилеўде мына нәрсеге де итибар бериўимиз керек. Тилимизде басқа тиллерден ўысқан көпшилик сөзлерден қарақалпақ тилине тән сөз жасаў усыллар, мәселен, қосымталар қосылыў арқалы екинши бир мәнили сөзлер дөрейтуғынлығы белгили. Ал, енди бундай сөзлерди өз сөзлик қатламға киргиземиз бе ямаса қосымта қосылған сөз түбиринің басқа тиллик шығысын есапқа алып, аўысқан сөз деп қараймыз ба?

Көпшилик тил илимпазлары бундай сөзлерди де өз сөзлик қатламға киргизиуди макул көреді. Мәселен, орыс лексикологларының бири Н.М.Шанский бул туўралы мынадай деп жазады: Мәселен, ямщик, аэросани, газетный, этюдник, штурмовшина, зацементировать хәм т.б. усылларға усаған сөзлер орыс сөзлери емес, өзге тиллерден аўысқан сөзлер, өйткени қурылысында өзге тиллерден аўысқан сөзлер, өйткени қурылысында өзге тиллик түбирлер бар /ям-татар тилинен, этюд-француз тилинен, штурм-немец тилинен, цемент-латын тилинен/ деў оғада надурис болар еди³.

Дурысында да, бундай сөзлерди өз сөзлик қатламның бирликлери сыпатында қараған макул.

Қарақалпақ тилинде басқа тиллик шығысқа ийе сөз түбирлеринен қарақалпақша қосымталардың жәрдеми менен дөреген сөзлердің саны оғада көп. Мәселен, тәжикше-парсыша шығысқа ийе *пахта* сөзинен *пахташылық, пахталық, хош* сөзинен *хошласыў*, араблық шығысқа ийе *суўрет* сөзинен *суўретши, шайыр* сөзинен *шайырлық, хабар* сөзинен *хабарласыў*, итальянлық шығысқа ийе *карниз* сөзинен *карнизши* сөзи пайда болған.

Сондай-ақ, шет тилден аўысқан базы бир сөзлер қарақалпақша сөзлер менен бирге жуп сөзлердің бир бөлеги сыпатында да қолланылады. Мәселен, *күш-қуўат, саў-саламат* сөзлеринің екинши бөлеги араб тилинен аўысқан, бирақ олар қарақалпақша *күш, саў* сөзлери менен жупласып қолланып, пүтин бир жыйнақлаўшы екинши мәнилерди аңлатып түр.

Бундай сөзлерди де өз сөзлик қатламда қараў керек. Қарақалпақ тилинің өз сөзлик қатламының негизин улыўма түркий тиллерине ортақ сөзлер қурайды, өйткени қарақалпақ тили генеалогиялық жақтан түркий тиллеринің қатарына киреди. Сонлықтан да бул топарды қурайтуғын тиллердің лексикасында улыўма орталықтың, уаслықтың болыўы нызамлы нәрсе. Бурын бир түркий тил болған өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, уйғыр, азербайджан, түркмен, ноғай, татар, башқұрт, чуваш, якут хәм т.б. тиллер, әлбетте, өз алдына айырым тил болып бөлинип шыққанда, олардың хәр қайсысының лексикасында ортақ сөзлер хәр бир тилдің өзинің тарийхый дәўирлер даўамында раўажланыўының барысында айырым фонетикалық өзгерислерге ушырағаны болмаса, тийкарынан түпкиликли тийкарын сақлап көремиз.

Қарақалпақ тили лексикасында улыўма түркий топарлас тиллер ушын ортақ, фонетикалық жақтан гейпара өзгерислерге ушыраған менен де негизи бир сөзлер.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің лексикасында улыўма түркий тиллер ушын ортақ өзлик қатламның тийкарын қурайтуғын сөзлердің мынадай түрлерин ушыратыўға болады:

³Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1964, 70-бет

1. Мийнет етиу қуралларының атын көрсететуғын сөзлер: *балта, орақ, балға, тас* х.т.б.
2. Адамның дене мүшелеринің атын көрсететуғын сөзлер: *бас, қол, көз, құлақ, мұрын*, т.б.
3. Дән егинлери хәм жемислердің атлары: *буұдай, арпа, тары, жсүуери, ерик, алма, қауын, зарбыз, жемис* т.б.
4. Қуслардың, курт-қумырсқалардың атлары: *қус, тауық, зарға, лашын, үйрек, жылан, шаян* т.б.
5. Ғайуанлардың атларын көрсететуғын сөзлер: *сыйыр, қой, қозы, бузау, ешки, ат, тұлки, ийт, пышық* т.б.
6. Тәбият затлары менен қубылысларын көрсететуғын сөзлер: *ай, күн, ағаш, тау, жер, суу, қар, көл, түн, қауын* т.б.
7. Жер асты байлықлары: *алтын, гүмис, темир, шойын* т.б.
8. Адамның сезимлерине байланыслы сөзлер: *муң, қууаныш, сүйинши, кеуил ашыу* т.б.
9. Заттың сапасын, қәсийетин, түрин билдиретуғын сөзлер: *ала, қара, сары, жумсақ, жууан, көк, жақсы, жаман* т.б.
10. Хәрекетти аңлататуғын сөзлер: *күт, күй, көр, кир, бар, кел, кет, отыр, тур, жат* т.б.
11. Ұақытлық белгиле байланыслы қолланылатуғын сөзлер: *ерте, кеше, кейин* т.б.
12. Заттың ямаса қубылыстың санын билдиретуғын сөзлер: *бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жигирма, отыз, қырық, елиу, алтыс, жүз* т.б.
13. Алмасық сөзлер: *мен, сен, ол, биз, ким, не, кандай, қанша* т.б.
14. Жынысты хәм тууысқанлық қатнасықларға байланыслы сөзлер: *ата, ана, қыз, ул, сиңли* т.б.
15. Соның менен бирге қарақалпақ тилинің лексикасында улыуа түркий тиллерине ортақ көмекшилик хызмет атқарушы сөзлер де, таңлақ сөзлер де ушырасады.

Арғы төркини бир базы бир сөзлерге бир тилде ж сесинен басланыу тән болса, екиншисинде й сесинен басланыу тән болып келеди, биреуинде к сесинен басланса, тағы биреуинде г сесинен басланады. Мысалы,

қазақ тилинде	қарақалпақ тилинде	өзбек тилинде	түркмен тилинде	қырғыз тилинде	башқурт тилинде	ноғай тилинде
жақсы	жақсы	яхши	яғшы	жақсы	яхшы	яхшы
жүрек	жүрек	юрақ	йүрек	жүрек	йөрәк	юрақ
кел	кел	кел	гел	кел	кел	кел

Бундай өзгерислер сөздің ортасында хәм ақырында бир тилде с сеси келсе, екиншисинде оның ш болуында да көринеди. Мәселен, жоқарыда келтирилген *жақсы* деген сөз қарақалпақ, қазақ тиллеринде с менен айтылса, өзбек, түркмен, қырғыз, башқурт хәм ноғай тиллеринде ш еситилип тур. Ал енди қарақалпақ, қазақ тиллеринде *тас* түринде с сеси еситилсе, қырғыз, өзбек, башқурт, татар тиллеринде с орнында ш еситиледи.

Түркий тиллерге ортақ сөзлер хәр тилде қурамындағы дауыслы сеслердің аумасып келиуи арқалы да айырықшалыққа ийе. Мәселен, бир тилде кет /е/ түринде ушыраса, екиншисинде кит /и/, бир тилде бар /а/ болса, екинши биреуинде бор (о), үшіншисинде пыр /ы/, т.б.

Мысалы:

Азербайжан	бар-	кет-	Тува	бар-(пар-)	бар-(пор-)
Алтай	бар-	бар-	Түрк	var-	git-
Башқурт	бар-	кит-	Түркмен	бар-	гит-
Қазақ	бар-	кет-	Өзбек	бор-	кет-
Қарақалпақ	бар-	кет-	Уйғыр	бар-	кәт-
Қырғыз	бар-	кет-	Хакас	пар-	пар-
Қумық	бар-	гет-	Чуваш	пыр-	қай-
Ноғай	бар-	кет-	Шор	пар-	пар-
Татар	бар-	кит-	Якут	бар-	бар-

Улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлердің фонетикалық қурылысы жағынан жеке тиллерде хәр түрлі болып ушырасыўында буннан басқа да айырықшалықларды көриўге болады. Булардың барлығы да бир уядан таралған усы тиллердің әсирлер бойы раўажланыўының барысын да пайда болған өзгерислерден ибарат.

Түркий хәм монғол тиллерине ортақ сөзлер

Түркий тиллер менен монғол тиллери генеалогиялық жақтан алып қарағанда туўыс тиллерден есапланады. Өйткени олар бул тиллердің дәслепки тийкары болған алтай тийкряның тарийхый раўажланыўы нәтийәсинде улыўма түркий хәм улыўма монғол тиллеринен келип шыққан топарлардан ибарат. Сонлықтан да түркий тиллери менен монғол тиллериниң лексикасында ортақ сөзлердің болыўы заңлы нәрсе. Түркий тиллердің лексикасындағы бундай сөз қатламларын профессор Н.А.Баскаков түркий тиллер лексикасының ески қатламы деп атайды.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикасында ушарасатуғын түркий хәм монғол тиллери ушын ортақ сөзлерге мына төмендегилерди жатқарыўға болады: *аға, аң, балта, бой, дана, домбыра, ем, енди, ең, аўлақ, жыл, жара, жүрек, жемис, өш, булақ, босаға, алтын, қараў, төлеў, табақ, сақал, пүтин, жылға, маңлай, мәңги, сал, сары, ыс* т.б.

Көпшилик тил илимпазлары усындай түркий хәм монғол тиллери ушын ортақ сөзлерди өз гезегинде бул тиллердің генетикалық жақын тиллер екенлигин дәлиллейтиўын тилдеги көринислер деп есаплайды.

Қарақалпақ тилиниң лексикасындағы түркий тиллер менен монғол тиллерине ортақ сөзлер қолланылыўы жағынан алып қарағанда дерлик өзгерислерге ийе емес. Солай да бирли-ярым көзге түсетуғын айырықшалықлар да ушырасып қалады. Мәселен, монғол тиллеринде **аяқ, сербегей** деген сөзлер жеке түринде қолланыла алатуғын болса, қарақалпақ тилинде олар өз алдына жеке мәнили сөзлер сыпатында қолланылмайды. Олар тек *қазан-аяқ, ербегей-сербегей* деген жуп сөзлердің қурамында ғана келеди хәм биринши бөлеклери менен биригип барып, жыйнақлаўшы бир мәни аңлатады.

Бундай ортақ сөзлер хәр тилдің өзиниң айырықшалықларына сәйкес фонетикалық жақтан бираз өзгешеликке ийе. Мәселен, ортақ сөзлердің монғол тиллериндеги түри менен қарақалпақ тилиндеги түрин салыстырып қарасақ, олардың көпшилигиниң фонетикалық қурамы жағынан айырылатуғынлығын көремиз:

монғол тиллеринде	қарақалпақ тилинде
Zyke	жүрек
Аяға	аяқ
жимс	жемис
Аiау	ала
босго	босаға
саван	сабын
Аха	аға

Монғол тиллеринен соңғы дәўирлерде де сөзлер аўысқан. Басқа түркий тиллеринде ушыраспайтуғын, тек монғол тиллеринде ғана бар қарақалпақ тилиниң лексикасындағы монғоллық шығысқа ийе бирли-ярым сөзлер сол соңғы дәўирлердің нәтийжеси болыўы керек.

Араб тилинен аўысқан сөзлер

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының белгили бир бөлегин араб тилинен аўысқан сөзлер қурайды. Араб тилинен сөз аўысыў тийкарынан араблардың Орта Азияны жаўлап алыў жылларынан басланды. Усы ўақыттан баслап түркий тиллерге араб тили бирликлери кире баслады. Орта Азияда ислам дининиң ен жайыўы, Араб мәдениятының тәсир етиўи араб тилинен сөз аўысыў қубылысына себепши болды. Усыған байланыслы сөзлер хәм терминлер бирим-бирим аўысып барды. Бирақ хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикасындағы анаў я мынаў араблық шығысқа ийе сөзди мына ўақытта келип кирген сөз дәл ўақтың көрсетиў қыйын.

Араб тилинен келип кирген сөзлер қарақалпақ тилинің лексикасына аўызекі хәм жазба түрде қоңсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей аўысты. Олар сөзлик хордан орын алды. Мәселен, *қәлем әдебият, миллиет, мүддет* усаған сөзлер түпкиликли сөзлердей жеделликке ийе. Бундай сөзлердің араб тилинен кирген сөзлер екенлиги күнделикли турмыста қолланылыў жағдайында хеш қандай сезилмейди.

Араб тилинен айырым сөзлердің хәм терминлердің аўысыў қубылысы диннің халық көпшилигинің турмысында оғада күшли түрде сиңип кетиўине байланыслы. Хәзир жийи түрде кең қолланылып киятырған араблық шығысқа ийе сөзлер хәм терминлер тилдің лексикасында сол жеделлиги менен қалды да, ал жаңа түсиниклердің пайда болыўы менен гөнерип, әхмийетин жойылтқан айырым араб сөзлери қолланылыў жеделлигинен айырылып, сөзлик қурамнан дерлик шығып баратыр. Мәселен, *иблис, ўақым* усаған сөзлер дерлик қолланылыўын жойылып баратырған сөзлерден ибарат.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинің сөзлик қурамындағы араблық шығысқа ийе сөзлер менен терминлер турмыстың көпшилик тәреплерин өз ишине алады. Олардың бир қатары диний түсиниклерге байланыслы болса, екіншилери саўда ислерине, үшіншилери илим хәм мәдениетке, т.б. байланыслы сөзлер болып келеди. Олар төмендегилерден ибарат: *медресе, алым, илим, тарийх, муғаллим, мақала, хәрип, усыл, нама, нағыс, миллет, минбер, нәсил, халық, мақлуқат, руўх, садақа, парыз, әзирейил, дуўа, зикир, қуран, сүннет, жин, иблис, шайтан, әўлийе, ақырет, жаназа, ийман, молла, инам, жаббар, аўмийин, хайўан, маймыл, пақыр, пикир, гайрат, қыял, қымбат, қазы, арза, дәреже, шәрият, ўәкил, жәллат, ўәзир, даў, жәмийет, ўатан, зулым, әскер, қарар, есап, мәни, мектеп, мәжлис, әжайып, арза, сапар, халўа, рахмет, несип, аманат, аўхал, хәмир, нәпес, саат, саўал, сүүрет, фән, хызмет, мийнет, хат, аўқат, хаял, мәнзил, бәле, пайда, себеп, қәреп, кәрамат, рәхәт, өмир, дәреже, заман*, т.б.

Қарақалпақ тилинде араб тилинен аўысқан адам атлары да ушырасады. Мысалы: *Аббаз, Әлий, Хәмзе, Әнийпа, Асан, Әмет, Махмуд, Оспан*, т.б. Сондай-ақ араб тилинде адам атын билдирмейтуғын, тек ғана әпиўайы сөзлер сыпатында қолланылатуғын жағдайлары да бар. Мәселен: *Әдил, Дәўлет, Мақсет, Қурбан, Сабыр, Садық, Сапар* т.б. Бундай жай сөзлер сыпатында да адам атлары орнында да келе береді.

Араб тилинен аўысқан сөзлер, тийкарынан алғанда, атлық сөзлер болып келеди, сийрегирек келбетликлер де ушырайды. Бұған жоқарыда келтирип өткен сөзлердің улыўма топары дәлил бола алады. Ал басқа сөз шақаплары бойынша араб сөзлери тилимизде ушыраса бермейди. Сонлықтан да олардың түркий тиллердеги бул өзгешелигин көрсетип, профессор Н.А.Баскаков араб сөзлеринің аўысыўындағы елеўли белги ретинде олардың түркий тиллерде атлықлар, жеккесийрек келбетликлер түринде гезлесетуғынын, бирли-ярым қосарлы фейиллер қурамындағы гейпара сөзлерди есапқа алмағанда басқа атаўыш сөзлердің түркий тиллер тәрепинен өзлестирилмегенин белгилеп өтеди.

Солай етип, қарақалпақ тилинде араб тилинен аўысқан сөзлер әдеўир муғдарда ушырайды. Олардың көпшилиги хәзирги күнде түпкиликли сөзлердей болып кеткен, күнделикли сөйлеў хәм жазыў тәжирийбесинде аўысқан сөзлер екенлиги сезилмейди. Көпшилик араблық шығысқа ийе сөзлер турмыс мүтәжлығынан айырылыўы нәтийжесинде сөзлик қурамнан шығып та қалды.

Парсыша-тәжикше сөзлер

Парсыша-тәжикше сөзлердің қарақалпақ тилине аўысыўы да өзинің тарийхый дәреклерине ийе. Бул туўралы Н.А.Баскаков мынадай деп жазады: «Қарақалпақ тилинің лексикасын бахалаўда қарақалпақ тилинің толық мәниде хәзирги жасап турған аймағында, яғный Арал жағасында бирге қонысласқан түркий хәм иран қәўимлери тиллеринің бир-бирине жақын тәсири жағдайында қәлиплескенин де есапқа алыў керек».

Усының менен бирге гейпара тил илимпазлары иран тиллери бирликлеринің аўысыўында араблар менен парсылардың Орта Азия хәм Қазақстан аймағында үстемлик етиўинің үлкен тәсири болғанлығын да ескертеди. Мәселен, қазақ илимпазы проф. Ғ.Муўсабаев қазақ жеринде араблар менен парсылардың үстемлик етиўине байланыслы олардың тилинің де қазақ тилине тәсири тийгенлигин айтады.

Хақықатында да араблар менен парсылардың Орта Азия хәм Қазақстан аймағындағы тәсири, араб хәм парсы мәдениатының ен жайыуы парсы тиллеринен гейпара түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине де айырым сөзлер менен терминлердің келип кириуине алып келди.

Парсы тилинен аўысқан сөзлер де улыўма алғанда, аўыз-еки хәм жазба түрде тилимиздің сөзлик қурамынан орын алған. Олардың қарақалпақ тилине аўысыуы тиккелей хәм қоңсы халықлардың тиллери, мәселен, өзбек, түркмен тиллери арқалы көбирек иске асқан. Бунда, әлбетте, Октябрьге шекемги дәўирде тарқалған әдебий тиллер сыпатында қолланылған парсы хәм ески өзбек әдебий тиллериниң үлеси бар. Қарақалпақ классикалық әдебиятында сол дәўирдеги жазба әдебий тиллердің тәсириниң болыуы көркем сөз шеберлери тәрәпинен өз шығармалары арқалы парсы тилинен тилимиздің сөзлик қурамына гейпара лексикалық бирликлердің алып келиуине себепши болды. Оның үстине соңғы дәўирде тәжик халқы менен қоңсылас болыу, қарақалпақ хәм тәжик халықлары арасындағы экономикалық хәм мәдений байланыс тәжик хәм қарақалпақ тиллери арасындағы байланыстың раўажланыуына дерек болып отыр.

Мине булардың барлығы да қарақалпақ тилине парсыша-тәжикше сөзлердің келип кириуине себепши болды. Олардың басым көпшилигиниң тилимизге ерте ўақытлардан баслап-ақ аўысыуы хәм күнделикли турмыста жийи қолланыуы бундай сөзлерди де сөзлик қор бирликлери дәрежесине көтерди. Бул сөзлердің көпшилиги қарақалпақ тилиниң сөз жасау усыллары арқалы жаңа сөзлерди деретиўде тийкар хызметин атқарып киятыр: *дәрт-дәртли, дәртлесиў, устаз-устазлық, устазларша, мийўе-миўелик, мийўелеў* т.б.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы парсыша-тәжикше сөзлер қолланылыуы жағынан да, көлеми жағынан да араб тилинен аўысқан сөзлер менен бир қатар турады.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер

Қарақалпақ тилиниң лексикасында басқа тиллерден аўысқан сөзлердің ишинде ең үлкен топарды қурайтуғын бөлеги орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлерден ибарат.

Орыс халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы байланыс бир неше жылларды өз ишине алады. Сол жыллар даўамында қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына еки халық арасындағы қатнастың дәрежесине қарай белгили муғдарда сөзлер аўысып отырды. Қарақалпақ тилине орыс сөзлери хәм орыс тили арқалы басқа Европа тиллеринен сөзлер менен терминлердің аўысыуы әсиресе соңғы дәўирде оғада жедел қубылысқа айналады. Қарақалпақ тилинде жәмийетлик турмысқа байланыслы жаңа интернационаллық сөзлер хәм терминлер кирип, олар халықтың күнделикли турмысына жедел түрде араласты. Булардың барлығы да қарақалпақ тилиниң раўажланыуына индоевропа тиллериниң орыс тили арқалы тәсиринен пайда болды.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердің аўысыуында улыўма еки дәўир көзге түседи:

1. Октябрьге шекемги дәўир.
2. Октябрьден кейинги дәўир.

1873-жылы Хийўаның патша әскерлери тәрәпинен жеңип алыныуына байланыслы Әмиўдәрьяның оң жағасын мәкан еткен қарақалпақлар Россияға қосылды. Бул қарақалпақ халқының турмысында оғада үлкен әхмийетке ийе тарийхый ўақия болды. Орыслар менен экономикалық хәм мәдений қатнастар пайда болды. Орта Азияда, соның ишинде қарақалпақ аймағын да дәслепки капиталистлик қатнасықлардың пайда болыуына хәм раўажланыуына тарийхый жағдай туўылды. Майда заводлар, жол қатнастары, саўда ислери, аўыл-хожалығы, балықшылық өсе баслады. Артта қалған халық кем-кем Орайлық Россия менен байланысты күшейтиў ислеринде де өзшгерислер пайда болды. Халықтың аўқатлы бай қатламларының ишинен чиновниклерди хәм басқа хызметкерлерди таярлайтуғын жаңа мектеплер шөлкемлестиирлди. Оларда орыс тили хәм басқа да сабақлар оқытылды. Мине булар орыс халқы мене қарақалпақ халқы арасындағы байланыстың күшлирек раўажланыуына, соның нәтийжесинде орыс тилинен қарақалпақ тилине сөзлердің көбирек аўысыуына себепши болды.

Октябрьге шекемги дәүир ишинде орыс тили аркалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине аўысқан мынадай сөзлерди ушыратыўға болады: *кеңсе, бадырақ, ширкеў, пароход, самовар, пуд, пристав, болыс, уезд, завод, геўиш, доктор, машина, гербиш* т.б. Бул сөзлердиң көпшилиги бизиң тилимизде орыс тилиндегисине қарағанда бираз өзгерген түрде айтылып келди: Мәселен, *геўиш, ояз, гербиш* т.б. Олар сол түринде әдебий тилде қәлиплесип отыр.

Орыс тилинен хәм орыс тили аркалы басқа тиллерден сөз аўысыўының биринши дәўиринде келип кирген сөзлер, көбинесе, мәмлекетлик басқарыў ислерине, саўда ислерине, қурылысқа, техникаға байланыслы сөзлерден ибарат. Мәселен, *кесе, болыс, ояз, пристав* усаған сөзлер мәмлекетлик басқарыў бойынша тилимизге кирген сөзлер болса, *ярмарка, пуд, пароход, машина* усаған сөзлер саўдаға хәм техникаға тийисли, т.б.

Қарақалпақ халқының турмысындағы Октябрден кейинги экономикалық хәм мәдений өзгерислерге, илим хәмтехника жетискенликлерине, орыс тилин үйрениўге хәм сол тилде екинши тилде сөйлеўши халық пенен қатнас жасаўға, баспа сөздиң раўажланыўына байланыслы тилимиздиң лексикасы толып атырған орыс сөзлери, орыс тили аркалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм терминлер менен байыды.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик курамында орыс тилинде де, басқа халықлардың тиллеринде де бирдей қолланыла беретугын сөзлер хәм терминлер пайда болды. Мысалы: *партия, революция, феодализм, капитализм, диктатура, электр, философия, механика, физика, астрономия, математика, химия, атом, театр, поэма, академия* х.т.б. Булар бизиң тилимизге орыс тили аркалы аўысты.

Орыс тили аркалы қарақалпақ тилине келип кирген сөзлердиң көбинесе Европа халықлары тиллеринен екенлиги көзге түседи. Буның себебин, әлбетте, орыс халқының өзиниң тарийхый раўажланыўы дәўирлеринде сол халықлар менен болған байланысынан деп түсиниўимиз керек. Тилмизде мынадай Европа халықларының тиллеринен орыс тили аркалы аўысқан сөзлер менен терминлерди көриўге болады:

1. Грек тилинен кирген сөзлер: *философия, хор, комедия, трагедия, алфавит, грамматика, филология, логика, талант, кафедра, лексика, поэзия, поэма, планета, театр, лексикон, климат, эпос, метр, пирамида, диалект, синтаксис, диафрагма, гигант* х.т.б.

Грек тилинен кирген сөзлердиң басым көпшилиги илим хәм мәдениетқа байланыслы сөзлер менен терминлерден ибарат.

2. Латын тилинен кирген сөзлер: *автор, аудитория, диктатура, республика, ректор, декан, гуманиз, империализм, император, капитал, экспедиция, цензура, кандидат, лаборатория, министр, конституция, регресс, глобус, градус*, т.б.

Латын тили ерте заманларда көп жылларға шекем Батыста ең кең көп орас алған тил болып келгенликтен, болып турмыстың белгили тәреплерин өз ишине алады. Мәселен, жоқарыда көрсетип өтилген мысаллардың ишинде илим тараўы бойынша да, сиясий турмыс тараўы бойынша да, техника бойынша да сөзлер хәм терминлер ушырасады.

3. Немец тилинен қарақалпақ тилине орыс тили аркалы аўысқан сөзлер: *рота, мундир, ефрейтор, штаб, фельдмаршал, офицер, лагерь, орден, полиция, фартук, китель, галстук, фляга, танцы, кегли, кран, фронт, штамп, слесарь, верстак, балет балетмейстр, гастроль, ракета, шифер, фельдфебель* т.б.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик курамына немец тилинен кирген сөзлердиң әдеўир бөлеги урыс ислери бойынша дөреген сөзлерден ибарат. Олардың ишинде, сондай-ақ, көркем-өнерге, өнерментшилик ислерине, үй-иши, кийим-кеншеклерине байланыслы сөзлер де бар.

4. Англичан тилинен алынған сөзлер: *вокзал, бойкот, митинг, трамвай, диспетчер, бюджет, рельс, баскетбол, футбол, волейбол, бокс, кросс, доллар, танк, торт, бифштекс, джемпер*, т.б.

Бунда жәмийетлик-сиясий турмыс тараўына, сондай-ақ жол-қатнас ислерине, спортқа байланыслы сөзлер ушырасады.

5. Француз тилинен келген сөзлер: *революция, депо, десант, костюм, мебель, буфет, кабинет, капитан, сержант, артиллерия, марш, драп, пальто, салют, генерал, блиндж, котлет, трико, фронт, батальон, репертуар, жанр, актер, антракт, рагу, министр, банк, маршрут, абонемент, баланс, блокнот, актриса* т.б.

Француз мәдениятының орыс дворянлары ушын мода болған бир дәуірлеринде, әсиресе, аўқатланыўға, кийиниўге, жүрис-турысқа, мәдений талапларға, көркем-өнерге байланыслы бир неше сөзлер орыс тилине аўысқан. Олар орыс тили арқалы қарақалпақ тилинің сөзлик қурамынан орын алды.

6. Италиян тилинен келген сөзлер: *альт, ария, бас, опера, виолончель, балерина, тенор, флейта, фортепьяно, балкон, карнаваль, кредит, бензин* т.б. Булардың көпшилиги музыкаға байланыслы сөзлерден ибарат.

7. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине испан тилинен де сөзлер кирди. Мысалы: *гитара, серенада, томат, лимон, карамель*, т.б.

8. Поляк тилинен орыс тили арқалы аўысқан сөзлер: *полковник, полька, краковяк* т.б.

Мине булардың барлығы да қарақалпақ тилинің сөзлик қурамын байытыўға себепши болған, орыс тили арқалы келип кирген сөзлер хәм терминлерден ибарат.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилинің лексикасына сөзлер хәмтерминлер үш түрли жол менен қабыл етилгенлиги көзге түседі:

1. Сөз хәм терминлер сол орыс тилиндеги түринде тиккелей аўысты. Мысалы: *театр, кино, прогресс, машина, автомат, килограмм, тонна, биология, психология, термометр* т.б.

Бул усыл қарақалпақ тилине орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөз аўысыўындағы ең өнімли усыл болды.

2. Сөз хәм терминлер аўдарылыў арқалы аўысты. Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында айырым сөзлердің қарақалпақ тилине аўдарылыўы арқалы дөреген сөзлер әдеўир муғдарда ушырасады. Мәселен: *трудодень, красное знамя, наглядное, пособие, рукопись, похвальный лист, строительство* усаған сөзлер орыс тилинен аўдарылып, *мийнет күни, қызыл байрақ, көсетпели қурал, қол жазба, мақтаў қагазы, қурылыс* түринде қарақалпақ тилине аўысты. Аўдарыў жағдайында олардың мәниси хәм қурылысы сақланды. Мине усындай жол менен пайда болған сөзлерди хәм сөз дизбеклерин калькалар деп атаймыз. Ал бир тилден екинши тилге сөз аўысыўының бул усылын *калька усылы* деймиз.

Қарақалпақ тилинде калька усылы арқалы пайда болған сөзлердің топары оғада көп. Олар тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги сөзлерди калькаластырыў нәтийжесинде дөреген. Калька усылының өзи де қарақалпақ тилинде сөз дөретиўдің жаңа усылы болып есапланады.

Соны да айтып өтиў керек, соңғы жыллар даўамында орыс тилинің гейпара себеплерге байланыслы хәдден тыс халық турмысына енгизилиўи қарақалпақ тилинің жәмийетлик хызметиниң тарайыўына алып келди. Хәттеки рәсмий хұжжетлер орыс тилинде жүргизилди. Аўызеки сөйлеў тилинде болса орыс тилин араластырып айтыў қолайсыз дәстүрге айналып кетти. Нәтийжеде ана тилинің сөзлик қурамы шубарланып кетиўге дуўшар болды. Анаў я мынаў уғымның қарақалпақ тилинде сәйкес атамасы болыўына қарамастан орысша атама менен аўмастырып қолланыў кең өрис алды. Мысалы, **баслық** - председатель, такта - доска, **жыйналыс** - собрание, **жыйын** - сбор, **зал** - хәўли, **өжире** - комната т.б.

Мәмлекетлик тил хәққындағы Нызамның қабыл етилиўи менен сөзлик қурамның раўажланыўындағы бундай орынсыз кубылыслардың тәртипке салыныўына, ана тилдің тазалығын сақлаўға, умытылып баратырған сөзлерди қайта тиклеўге шараят жаратылды. Хәзирги күнде бундай сөзлер қолланылыў жағдайында турақласыў халатын кеширмекте: *дворец-сарай, актив-жесдел, жийи, остановка-бәндирги, перерыв-тәнепис, звонок-қоңыраў, тетрадь-дәптер, кесте-расписание, план-жоба, проект-жойбар, критика-сын, кризис=дағдарыс, дефицит-қыт*, т.б.

Әдебиятлар

1. Н.Н.Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М. 1958.
2. Ю.Степанов. Основы языкознания. М. 1956.
3. В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика., М. 1963.
4. А.И.Ефимов. Стилистика русского языка. М., 1969.
5. Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. т.8-88, 1951, 1952.
6. Н.А.Баскаков. Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР, Ашхабад, 1962.

7. Е.Бердимуратов. Функционаллық стильдердің раўажланыуы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыуы, Нөкис, 1973.
8. Е.Бердимуратов. Қазирги қарақалпақ тили. Лексикология.Нөкис. 1994.
9. Е.Бердимуратов. Қарақалпақ тили терминлери. Нөкис, 1999.
10. Е.Бердимуратов. Қарақалпақ терминологиясы. Нөкис, 1994.

Қолланыу өриси бойынша қарақалпақ тили лексикасы

Таяныш сөзлер: жалпы халықлық лексика, шекленген лексика, кәсіплик сөзлер, диалектизмлер, аргонизмлер

Сораулар:

1. Улыўма халықлық лексика деген не?
2. Шекленген лексика деген не?
3. Кәсіплик сөзлер деген не?
4. Диалектизмлер деген не?
5. Аргонизмлер қандай сөзлер топарына киреди?

Жалпы халықлық хәм социаллық ямаса диалектлик шекленген лексика. Тил арқалы қатнас жағдайына нәзер аўдарсақ, онда сөзлердің қолланылыуы өрисинде елеўли айрықшалықларды сезиўге болады. Бул нәрсе хәр қандай сөздің улыўма көпшиликке таныслығы, әхр бир адамның лексикасында тутқан орны, турмыс тараўларына қатнасы, қолланылыу шеңбери аймақлық кәсіплик шеклениўшилиги хәм тағы басқа да усыған усаған жағдайларға байланыслы. Мәселен, пахта, қала, кафедра, медицина, жаз, гүз, барыў, ислеў, кеше, бүгин, жақсы, жаман, ақ, қызыл, мен, сен, ол, жылдам, тез, т.б. сөзлер қарақалпақ тилинде сөйлеўши барлық адам ушын ортақ, таныс, хәр бир адамның лексикасында ең жәдел сөз бирликлери хызметин атқарады, турмыстың барлық тараўларын да тийкарғы сөзлер сыпатында қолланыла береді. Бул сөзлер улыўма халық тәрәпинен қабыл етилген хәм барлық белгилери бойынша жалпы халықлық сыпатқа ийе. Керисинше, хазирги қарақалпақлар жасайтуғын арқа районлар ўәкиллери менен түслик районлар ўәкиллери арасында, олардың сөйлеў тилиндеги аймақлық айырмашылықларды билдиретуғын, сондай-ақ белгили бир кәсіп пенен шуғылланыўшы жәмәәтлердің тилине тән, сол кәсіп ийелерине ғана түсиникли ямаса анаў я мынаў социаллық орталықта ғана өмир сүрип киятырған сөзлерди де ушыратыўға болады көрпеш./қойдың қорасы/ сазак/ сексеўил/ өжек/ бузаў/ жүзиў жүзип, келиў, мәс болыў, мәс болып келиў, араққа тойыў т.б. Бундай сөзлердің қолланылыуы өриси шекленген дәрежеде ғана олар тийкарынан алғанда диалектизмлер, кәсіплик сөзлер хәм аргонизмлер болып келеди.

Мине усы жоқарыдағы жағдайлар тийкарында қолланылыуы өриси жағынан сөзлердің улыўма еки топарын ажыратамыз. Олардың бириншисин қарақалпақ тилинде сөйлеўши барлық жәмәәт ушын ортақ жалпы халықлық лексика қурайды да, ал екиншисин аймаққа, я кәсіпке, я социаллық орталыққа байланыслы қолланылыуы өриси жағынан шекленген лексика қурайды.

Шекленген лексиканы қурайтуғын сөзлер өз гезегинде дәл белгилерине, өзгешеликлерине сәйкес диалектизмлер, кәсіплик сөзлер хәм аргонизмлер болып үш топарға бөлинеди.

Жалпы халықлық лексика. Жалпы халықлық лексикаға киретуғын сөзлер я кәсіпке, я аймаққа, я социаллық орталыққа байланыслы шеклениўшиликти билмейтуғын лексикалық бирликлерден ибарат.Оған аўызекли хәм жазба пикир алысыў,қатнас процессинде кең қолланыла беретуғын,улыўма халыққа ортақ,жалпы халық тәрәпинен қабыл етилген , тил нызамларына сәйкес қәлиплескен лексикалық бирликлер киреди.Қәлеген адам бул лексикалық бирликлерден пикир алысыўдың талабына қарай анаў я мынаў дәрежеде пайдаланыў мүмкиншилигине ийе.

Жалпы халықлық лексика әдебий тилдің сөзлик курамының тийкарын, тийкарғы байлығын көрсетеди. Тилдің сөзлик курамы мине усы тийкарғы материалдың базасына қурылған хәм соның тийкарында жетилеседи, раўажланады.

Жалпы халықлық лексиканың тийкарын әдебий тилдің лексикалық бирликлери қурайды.Оның курамында көп мәнили жеке сөзлерде , архизмлер де,тарийхий сөзлер

де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де хәм тағы басқа жалпы халықлық сыпатқа ийе сөзлер де бар. Кулласы, қарақалпақ тилинде сөйлеуши жәмәәт ағзаларының хәммесине ортақ сөзлердиң барлығы жыйналып жалпы халықлық лексиканы пайда етеди.

Тилимиздеги сөйлеу тилине тән пәтамамы, алғәрез, поскелле усаған базы бир сөзлер әдебий тилдиң лексикасына кирмейди, бирақ жалпы халықлық орталық бар. Халық сөйлеу тилинде барлық жәмәәт тәрәпинен бул сөзлер усылайынша қабыл етилген. Сонлықтан бундай, улыўма халықлық сыпатқа ийе халық сөйлеу тилиниң лексикалық бирликлери де жалпы халықлық лексикада өз орнына ийе болады.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында белгили орынды ийелейтуғын лексикалық қатламлардың бир топары терминлер болып есапланады. Олар илимий ямаса техникалық арнаўлы тусиниклерди аңлататуғын хәм айырым турмыс тараўына байланыслы ушырасатуғын бир мәнили сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасында, тийкарынан алғанда соңғы дәуирде ғана раўажланды. Халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдений турмыс дәрежеси тез пәт пенен өсти, илим хәм техника әдебият хәм көркем өнер раўажланды.

Хәр қандай илим хәм техника, санаат хәм аўыл хожалығы, сондай-ақ басқа да турмыс тараўлары өзиниң арнаўлы терминлерине ийе. Мысалы

а/ лингвистикалық терминлер баслаўыш, баянлаўыш, сөзлик қурам, семантика, лексика, қосымта, суффикс, жалғаў, фонетика, морфология, синтаксис, грамматика, префикс, фонема, диалект, сингармонизм, т. б.

б/ әдебият терминлери қахарман, комедия, новелла, повесть, гүрриң, поэма, фольклор, рифм, ритм, эпитет, теңеў, образ, композиция, услуб, антитеза, т. б.

в/ сиясий хәм философиялық терминлер. Класс, класслық гүрес, диктатура, феодализм, капитализм, империализм, коммюнике, нота, манифест, үндеў, пәрман, т. б.

г/ физикалық терминлер, тезлик, қысыў, механика, атом, нурланыў, тартыў куши, электрон, нейтрон, акустика, жыллылық, ток, өзгермели ток, турақлы ток, троектория, протон, амплитуда, т. б.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында буннан басқа да толып атырған терминлер бар. Булардың барлығы улыўма халық тәрәпинен қабыл етилген. Олар да жалпы халықлық сыпатқа ийе.

Солай етип, жалпы халықлық лексика қарақалпақ тилинде сөйлеуши барлық жәмәәт ушын ортақ сыпатқа ийе сөзлерден ибарат. Оның улыўма халықлық сыпаты қолланылыўындағы өрис шеңбери шекленген лексиканы анықлаўда да үлкен әҳмийетке ийе.

Диалектизмлер. Тилимизде диалектлик өзгешеликке ийе болған сөзлерди де көриўге болады. Олар белгили бир аймақта ғана қолланылады хәм сол жерде жасаўшы адамлардың лексикасында ушырасады. Буннан, әлбетте, анаў я мынаў диалектлик айырықшалықлар менен сөйлейтуғын адамлардың өз алдына бөлек лексикасы болады деген сөз келип шықпаўы керек. Кайсы диалектти алып қарасаң да, оның улыўма халық тилиниң қармағында туратуғынлығын көресең. Хәр қандай тилдеги диалектлер бир-биринен айырылатуғын грамматикалық қурылысына, сөзлик қорына ийе бола алмайды, себеби, олар өз алдына грамматикалық қурылысына, сөзлик қорына ийе болғанда бир-бирине усамайтуғын хәр турли тиллер ямаса бир-бирине азы-көпли жақынлығы бар усас тиллер болып шығар еди, мине сонлықтан да диалектлер улыўма халық тилиниң шақапшалары болып табылады.

Қарақалпақ халық сөйлеу тилиниң диалектлерин изертлеў бойынша мағлыўматлар қарақалпақ тилинде бир-биринен айырылатуғын еки диалекттиң бар екенлигин көрсетеди. Халық сөйлеу тилине байланыслы материаллар тийкарында, профессор Н. А. Н. Баскаков қарақалпақ тилиниң арқа-шығыс хәм кубла-батыс диалектлериниң бар екенлигин анықлаған еди, ал соңғы изертлеўлерге тийкарлана отырып проф. Д. С. Насыров еки диалекттиң аймақлық шегарасын белгилеўге гейпара өзгерислер енгизеди, оларды арқа хәм кубла диалектлер деп атаўды усынады.

Мине, усы еки диалекттиң хәр қайсысының жеке өзлерине тән, сол диалектлерди қурайтуғын мәканда жасаўшы адамлардың лексикасында ушырасатуғын, қолланылыў өриси сол аймақ пенен ғана шекленген сөзлер бар. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде шелек сөзи жедел лексикалық бирлик сыпатында қолланлатуғынлығы белгили, ал арқа диалект үәкиллериниң лексикасында шелек сөзиниң шекер деген сыңары аўызеки сөйлеу тилинде пайдаланылып жүр. Ал

кубла диалект ўэкиллериниң лексикасында маңғал сөзи арқалы жарты жағында тиси бар, жартысында тиси жоқ ортақ аңлатылады, т.б.

Усындай белгили бир ақмақта жасаўшы халық жәмәетиниң сөйлеў тилинде ушырасатуғын сөзлер диалектлик сөзлер деп аталады. Олар халық сөйлеў тилиндеги диалектлик лексиканы курайды.

Әдебий тилдиң нормалары менен салыстырып қараў арқалы диалектлик өзгешеликлерди туўдыратуғын диалектизмниң улыўма үш түрин көриўге болады. Олар лексикалық-фонетикалық, лексикалық-грамматикалық ҳәм лексикалық диалектизмнен ибарат.

Лексикалық-фонетикалық диалектизм бул анаў я мынаў диалектте әдебий тил нормалары менен салыстырғанда белгили бир лексикалық-фонетикалық өзгешеликлери арқалы ажыратылады. Мәселен, у сесиниң орнына кубла диалектте ы сесиниң еситилиўи кубла-қыбла, муз-мыз, т.б. Ямаса а сесиниң орнына кубла диалектте ә сесиниң еситилиўи алдын-әлдинде, хал-хал, т.б. С сесиниң орнына Ш сесиниң жий қолланылыўи сорпа-шорпа, салы-шалы т.б. Сондай-ақ арқа диалект ушын ерин үнлеслигиниң жеделлиги, ҳәттеки оның көп буўынлы сөзлердиң кейинги буўыны сөзлердиң кейинги буўынларында да өз көринисине ийе, болыўы арқалы диалектте тән фонетикалық диалектизм кублысларынан ибарат түлки-түлкү, көрген-көрген, бөлген-бөлген, т.б.

Бул диалектлерде усундай базы бир фонетикалық өзгешеликлердиң ушырасыўы қарақалпақ халық сөйлеў тилиндеги фонетикалық диалектизм тийкарында пайда болған айрықшалықлардан ибарат.

Лексикалық-фонетикалық диалектизм бойынша қарақалпақ сөйлеў тили материалларының алып толып атырған мысалларды келтириўге болады. Олардың баслығы да сөзлерде анаў я мынаў диалектте тән фонетикалық кубылыслардың бар екенлигин дәлийллейди.

Лексикалық-грамматикалық диалектизм халық сөйлеў тилиниң айырым диалектлерине тән лексикалық грамматикалық өзгешеликлерден ибарат. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде пилле сөзинен-кеш қосымтасы арқалы екнши бир лексикалық мәниге ийе дөрэнди түбирди /пиллекеш/ пайда етиўге болады. Ал кубла диалектте сол-кеш қосымтасының орнына-кәр қосымтасы пайдаланылып, пиллекеш сөзиниң пилләкәр түри жийи қолланылатуғынлығын көриўге болады. Ямаса базы бир жағдайларда-лы қосымтасының орнына түслик диалектте-гәр қосымтасы арқалы да дөрэнди түбирли сөз дөрөйиуғын байқаўға болады: /гүманлы-гүмангәр/ т.б., Лексикалық диалектизм бәл әдебий тилдиң лексикасына киретуғын сөзлердиң ишинде жоқ, ал белгили диалект ўэкиллериниң аўызеки пикир алысыўында ушырасатуғын, сол аймаққа ғана тән сөзлерден ибарат. Бндай сөзлер көбинсе әдебий тилдиң сөзлик қурамындағы белгили бир лексикалық бирликтиң анаў я мынаў диалекттеги сыңары сыпатында келеди. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде ҳаўыз сөзи аңлататуғын мәнини түслик диалектте үниз сөзи арқалы, әдебий тилдиң лексикасындағы шырпы сөзиниң сыңары сыпатында түслик диалектте күкирт /кәўирт/ сөзи жумсалады, әдебий тилдеги қолайға келиў сөзиниң орнына арқа диалект ўэкиллериниң лексикасында гейде кең қолтыққа турақлы сөз дизбегиниң қолланылатуғынын көриўге болады ҳәм тағы басқалар.

Қараалпақ халық сөйлеў тилиндеги лексикалық диалектизмге байланыслы мысаллар әдеўир муғдарда дерлик. Мәселен, жоқарыдағы мысалларға қосымша мына төмендегилерди де атап өтиў мүмкин: урысыў-жедел, етиў, өлиў-қәте, болыў, тири-көзи хаят, шалбар-сым, сексеўил-сазақ, сарқым-шөлмек, дәне-мүтик, бузаў-ежек, малхана-жыоаўхана, сийле-текәнә, келсап-соқы, дийўал-соқпа, байланыс-салаха, тағы басқалар.

Солай етип, диалектлик лексиканы курайтуғын сөзлер белгили бир диалект ўэкиллериниң сөйлеў тилинде аймақлық шеңберде ғана пайдаланып, қолланлыў өриси жағынан шеклнген сөзлерден есапланады. Қарақалпақ халық сөйлеў тилиндеги диалектизмниң, тийкарынан алғанда, лексикалық-фонетикалық, лексикалық-грамматикалық ҳәм лексикалық түрлери бар.

Диалектлик лексиканы курайтуғын сөзлердиң өзлери де көпшликке таныслық дәрежесиниң жағдайына қарағанда бирдей емес. Олардың гейпаралары ҳәттеки әдебий тилимизде қолланылып, жүрген сыңарларының синоними сыптанда олардың изин басып, солар менен қатар қолланылып киятыр деўге болады. Мысалы: гөш, дығыр, усаған сөзлер күнделикли турмыста қолланылыўы жағынан бираз жеделликке ийе. Солай да оларды өзлериниң диалектлик шеңберинен шығып, дебий тилдиң қараўына биротала еңген сөзлер деп қарай қойыўға болмайды. Кешеги күнге шекем бирде сарқым, бирде шөлмек болып айтылып келген еки сөздиң де орыс тили арқалы кружка деген сөздиң қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына аўысып, жийи қолланылыўына

байланыссыз кем-кем жеделлилігін жойып, гейпара жергиликтік диалекттерде ғана ұшырасатынын сөздер қатарында қалып баратынын көріуге болады.

Диалектлік лексиканы құрайтын сөздердің бір қатарының қарақалпақ тілінің екі диалекті арасында, ұлыма алғанда, көпшілікке аз да болса таныс сөздерден ибарат екендігін байқаймыз. Мәселен, гөш, дығыр, ұсаған сөздер жиі қолданылмаған менен де таныс, бірде болмаса бірде есипіліп жүрген сөздерден есапланады. Солай да олар арасында диалекттердің біреуіне ғана тән, ал екіншісінде хеш қандай таныс емес сөздерді де ұшыратыуға болады. Мәселен, түслик диалект аймағында жасайтын қарақалпақтар ізейкеш деген сөзді гейде көл деген мәніде де қолланады, бірақ оның бұндай мәнісі арқа районлар үшін хеш қандай белгилілікке иіе емес. Ал әдебиі тілге хәзіргі күнде ол орыс тіліндегі коллектор сөзінің мәнісінде енісіп баратыр. Сондай-ақ түслик диалектегі соқы сөзі арқалы диалект үшін хеш қандай таныслыққа иіе емес, жылаухана, тәкәнә ұсаған сөздерде сондай.

Қарақалпақ әдебиі тили менен диалекттері арасында байланыс бар. Ол байланыс көбінесе гейпара диалектлік өзгешелікке иіе болған сөздердің қолданылуы жеделлігінің артыуы менен жалпы халықтық сапаны бойына сиңіріп, әдебиі тілдің лексикасын байытыуға себепші болыуында көрінеді.

Хәзіргі заман қарақалпақ әдебиі тілінің лексикасы диалектлік бірліктерінің есабынан да кеңейгеніне гүман жоқ. Оған диалектлік сыпаттағы гейпара сөздердің /гүкірт, гөш, сарқым, т.б./ хәзіргі күндегі танымалығының дәрежесі дәліл бола алады. Ал дәслепкі диалектлік сөз сыпатында көрінген терезе сөзі болса хәзір әдебиі тілдің жедел лексикалық бірлігіне айналып, кең қолданылып жүр.

Кәсіптік сөздер. Қарақалпақ тілінің лексикасында белгилі бір кәсіпке байланыссыз, сол кәсіпте іслеуші адамлардың лексикасына тән, олардың күнделікті бір-бірі менен сөйлесіуінде заттң ямаса хәрекеттің атамасы сыпатында қолданылатуын сөздер менен сөз дизбектері бар. Мәселен, балықшылық кәсіпке байланыссыз балықшылар арасында мынадай сөздер менен сөз дизбектері қолданылады: ийнелик/ аудың жыртылған жерін жамау үшін ағаштан ісленген тебен /жер қарау/ балық баржерлерді іслеу, балықты жерлерді табуу/, гарбол/ кішкене ғана мөңке балық/, вагон/ нәрестенің аузы/, қыратпа/ балық шаншатуын шаншықы/, салай/балық жууатуын ыдыс/, қара қус/ қайықтың басы/, т.б.

Сондай-ақ құрылыс іслері менен шуғылланыушы кәсіп іелерінің сөйлеу тілінде кәсіпсіз жәмәет үшін таныс шекленген сөздер де қолданылады. Мысалы, шайтан-құрылыс іслері менен шуғылланыушы кәсіп іелерінің тілінде ұшырасады. Бул сөз арқалы діуалдың яки мүйештің діуіулігін, тегіслігін, қапыны яки терезені құрғанда оның діуіу я қысығын анықлайтуын құралды айтады. Тийкарынан алғанда, діуіулікті тегісликті өлшейтуын құралдың атамасы орыс тілінен алған уровень сөзі түрінде қабыл етілген. Екінің бірінде уровеньді алып бердеудің орнына шайтанды алып бер түрінде де қолданыла береді. Құрылысшылар арасындағы «шайтаны түспесе, мүйеш түспейді» деген фразеологиялық сөздер де ұсы тийкарды дөреген.

Қодеген-бул да құрылыс іслері тарауында ұшырасатынын атама. Ол ызғар топырақ дегнеді аңлатады. Жайдың төбесіне топырақ шығарыуда, біріншіден, атыуға қолайлы болыу үшін, екіншіден, шығарылған топырақтың бекемлігі үшін топыраққа суу сиңдіріледі. Оннан ызғар топырақ пайда болады. Бул құрылысшылар типінде қодегер деп атайды. Суу сиңдіріу хәрекетін олар қодегерлеу дейді, ызғар топырақ атыуды қодегерлеп атыу түрінде де қоллана береді.

Усындай кәсіптік хәрекеттің сөйлеу тіліне тән шектеді қолданылуы өрісіне иіе сөздер кәсіптік сөздер деп атайды.

Кәсіптік сөздерді эфемизмдер, сондай-ақ диалектлік лексика бірліктері менен шатыстырыуға болмайды. Өйткені олар эфемизациялығ я диалектлік белгілерге иіе емес.

Аргонизмдер. Шекленген лексиканың құрамында аргонизмдер белгилі орынды іелейді. Олар диалектизмдер менен кәсіптік сөздерден түп-тамырынан өзгеше диалектизмдер ұсап аймақтық, кәсіптік сөздер ұсап сәйкес белгілер менен сыпатланбайды. Аргонизмдер ұлыма әдебиі тілде сәйкес атамалардың қосымша сыңары сыпатында айырым социаллық орталықт пайда болған бірліктерден ибарат. Мәселен. Талабалардың ауызеки сөйлеу тіліндегі екінің бірінде имтиханға байланыссыз қулау деген сөз пайдаланылады. Имтихан тапсыра алмаса,

тапсыра алмады деўдин орнына қулады деди. Имтиханға жақсы таярланды, материалды жақсы биледи деўдин орнына ишип алды сөз ди бегин қолланады. Бундағы қулады, ишип алды деген сөзлер агротизмлер болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Р.И.Авенесов. В.Г.Орлова. Вопросы изучения диалектов языков народов СССР, Вопросы языкознания. 1953 №5.
2. Н.А.Баскаков. Введение в изучения тюркских языков. М., 1962.
3. Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. т.т. 8-88 т. 1951,1952
4. Н.А.Баскаков. Краткая грамматика каракалпакского языкаю Турткуль 1981
5. Д.С.Насыров. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка, и его диалектная система. Нукус,с1982
6. Е.Бердимуратов. Хәзирги каракалпак тили, лексикология, Нөкис.1994.

Қарақалпак тили лексикасының экспрессивлик-стильлик өзгешеликтери

Жоба:

1. Тил стиллери
2. Улыўма қолланыўшы лексика
3. Сөйлеў тили лексикасы
4. Жазба стиллик лексикасы
5. Публицистикалық лексика
6. Илимий-стиль лексикасы
7. Өндириллик-техникалық лексика
8. Көркем әдебият лексикасы
9. Рәсмий ис қағазлары лексикасы

Таяныш сөзлер: функциональлық стиль, тил стильлери, улыўма қолланыўшы лексика, сөйлеў тили лексикасы, жазба стильлик лексика, илимий-стиль лексикасы, өндириллик-техникалық лексика, көркем-әдебият лексикасы, рәсмий ис қағазлар лексикасы.

Сораўлар:

1. Экспрессивлик-стильлик жақтан қарақалпак тили лексикасы қандай стильлерге бөлинеди?
2. Улыўма қолланыўшы лексика дегенимиз не?
3. Сөйлеў тили лексикасының тийкарын қандай сөзлер қурайды?
4. Турмыстың барлық тәреплерин қамтый алатуғын стильге қайсы стиль жатады?
5. Рәсмий ис қағазлары лексикасының өзине тән қандай өзгешеликтери бар?

Сөйлеў. Тил услублары

Тил илимпазлары услубты тилдиң тарийхий раўажланыўының даўамында дөреген кубылыс сыпатында қарайды. Аўызеки хәм жазба түрде тил арқалы қатнастың түрли тараўларында оның жәмийетлик хызметиниң кеңейиўи, әдебий тилдиң раўажланыўы менен тил қуралларын қолланыўдың нызамлылығы дөрейди хәм жетилиседи. Нәтийжеде тилдиң бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине байланыслы услублық тармақлары пайда болады. Әдетте бул хәр қандай миллий тилдиң тарийхий раўажланыў өзгешеликтерине ғәрезли.

Тил илимпазлары услубқа тил фактларынан алып, тарийхий көз қараста анықлама береді. Мәселен, академик В. В. Виноградов тил услубын анаў я мынаў әдебият ямаса жазыў жанрына, анаў я мынаў турмыс тараўына, белгили бир социаллық жағдайға сәйкес семантикалық жақтан

бекитілген, экспрессивлік жақтан өлшенген, мақсетлі түрде шөлкемлескен тил қуралларының системасы сыпатында қарайды. Ал профессор А. Н. Гвоздев улыұма халықлық тил қуралларының күнделікли турмыста қолланыу жағдайларының түрліше іске асыуын еске ала отырып, улыұма халық тили системасында айырым шақапшалардың пайда болатуғынын, олардың ортақ тил қураллары менен бирге өзине тән, сол тарауда жиі қолланылатуғын бирліклерине иіе екенлігін көрсетеді, бундай улыұма халықлық тилдің тармақларын тил услубы деп танылатуғынын айтады.

Профессор Л.М.Ефимов услуб - бул тил қуралларының қолланылыу нызамлылықтары, жәмлесіу жағдайы, өзгеше қурамы арқалы ажыралатуғын тилдің тарихый дәуірлер дауамында дөреген тармақлары десе, Ю.С. Степанов тил услубына мынадай деп баха береді: «Күнделікли жәмийетлик турмыс жағдайында адамлар пайдаланатуғын тил арқалы қатнастың түрлері тил услубы, яки функционаллық услуб делинеді. Функционаллық услуб дегенде тилдің хызметі, мақсете көзде тугылады. Солай етип тил услубларының ажыратылыуы адамның жәмийетлик іскерлігі түрлерінің тармақларына сүйенеді. Тил қурылысының түрлі жәмийетлик жағдайларда сөйлеуші тәрәпинен түрліше іске асырылыуын тил услублары деп белгілеуге болады.

Демек, тил илиминде усы күнге шекем услуб хаққында түрліше талқылар, түрліше анықламалар орын алып қиятыр. Тил услубы бирде жазыу жанрына, турмыс тарауына, белгіли бир жағдайға сәйкес таңлап қолланылатуғын тил қуралларының системасы сыпатында қаралса, екінші бир жағдайда ол белгіли бир турмыс тарауына тән өзгешеліклерге иіе халық тилинің тармақлары ретінде бахаланады хәм т.б.

Тил стилин лексикалық базада қарап, сөзлик қурамға экспрессивлік-стиллик баха беріуде биз ең бирінші нәубетте улыұма пикир алысуыдың, тил арқалы қатнастың еки формада, яғнай ауыз еки, жазба түрде іске асатуғынын нәзерде тутамыз.

Ауызекі түрде сөйлескенімізде көбінесе пикирімізді әпіуайы түрде үлкен болмаған жай гәплердің жәрдемі менен береміз. Онда үлкен-үлкен оборотлар гезлесе бермейді. Тыңлаушы да өз пикирін солайынша жеткереди. Ауызекі сөйлесіуде диологлар жиі қолланылады. Гәплер барлық уақытта толық болып келе бермейді. Айтыушы менен тыңлаушыға гәптің не хаққында болып атырғаны белгіли болғанлықтан, көбінесе гәптің гейпара ағзалары түсірилип, тез хәм қысқа айтыла беріуі мүмкін. Оның үстіне айтыушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріу үшін өзіннің хәрекетлерінен де пайдаланады. Сол арқалы өзі де гәпке тиккелей қатнас жасап отырады. Гейде тыңлаушының сорауына сөзсіз, бас ийзеп-ақ жууап қайтарып қойыуы мүмкін.

Ал жазба түрде болса, биз гәптің грамматикалық жақтан дурыс қурылыуына, айтылайын деген ойдың беріліуіне, әдебий тил нормалары тийкарында сөзлердің таңлап алыныуына айрықша турмыс тарауының өзгешелігі де толық сақланады.

Улыұма қолланылыушы лексика

Тил услублары, олардың бир-бирінен өзгешеліктері, байланысы хаққында сөз етилгенде барлық услублар үшін ортақ улыұма тил қуралларын анықлау объектив түрде бирінші жобаға шығады. Сонлықтан бул мәселе көпшілік тил илимпазларының айрықша нәзерін аударып қиятыр. Олар бундай улыұмалық сыпатқа иіе болған ортақ тил қуралларының тил услублар системасындағы орнын айрықша белгілеп өтеді.

Хақыйқатында да қайсы тилде болмасын оның фонологиялық лексикалық хәм грамматикалық қурылысында барлық услублар үшін ортақ сыпатқа иіе улыұма тил қуралларының болыуы-заңлы қубылыс. Ал услублық тил байлықтары болса тилдің жәмийетлик хызметінің кеңейіуі хәм раужланыуына байланысly сол улыұма ортақ тил байлықтарының тийкарында іске асады. Турмыстың барлық тараулары бойынша да баянлаушының қандай кәсіпте екенлігіне, қайсы услубта баянлауына қарамастан, оның тийкарғы лексикалық қуралы сыпатында хызмет ететуғын сөзлер топары бар. Сөйлеу тили ме, көркем әдебиат шығармасы ма, илимий әдебиат па, рәсмий іс қағазлары ма - олардың барлығы да міне сол тийкарғы сөзлик байлықтың тийкарында дөреді. Бул сөзлик топар хеш қандай өріс таңламастан қолланыла береді, хеш қандай услублық шекленіушілікке иіе емес. Сонлықтан да олар тил лексикасының тийкары ретінде хызмет атқарып қиятыр.

Ауызеки сөйлеу тили ушын да, жазба услублар ушын да ортақ хәм тийкарғы сөзлик байлық ретинде қолланылатуғын сөзлер улыўма қолланылыўшы лексиканы курайды. Олар қарақалпақ тилиниң сөзлик курамының басым көпшилигинен ибарат. Мысалы: *адам, нан, китап, қағаз, ай, күн, түн, суў, таў, тас, жер, қуяш, ат, жылқы, сыйыр, мен, ол, сен, биз, сиз, ертең, бүгин, кебир алыў, ислеў, оқыў, уйқылаў, жүриў, көриў, отырыў, турыў, бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жигирма, мың, ақ, сары, жақсы, жаман, мазалы, үлкен, пәс, бийик, жоқары, төмен, жарық, қараңғы, дурыс, беккем* т.б.

Бундай сөзлердиң улыўма қолланыўшылық қәсийете сонда, бириншиден, олар ең тийкарғы түсиниклердиң атамалары ретинде қарақалпақ тилиниң сөзлик курамында белгили орнына ийе, екиншиден, турмыста жийи қолланылады, үшіншиден, қарақалпақ тилинде сөйлеўши хәр бир адамның жеке лексикасының тикарын курайды, төртиншиден, барлық қәсип ийелери ушын бирдей түсиниклиликке ийе, бесиншиден, тил услубларының қайсысында болса да тийкарғы лексикалық байлықты курайды хәм т.б.

Эмоциональлық-экспрессивлик көз қарастан сөйлеўшиниң сол сөз арқалы аталатуғын зат яки қубылысқа болған анаў я мынаў өзгеше қатнасын аңлататуғын қосымша мәни бояўы жеке турғанда улыўма қолланылыўшы лексика бирликлеринде сезилмейди.

Қарақалпақ тилиниң раўажланыўының соңғы дәўиринде мийнет бахыт дереги адамлардың турмыс талабы сыпатында танылыўына байланыслы мийнетке жаңа көз-қарас пайда болды. Халық жәмийеттиң материаллық байлықларын дөретиў тараўында жаңа табысларға ерисиўдиң, мийнетти өнимли шөлкестериўдиң дөретиўши усылларын табыў, оны турмысқа ендириўдиң кең мүмкиншиликлерине ийе болды. Усы тийкарда тилимизде *баслама* сөзи пайда болды. Бул сөз қарақалпақ тилиниң лексикасына өндириске байланыслы жаңа сөз түринде кенлип қосылды. Ол қосымта қосылыў арқалы *басла* сөзине *-ма* қосымтасының қосылыў арқалы жасалған. Ал болымсыз түриндеги *баслама* сөзиниң мәниси пүткиллей өзгеше. Еки сөз де сыртқы формасы жағынан бирдей қосымтаға ийе болғаны менен, мәниси, хызмети бойынша бир-биринен алыс грамматикалық формалардан ибарат. Бириншиси *басла* феил сөзинен болымсыз мәни аңлатыўшы феил формасы дөреген болса, екиншиден сол феил тийкарынан жаңа мәнили термин түриндеги атлық сөз жасалып тур.

Ушырасыў, ҳаптелик, баспа сөз, халық аралық усаған жәмийетлик-публицистикалық услубқа, *келисиў, жупкерлесиў, басқарыў, космос кеңлиги* усаған илимий услубқа тән терминлер де анаў я мынаў сөз жасаў усылы арқалы улыўма қолланылыўшы сөзлерден жасалған лексикалық-услублық бирликлерден ибарат.

Ауызеки сөйлеу тили лексикасы да, жазба услуб лексикасы да улыўма қолланылыўшы лексика тийкарында раўажланады. Бир-биримиз бенен пикир алысыўдың, тил арқалы қатнастың еки түринде де тек сол бийтәреп сөз қатламының жәрдеми менен иске асады.

Сөйлеу тили лексикасы

Сөйлеу тили - бул халықтың күнделикли турмыста бир-бири менен туўрыдан-туўры қатнас жасаўының жедел түри. Оның тийкарын, жоқарыда айтып өтилгениндей-ақ, тилдеги улыўма қолланыўшы сөзлер курайды. Сөйлеу тилиниң лексикасында тек улыўма қолланылыўшы сөзлер ғана емес, соның менен бирге әдебий тилдиң лексикалық нормаларына жуўап бере алмайтуғын сөзлер де бар. Мәселен, халық ауызеки сөйлесиў жағдайында *жутым* (аўқат деген мәниде), *пәрўайы пәнсери*, (хеш нәрседен хабары жоқ деген мәниде), *мәзи* (тек, әйтеўир деген мәниде), *пәтамамы* (барлығы деген мәниде) усаған сөзлерден жүдә жийи пайдаланады. Булардың барлығы да тек сөйлеу тилине ғана тән сөзлерден ибарат. Олар көбинесе әдебий тилде өзиниң синонимлик сыңарларына ийе болып келеди. Сонлықтан да бундай сөзлер сөйлеу тили лексикасының қарамағында ғана жийи қолланылып, әдебий тил нормаларынан бираз алысырақта қалып қояды. Буннан сөйлеу тили менен әдебий тил арасында байланыс жоқ, сөйлеу тилиниң лексикасы әдебий тилдиң лексикасына жақын келмейди деген мәни келип шықпайды. Олар екеўи арасында беккем байланыс бар, әдебий тил усы сөйлеу тилиниң базасында ғана жумсалады. Солай да сөйлеу тили лексикасындағы айырым сөзлердиң әдебий тилде қолланылмаўы олар арасындағы айырықшалықтан дерек береді.

Қарақалпақ тилинде сөйлеу тилинің лексикасына тән сөзлер эмоционаллық-экспрессивлік мәни айрықшалығына ийе болып келеді. Оларды көбінесе кемситіу, киширейтіу ямаса соған усаған шығармаларда сөйлеу тилинің элементлери жүдә жийи ушырасады. Мысалы:

1. Бизиң абысын гәптиң **поскеллесин** айтады, соники **мәз**, -деди қасындағы хаял (К. Султанов, «Ақдәрья»).

2. **Ғәлет пе** усы сөзим, Ажар келин? - деп ғаррының аұзы кемсеңледі (Сонда).

3. **Қапылғыр**, келиншек болмай атырып, шашыма қосылажақ па дегендей қолы менен орнына әкеліп қойды (Т.Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

4. **Пәрұайы пәнсери** болса да, жүзинде аз ғана қуұаныштың изи билинеді (Сонда).

5. Тағы да мына сум бир ис қылып жүрмесе болар еди деген **тақлетте** тум-тусқа қарады (А.Бегимов, «Балықшының қызы»).

Бул мысаллардағы *поскеллесин, ғәлет пе, мәз, қапылғыр, пәрұайы пәнсери, тақылетте* деген сөзлер өзлеріндегі анық мәни айрықшалығы менен (баяуы) көзге түседі. Жазыушы бул жерде әдебий шығармадағы ұақыяны көркем сүүретлеуде тил байлықтарынан пайдаланыуының белгилі усылы ретінде сөйлеу тили лексикасына киретуғын сөзлерди қолланып атыр.

Әдебий тилдің нормалары сөзлердің хәм сөз дизбеклеринің белгилі бир қәлиплескен грамматикалық формада қолланылыуын талап етеді. Ал сөйлеу тилинде көпшилик жағдайда сөзлер хәм сөз дизбеклери өзгериске ушырап айтыла береді. Мысалы: *қәйер, қәйдем, журмедің, қалайық, қайманда, олманда, айтәс, өйтпе, бүйтпе, келәс*, т.б.

Сөйлеу тилинің лексикасына вульгаризмлер менен мәдениетсыз сөзлер де киреді. Бундай сөзлерде кемситіушилик, жек көріушилик хәм трупайы мәни болады. Олар әдебий тилге түп-тамырынан қарсы келеді хәм сөйлеу тилиндегі үлкен болмаған лексикалық қатламды қурайды.

Хәзирги халықтың сөйлеу мәдениатының өсиуі нәтийжесинде сөйлеу тилинде ушырасатуғын вульгаризмлер менен мәдениетсыз сөзлердің өриси тартылып, хәттеки турмыстан дерлик шығып баратыр.

Жазба услублық лексикасы

Жазба услуб жазыудың, жазыу мәдениатының пайда болыуы хәм раұажланыуы тийкарында дөрейди, қәлиплеседі хәм жетилисип барады. Объектив талапларға сәйкес жазыудың улыуа халықлық сыпат алыуы оның жәмийетлик хызметин тағы да кеңейтип отырады. Айтайық, Октябрьге шекемги дәуірде де қарақалпақ халқының жазба тили бар еди, бирақ ол қалың көпшиликтің хызметинде бола алмады. @алаба саұатсызлық сол жазба тилден, жазыу мәдениатынан кең пайдалыныуға мүмкиншилик бермеді. Октябрьге шекемги жазба тил халық турмысында шекленген еди. Солай да бул жазыу тилинің халық сөйлеу тилине қарағанда өзине тән өзгешеликлери, белгилери болады. Мәселен, бизге келип жеткен жазба естеликлерде, айтайық ис қағазларына байланысly хұжеттерде өзгеше баянлау, турақлы баянлау формасы, сөз таңлаушылық белгилери арнаұлы ислер хәм ис қағазлары услубының қарақалпақлар турмысында ертеде-ақ пайда болғанлығынан дерек береді. Сондай-ақ көркем-беллетристикалық услубтың да иргеси ертеде қаланған. Классикалық әдебиат шығармаларында көринетуғын поэтикалық услуб оның айқын гүәасы болып табылады.

Қарақалпақ халқы соңғы жыллар ишинде өз ана тилиндегі миллий жазыуына, қәлиплескен жазба әдебий тилине ийе болды. Әдебий тилдің кем-кем раұажланыуының барысында жазба тил услублары да қәлиплесип, кеңейип хәм жетилисип келмекте. Усыған сәйкес қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында сол услубларға байланысly жеке лексикалық-услублық қатламлар дөреді.

Хәр қандай жазба услуб өзинің раұажланыу дәуиринде усы тарауда жийи қолланылатуғын лексикалық бирликлерди пайда ететуғынлығы белгилі. Бирақ бундай лексикалық бирликлер сол услубтың пайда болыуы менен бирден қәлиплесип кете бермейди. Олар халық толғауынан өтип ысылады, жеделлеседі. Нәтийжеде турақлы түрдегі услублық жақтан шекленген арнаұлы сөз қатламлары пайда болады.

Қарақалпақ әдебий тилинің услублық тармақшалары өзинің тарийхый раұажланыуының барысында мине сол жағдацйларды басынан кеширди.

Хәзирги қарақалпақ тили лексикасында өзгеше белгилери менен бир-биринен ажыратылатуғын бир неше услублық қатламларды көриўге болады. Олар публицистикалық, илимий-терминологиялық, көркем-әдебий хәм рәсмий ис қағазлары услубларына байланыслы лексикалық қаламлардан ибарат.

Публицистикалық услуб тийкарынан қарақалпақ әдебий тили тарийхында оның раўажланыў дәўиринде пайда болған хәм жедел услуб сыпатында қәлиплескен функциональлық услубының биринен ибарат.

Публицистикалық лексика

Публицистикалық услубтың пайда болыўы хәм раўажланыўы күнделикли баспа сөз, сиясий әдебиятлар, илимий-публицистикалық мийнетлер, мақалалар, пикир, памфлет, фельетон, хабар, бас мақала, репортаж, баянат, сырт ел хабарлары, т.б. усаған арнаўлы жанрлық тармақшалардың жазба услуб тараўында кең өрис алыўы тийкарында иске асты. Бул әдебий тилдің лексикалық-семантикалық жақтан байыўына өнимли тәсирин тийгизди. Онда көлеми жағынан бай жәмийетлик-публицистикалық лексика жүзеге келди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик курамында публицистикалық лексика қолланылыўы жағынан усы услубқа тән үлкен бир лексикалық қатламды курайды. Мысалы: *гүрес, азатлық, еркинлик, паракхатшылық, бирге ислесиў, демократи, гәрезсизлик, капитализм, империализм, колониализм, деклорация, ассамблея, әнжуман, авангард, сиясат, экономика, капиталистлик система, хуқық, бас еркинлиги, сөз еркинлиги, палата, кеңес, аўқам, патриот, патриотизм, гуманизм, адамгершилик, идея, интернационализм, республика, конструкция, қәўипсизлик, дағдарыс, сөйлеў, жумыссызлық, депутат, конгресс, класс, шөлкем, социаллық жағдай, жәмийет, фашизм, теңсизлик, эксплуатация, азатлық гүрес, жәмийетлик жумыс, халық хожалығы, бес жыллық жоба, баслама, үгит-насият, мәдений дәреже, шөлкем, даңқ, жергиликли орынлар, пахташылық, мал шарўашылығы, ўазыйпа, суў ресурслары, егис майданы, өзи боладылық, пахташылық районы, баянлама, миннетлеме, сиясий-хожалық, ылғаллы бригада, жаңа адам, жаңа күшлер, қәўендерликке алыў, ен жайыў хәм тағы басқалар.*

Күнделикли баспа сөз, жәмийетлик-сиясий әдебиятларарқалы сәйкес жаңа түсиниклердің пайда болыўы менен сөзлер хәм терминлер дәрейдиди. Мәселен, публицистикалық услуб лексикасында жәмийетлик-сиясий мәниге ийе *революция, диктатура* усаған терминлердің дәреўи әйтеўир бола қойған кубылыс емес. Бул қарақалпақ халқының турмысында жәмийетлик оялардың раўажланыўы, Октябрь революциясы халық диктатурасының орнаўы менен байланыслы.

Қарақалпақ әдебий тилинің жәмийетлик-публицистикалық лексикасы тараўында көзге түсетуғын елеўли кубылыслардың бири соннан ибарат, көпшилик сөз хәм терминлер өзлериниң қәлиплесиў дәўиринде түрли формаларда қолланылып келди. Мысалы: **заң-нызам, хуқық-право, жас буўын-жас әўлад, инқылаб аўдарыспақ-революция, үгитлеўши-пропагандист, жойбар-план, тап-жамай-класс, капиталшы қатнасық-капиталистлик қатнас, дара меншик-жеке меншик, көпшилик меншиги-жәмийетик меншик, жамайсыз жәмийет-классыз жәмийети, кеенслер аўқамы-советлер союзы, сиясий шақап-сиясий бөлим, жыллық жойбар-жыллық план, аўыл кеңеси-аўыл совет, лазымлы орынлар-тийисли орынлар, хаткер-секретарь, ықтысад-экономика, ықтысадый бас көтерий-экономикалық гүрес, жамайы душпан-класслық душпан, исши жумыскер-рабочий, жумыскер күши-рабочий күши, т.б.**

50-жыллар жәмийетлик-публицистикалық лексиканың жасалыў хәм қолланыў нормаларының дерлик қәлиплескен дәўири деўге болады. Буған баспа сөз бетлеринде сөзлер менен терминлердің улыўма халықлық бирдейлик сыпатта өзлестирийи, олардың қолланылыўындағы мәниси хәм формасы бойынша бирден-бир норманың қәлиплесиўи дәлийл бола алады.

Жәмийетлик-публицистикалық лексиканың қәлиплесиўинде сәйкес сөзлер менен терминлердің халық талғаўынан өтийи, ысылыўы, әдебий тилдің раўажланыўындағы объектив талаптар тийкар болды.

Булардың барлығы да қарапалпақ тилинде жәмийетлик-публицистикалық лексиканың белгили дәрежеде байыўына себепши болды.

Хәзирги заман қарапалпақ әдебий тилинде 50-жылларға шекем түрлише қолланылып келген жоқарыдағы сөзлер хәм терминлер төмендегише қәлиплесип отыр: *нызам, хуқық, жас әўлад, революция, үгит-нәсият, жоба, класс, капиталист, қатнас, жеке меншик, жәмийетлик меншик, классыз жәмийет, советлер аўқамы, сиясий бөлим, жыллық жоба, аўыл кеңес, тийисли орынлар, хаткер, экономика, экономикалық гүрес, класслық душпан, рабочий, рабочий күши, ақ алтын, сары алтын, қара алтын* т.б.

Жәмийетлик-публицистикалық лексика услублық жақтан өзиниң дәл хәм анықлылығы менен сыпатланады. Ондағы көпшилик бирликлер услублық жақтан образлы мәниге ийе болып келеди. Бул мәни публицистика тараўында авторлық баянламаның эмоционаллық тәсирлигин дәретиўге себепши болады. Мәселен, қарапалпақ тилиниң сөзлик қурамында *пахта териў машинасы, телевизор, пахта, салы, нефть* сөзлери бийтәреп мәниге белгили бир жағдайларда, белгили бир контекстте оқыўшыда эмоциялық жақтан тәсирлендириўши мәни бояўын алыўы мүмкин. Жеке турғанда онда образлы мәни айырықшалығы сезилмейди. Публицистикалық услуб тараўында бул сөзлер *көкелбетликлер корабль, көкелбетликлер экран, ақ алтын, сары алтын, қара алтын* түриндеги ҳалында да қосымша услублық мәни өзгешелиги айқын сезиледи. Автор публицистикалық баянлаўда оқыўшыда айырықша эмоциялық тәсирлениўшиликти пайда етиў ушын усындай услублық мәни бояўларынан жийи пайдаланады.

Илимий-услуб лексикасы

Әдебий тилдиң раўажланыўында көркем сөз шеберлери менен бир қатарда илим хәм мәденият майданында әжайып хызмет көрсеткен илимпазлардың, олар дәреткен илимий әдебиятлардың әҳмийети уллы. Усы көз-қарастан профессор Ефимов А.И. Әдебий тил ҳаққында сөз еткенде, поэзия менен проза услубты раўажландырыўда жазыўшылар оғада үлкен роль ойнайды, бирақ әдебий тилди, дәретиўшилер тек жазыўшылар ғана емес, мәселен, илимий услубты пайда етиўде хәм қәлиплестириўде илимпазлардың, илимий әдебиятлардың орны гиреўли деп жүдә дурыс көрсетеди.

Соңғы жылларда әлем илимий ойларына байланыслы гейпара мийнетлер қарапалпақ тилине аўдарылды. Олар тәбият хәм жәмийеттиң илимлерине сәйкес мағлыўматлар бериўге себепши болды.

Бул жағдай қарапалпақ тилинде илимий услубтың, соған сәйкес илимий лексикалық қатламның дәрәйинде белгили орын ийеледи. Әсиресе халық билимлендириў ислериниң, қарапалпақ илиминиң дәўир талапларына сәйкес кем-кем раўажланып барыўда бул процеске унамлы тәсир жасады.

Қарақалпақ илимпазларының мийнетлери үлкен-үлкен монографиялық шығармалар, топламлар, китапшалар, мақалалар, баянатлар түринде кп тилинқарапалпақ басып шығарылып, илимий әдебиятлар қорына қосылды.

Бул қарапалпақ әдебий тилинде илимий услубтың белгили функциональлық услублардың бири дәрәжесине ерисиўин, онда илимий терминологиялық лексиканың қәлиплесип хәм раўажланыўын тәмийинленеди.

Нәтийжеде түрли илим тараўлары бойынша терминологиялық бирликлер қатламы дәреди:

1. *Философиялық терминлер*: диалектика, сана, сапа, идея, шынлық, теория, ревизионизм, догма, догматизм, философия, билиў теориясы, жәмийетлик сана, идеализм, критизм, абстрактлы сәўле, зәрүрлик, диалектикалық көз-қарас, жәмийетлик қатнас, болмыс хәм т.б.

2. *Физикалық терминлер*: жыллылық, күш, тартыў күши, тербелис, қозғалыс, басым, электрон, нейтрон, ядро, акустика, механика, рулетка, көлем, салмақ, салыстырма салмақ, дене, суйықлық, аўырлық күши, катет, сериппелилик, ўақыт, тереңлик, инерция, механикалық қозғалыс, тең өлшеўли қозғалыс, кинетикалық энергия, жыллылық энергия, ватта, температура, кеңейтиў өткишиши, нур, ериў, ериў нүктеси, қатыў, муғдар, колория, қайнаў, қайнаў нүктеси, эквивалент хәм т.б.

3. *Биологиялық терминлер*: крахмал, белок, углевод, сабыў, шаңландырыў, аталық, аналық, эволюция, орган, клетка, протоплазма. Дарвинизм, түр, вегетация, нәсил, дивергенция, конвергенция, жасыл өсимликлер, гүлли өсимликлер, тикен жапырақлылар, дөңгелек жапырақлылар, сабақлы жапырақлар, параллель тамыр, энтодерма, эктодерма, мезодерма,

хромосом, амитоз, жыныссыз көбейиу, веготатив көбейиу, жыртқышлар, рефлекс, шәртли рефлекс, биология, зоология, ботаника, физиология, улыуа биология хәм т.б.

4. *Географиялық терминлер*: география, картография, экономикалық география, физикалық география, бағыт, бассейн, географиялық орналасыу, пояс, экватор, меридиан, горизонт, кенислик, тығызлық, компас, карта, жазықлық, массив, ойпат, тәбийғый өсиу, миграция, ишки миграция, географиялық орын, шегара, хауа райы, қурғақ климат, ығаллы климат, тропикалық, субтропикалық, қолтық, буғаз, атау, ярым атау, поляр шеңбери, рельеф, далалық, таулы рельеф, материк, пояс, тау поясы хәм т.б.

5. *Химиялық терминлер*: химия, химиялық элемент, периодлық нызам, атом, атомлық салмақ, кислород, азот, окись, озон, аллотропия, валентлилик, водород, кислота, реакция, химиялық реакция, алмасыу реакциясы, тийкар, силти, еритпе, тойынған еритпе, гидроокись, бирикпе, органикалық бирикпе, органикалық емес бирикпе, периодлық система хәм т.б.

6. *Медициналық терминлер*: хирургия, терапия, онкология, гинекология, хирург, терапевт, онколог, гинеколог, окулист, операция, венерология, фтизиатр, дифтерия, диспансер, амбулатория, инфаркт, инфильтрат, инъекция, минингит, санитария, гигиена хәм т.б.

7. *Лингвистикалық терминлер*: лексика, лексикология, семантика, семасиология, фонетика, фонология, вокализм, сингармонизм, бууын, бууын үнлеслиги, сес, сес үнлеслиги, үнлеслик нызамы, орфография, услубият, турақлы сөз дизбеги, фразеологиялық, синекдоха, экфемизм, гәп ағзалары, баслауыш, баянлауыш, айқынлауыш, айырымланған ағза, келисиу, басқарыу, жупкерлесиу, жай гәп, қоспа гәп, атлық, алмасық, санлық, келбетлик, фейил, ноқат, үтир, т.б.

8. *Әдебият таныу илимине байланыслы*: гүрриң, очерк, повесть, роман, новелла, қосық, поэма, дәстан, поэзия, лирика, сатира, образ, мазмун, көркемлик, көркемлеу қураллары, композиция, идея, қахарман, унамлы образ, реализм, романтизм рифма, ритм, қосық қурылысы, уйқас, эпитет, теңеу, антитеза, комедия, драма, ритм, қосық қурылысы, уйқас, эпитет, теңеу, антитеза, комедия, драма, трагедия, фольклор, ауыз әдебияты, батырлар жыры т.б.

9. *Педагогикалық терминлер*: сабақ, тәрбия, ақыл тәрбиясы, мийнет тәрбиясы, физикалық тәрбия, әдеп-икрам, политехникалық тәрбия, интернационаллық тәрбия, эстетикалық тәрбия, көрсетпели қурал, методика, өзін-өзи тәрбиялау т.б.

Қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик қурамында илимнің буннан басқа да тараулары бойынша терминлерди келтириуе болады.

Илим хәм мәдениеттың рауажланыуы тийкарынан илимий-терминологиялық қатлам оғада бай лексикалық қатламлардың бирине айналды.

Илимий-терминологиялық лексика да өзинің рауажланыу дәуиринде оның қәлиплесиуине бағдарланған үлкен тарийхый жолды өтти. Олардың көпшиликти қолланыу жағдайында халық жалғауынан өтип барды, кем-кем қәлиплесип, турақлы формаға ийе илимий терминлер сыпатында қәлиплесип кетти. Мәселен, белгили бир дәуірлерде *тән тәрбиясы, дене тәрбиясы, дене тәрбия* түрінде қолланылып келген илимий термин хәзирги физкультура түрінде, ергиш гәп түріндеги лингвистикалық термин хәзир *бағыныушы гәп* түрінде қәлиплесип отыр. Бундай мысалларды жүдә көп санда келтириуе болады: тири жаратылыс-тири тәбият-жанлы тәбият, көрсетип оқытыу эсбаплары көрсетпе эсбаптарлы, көрсетпели қураллар, кележек мәхәл-келер мәхәл, есап-арифметика т.б.

Бундай жетилисиулер әдебий тилди объектив талаптары тийкарында иске асып барды. Нәтийжеде, улыуа халықлық, қурамы жағынан бай илимий-терминологиялық лексика камалға келди. Онда илимий-терминологиялық лексиканың өзгеше бир топарын қурайтуғын өндириллик-техникалық лексика белгили орынды ийелейди.

Өндириллик-техникалық лексика

Халықтың материаллық хәм мәдений турмысында жүз берген хәр қандай өзгерис тилдің сөзлик қурамында өз көринисине ийе болады.

Пүткил елимизде халық хожалығының рауажланыуы, өндириллик тарауларының, мийнет етиудің қәсиплик түрлеринің кеңейиуи, өндирилликке илим хәм техника жетискенликлеринің өндирилиуи сәйкес өндириллик-техникалық түсиниклерди аңлататуғын атамаларды пайда етти.

Бул кубылыс әдебий тилде курамы жағынан оғада бай өндириллек-техникалық лексиканың кәлиплесиўин хәм оның бурынғыдан бетер раўажланыўын тәмийин етти.

Октябрьге шекемги дәўирде карапалпақлар тийкарынан алғанда дийханшылық, шарўашылық, балықшылық, майда өнрементлик хәм т.б. ислер менен шуғылланып келгенлиги белгили. Усыған байланыслы, кп тилиниң сөзлик курамында жоқарыда аталған турмыс тараўларына тән кәсиплик белгиге ийе лексикалық бирликлер белгили орын алып келди. Мысалы:

а) *дийханшылыққа байланыслы*: жазлық, гүзлик, ақ егис, көкелбетликлер егис, гүз сүриў, тап, тап салыў, мала басыў, себиў, жасырыў, ала кесек атыз, қыйтақ, ушық, сүт болыў, қара көз, ақ буўдай, қызыл буўдай, бөртиў, қызыл тары, урқан, урқан атыў, еки кулақ, масақ, масақлаў, бәхәрги суў, гүзги суў, ийнелик болыў, сары тал болыў гүрбек, гүлабы, жийде жапырақ, азғын алаке, гүрбек, шубар болыў, қошқар болыў, көк, пашалаў, буўаз болыў, қамыр болыў, жүз жуўыў, торлаў, пәлек жайыў, әскек, найша, найшалаў, ақ салы, қызыл салы, домбық, шанақ, бас салма нуқыл ерик, келин бармақ, еркек гешир, тышқан қуйрық, ныш пыяз, сәлле асқабақ, май шопақ, кемпир бет, секерпара, торнабет т.б. 'ос, гүнде, мойындырық, пазна, мала, шығыр, кериз, наўа, азна, алқын орақ, кескирт, кетпен, атқос, өгиз, қос, ешек хәм т.б.

б) *балықшылыққа байланыслы*: бекире, сыла, ала буға, торта, шабақ, тыран шабақ, бөрте, сүүен, қара көз, жайын, ылақа, ылапыш, ийт балық, аў, қайық, кеме, аў кеме, азна, қара қус, ийнелик, ийнелик салыў, жер қараў, майлаў, нәрте, шабақ аў, сүүен аў, торта аў, қашыў, ескек, қыйратпа, шана, желқом, қалыйма, төккиш, асай-масай, шанышқы, төслик, билезиклик, өт қақпаў, уўылдырық, қанаў, жылым, салдаў, салдаў тартыў т.б.

в) *майда өнрементшилик ислерине байланыслы*: көрик, төс балға, қысқыш жоңғы, нәл балқытыў, суўғарыў, шыңлаў, кепсерлеў, дүкан, темир дүкан, өре, таға, тағалаў, гүлал, писириў, өриў, пилте, пилтелеў, сырыў, қозақ, мәки, шарық, гүлле, сазғап, табан ағаш, қылыш, арқаў, ийик, шығыршық, уршық, ийлеў, қәлип, биз, созан, ултарыў, баслық, баслық салыў, жетим ултан, пәтимек, сири, сирилеў, зергер, қас, қас қойыў т.б.

г) *шарўашылыққа байланыслы*: жазлаў, қыслаў, үйир, пада, дөнен, ғунан, қырықпа, туўша, кашар, буўаз, жайлаў, уўыз болыў, түлеў, отар, отарға шығыў, жанлық, саўлық, қара мал, исек, серке, тартылған, туў байтал, шаңлақ, мелле, ақ төс, ақ қасқа санаў, соқа, мәлши, қырқыў хәм т.б.

Булар тийкарғы өндирилс тараўларына, кәсипке байланыслы дөреген арнаўлы лексикалық бирликлерден ибарат. Олар кәсиплик техникалық түсиниклердиң атамалары сыпатында Октябрьге шекемги карапалпақ тилинде арнаўлы лексиканы курайтуғын еди.

Белгили кәсип тараўы бойынша жоқарыдағы атамалар аңлатқан затлардың, кубылыслардың турмыслық жеделлиги, кең қолланылыўы, сондай-ақ олардың узақ жыллар даўамында халық талғаўында болыўына қарай, көпшилик әдеттеги сөзлердей болып кеткен. Мәселен, *алма, алмурт, жийде, жазлық, гүзлик, қос, гүнде, пазна, суўғарыў, бөрге, ылақа, шабақ, саўлық туўша, жорға* хәм тағы басқалар. Булар кәсипке байланыслы арнаўлы бирликлер сыпатында дөреди хәм карапалпақ тилиниң раўажланыўының белгили дәўирлеринде кәсиплик терминлер хызметин атқарып келди. Хәзир олардың басым көпшилигиниң терминлик мәниси сезилмейди.

Қарақалпақстанда халық хожалығының раўажланыўы менен аўыл хожалығы тараўында да, санаат тараўында да үлкен өзгерислер пайда болды, өндирилс тараўлары кеңейди, мийнет етиўде, өндиристи шөлкемлестириўдиң жаңа усыллары пайда болды. Мийнет өнимдарлығын арттырыўға бағдарланған илмий-техникалық жетискенликлер турмысқа кеңнен өндирилди.

Усыған сәйкес функциональлық жақтан белгили кәсип тараўлары бойынша жаңа терминлердиң топары көбейип барды. Мәселен, Қарақалпақстан елимиздиң пахта жетистириўши районларының бирине айналды. Бул жағдай тилдиң сөзлик курамында пахташылық бойынша толып атырған жаңа кәсиплик атамалардың дөреўине себепши болды: *коллектор, шигит егиси, қызыл аяқ, культивация, культивациялаў, гаўаша тәрбиясы, агротехника, агротехникалық қәделер, жумсартыў, сийреклетиў, механизатор, қатар-ара, жергиликли төгин, минерал төгинлер, азықландырыў, шырпыў, пахта мамығы, пахта талшығы, жипек пахта, атыз шертеги, фартук, терим, пахта терими, пахтакеш, еки бағдарда ислеў, пахта өсимлиги, гөрек, гоза-пая, қосымша тәрбия, бас салма, нәл алыў, сайланды торт т.б.*

Пахташылық ислерине техника жетискенликлериниң өндирилиўи арқалы көп ғана техникалық терминлер пайда болды: *механизация-трактор, культиватор, плуг, териў машинасы,*

бункер, жер сүриү тракторы, сеялка, ХГЗ, НАТИ, СТЗ, ДТ254, ХТ-4, пахта тасыу машинасы, чизаль бульдозер, скрипер, ҳам т.б.

Белгили бир дәўирлерде дийқаншылық ислеринде қолланылып келген базы бир затлардың турмыс қажетлигинен айырылыуы нәтийжесинде олардың тилдеги атамалаоры ретинде пайдаланылған көп ғана лексикалық бирликлер шгөнерген сөзлерге айналды: *шериклесиу, масақ териу, қос, қос айдау, әспек, шығыр, шығыр айдау, үшлеу, ақушка, ақушкалау, гүнде, пазна, мойынтырық, х.т.б.*

Ал қурылыс ислери тараўында болса *гербиш, дийўал, қанат, пәрдийўал, пәтик, пақса, әйнек, ылай, шеге ылай, саз ылай, топан, ылай, атпа-тырнақ, тарраш, кепше, қәлип, берен, арғыт, қада, қодагер, қодагерлеу* усаған сөзлер арнаўлы кәсиплик бирликлер хызметинде қолланылып келсе, қурылыс тараўларының ҳәр тәрәплеме хәўиж алыуы арқалы қурылыс материалларына, мийнет процесслерине байланыслы толып атырған терминлер пайда болды: *қурылыс материаллары, хәк, цемент, бетон, темир-бетон, тискен гербиш, қамыс плита, инженерлик қурылыс, семиз ылай, орта ылай, арық ылай, шатнау, турақ жай, темир-бетон конструкциясы, қыйырышық тас, қум аралас тас, шебень, қурама темир-бетон, кең, панелли, объект, канализация, турақ жай объектлери, дийўал материаллары, қырықлық, елиўлик, объект көлеми, дийўал панеллери, геўек дийўал, бетон панеллери, габаритли конструкциялар, автоклав, қурылыс еритиндису, хәк еритинди, қурама деталь, арматур, монолит темир-бетон* хәм т.б.

Қайсы өндирис тараўын алып қарасаң да, онда затқа мийнет барысында, мийнет етиу усылларына байланыслы толып атырған кәсиплик жаңа терминологиялық бирликлерди көриўге болады.

1. *Дийханшылық тараўында қолланылатуғын бирикпелер:* туқым шигит, жер өзлестириу, жоқары сорт, механизм, шигит егий, жыйын-терим, механик-айдаушы, пахта териу машинасы, бункер, комплексли тәрбия, шербет усылы, алмаслап егий, собықлы егин, шырпыу, майлы егин, дәнли егин, от-жем ләблебиси, азықландырыу, шүдигарға қойыу, агротехника, культивация, терең культивация, минераль төгин, териу агрегатлары, конвейерли технология, қап-қанарсыз тасыу, хасылдарлық, хасылдар қатлам, УзРОС-59, УзРОС-269, комбайн, СД/5, суўғарыу тараўлары, бульдозер, скеперь, туқым хор, азотлы төгин, фосфорлы төгин, репродукциялы туқым, т.б.

2. *Шарўашылық тараўында қолланылатуғын бирликлер:* мал шарўашылығы, қус өсириушилик, товарлы өним, ферма, қәнигелескен ферма, қәнигелеспеген ферма, майда тарау, зоотехника, зоотехникалық усыл, шөл жайлау, ярым шөл жайлау, ири қара мал, силос, ири от шөп базасы, аукцион, жүн жетистириу, ири мал шарўашылық комбикорма, товарлы ферма, концертрат, қоспақ, шөже, бройлер, инкубатор, инкубация, сүт фермалары, байламай бағыу, автопоилка, эстониялы қара ала латвиялы қоңыр, эстониялы қызыл, саўыу дәўири, «Елочка», «Гандель, семиртип бағыу, төл алыу, тәбийғый жайлау, кең габиритли сусакс, шағылыстырыу, жергиликли шөже, саўыу майданшасы, гүнжара хәм т.б.

3. *Балықшылық ислери тараўында тән лексикалық бирликлер:* ийнелик, қара қус, мотор қайық, қара жылым, багор, мойка, сейнер, капрон аў, плачокот, мотосудно, жер қарау, моторлы балық аўлау станциясы, музлатқыш, шолан, килька, шемая, майда частик, бычок балығы, кептириу, ыслау, балық өршитиу, мотордастырылған усыл, мотофлюга, аўсалым, қабыллаушы пункт, капрон жип, тоңлатқыш транспортер, суўлоандырыу, гүзги балық аўлау, жоқары сортлы балық т.б.

4. *Саўда ислери тараўында қолланылатуғын лексикалық бирликлери:* қарыйдар, сатыушы, галантерия, фарфюмерия, усақлап сатыу, этикетка прилавка, тутутынўшылар жәмийети, товар айналысы, жәмийетлик аўқатланыу, буфет, ресторан, фактура, автолавка, мебель, ассортимент, қоспалы ассортимент, меню, официант, буфетши, қәнигелестирилген дүкан, гастроном, универмаг, т.б.

5. *Қурылыс ислери тараўында қоланылатуғын лексикалық бирликлер:* корпус, бас корпус, проект, проект-смета, фасад, тырнақ, оңлау, ири оңлау, мәўсимли оңлау, бетон, темир-бетон, инертли материал, қурылыс-монтажлау жұмысы, қара май, канализация, ири қурылыс, қәнигелестирилген ири қурылыс, көшпели механизацияланған колонна, объект, қурылыс бөлимшеси, конструкция, тирек, таяныш, термопластинка, мәдений турмыс объекти, турақ жай, қәлиплеуши қурал, қурама темир-бетон, плита, блок, тырнақ, блок, тас блок, черепица, қәлиплеу, керамзит, карниз, мүйеш шығарыу х.т.б.

6. *Жол-қатнас ислери тарауында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* автобус, троллейбус, самолет, вертолет, поезд, жүк тасыушы поезд, вогонновожатый, плацкарт, пассажир, каюта, теплоход, пароход, вагаж, тез дүретуғын поезд, экспресс, вагажник такси, контейнер, кондуктор, компасировка, транзит, вокзал, автобаза, автостанция, бортпроводник, бронь, билет, авиакасса, урегуллировщик, светофор т.б.

7. *Баспа ислери тарауында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* редактор, редакторлау, корректор, корректорлау, баспа табақ, есап баспа табақ, шәртли баспа табақ, тираж, формат, териу, хәрип териуши, түплеу, түплеуши лентип, петит, семиз хәрип, ярым семиз хәрип, корректура, гранка, верстка, курсив, разрядка, листаж, метранпаж т.б.

8. *Азық-ауқат санааты тарауына тән лексикалық бирликлер:* сеператор, сүт өнимлери, нан өними, кондитер өнимлери, музлатқыш, вино ислеп шығаруу, пиво қайнатуу, цистерна, мал майы, макорон өнимлери, өсимлик майы, ассортимент, резервуар, субпродукт, май алыу усылы, сорт, май таярлаушы, пресслеу, экстракциялық усыл, бийтәреп май, түйиртпек жем, концентрат, авторефрижатор, бархат пивосы, жигулев пивосы, гидравликалық пресс, конвейер, конвейерлестириу, қайта ислеу хәм тағы басқалар.

9. *Урыс ислери тарауында қолланылатуғын бирликлер:* окоп, блиндаж, дзот, хұжим, артиллерия, дивизия, батальон, рота, қоршау, блокада, фланг, хауа топылысы, эскадрон, эскадрилия, пулемет, миномет, танк, мина, осколок, бронетанк, әскерий бөлим, кураллы күш, бекинис, позиция, десант, бомба, атом бомбасы, әскерий күш, ракета, жауызлық жынаят, әскерий база, зенит, зенит артиллерия, снаряд, т.б.

10. *Физикалық мәденият хәм спорт ислери тарауында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* таим, раунд, матч, секундант, футбол, волейбол, баскетбол, төреши, стадион, дәрұазаман, гол, аут, туч, бокс, миллий гүрес, еркин гүрес, теннис, гимнастика, жеңил атлетика, орбитр, гросмейстр бомбардир, хәжимши, қорғаушы, биллярд, альпинист, ушырасуу, жолдаслық ушырасуу, т.б.

Кәсиплик айырықшалыққа ийе буннан басқа да өндирис тараулары көп. Олардың хәр қайсысына тән өндирислик-техникалық атамалар бар.

Терминлер хәм оның турақласуы хаққында

Қарақалпақ терминологиясы өзиниң рауажланыуында үлкен тарийхый жолды өтти. Сол дәуирлер ишинде өзлик терминологиялық қатламға турмыс талаптарына сәйкес өзге тиллерден терминлер ауысып та отырды. Бунда түрли қолайсыз жағдайлардың да орын алып келгенлиги белгили. Айтайық, белгили бир дәуирлерде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысыушы терминлерди орынсыз аударуу жағдайы.

Мәселен, интернациональлық-сыпатламадағы революция, интернациональ, партия усаған терминлер қарапалпақ тилине аударыспақ, бәйнәнмийнәл, парха түринде аударылып берилди. География термининиң жағырафия, природоведение-жаратылыс, жаратылыс таныу, текст-үзимте, совет-шора, класс-жамай, договор-қантерек, финанс-мәлия, поезд-отарба, самолет-хауа кеме, массовая пропoгaндa-көпшилик үгитлеу, т.б. атамалар да қалай болмасын қарапалпақшалап алыу бағдарында қабыл етилип алынған терминлер еди.

Әдебий тилдиң рауажландырыуындағы объектив талаптар, нызамлылық кем-кем қәлиплесиуи хәм жетилисиуи нәтийжесинде қарапалпақ терминологиясы системасында улыуа халықлық норма дөреди, терминлерди арнаулы атама сыпатында таныу хәм таңлаудың принциптери, терминлердиң жасалуы жоллары нызамлылық ретинде тастыйықланды. Нәтийжеде, хәзирги күнде теринлер қарапалпақ тилиниң сөзлик қурамында өзине тән айырықша өзгешелик белгилерине ийе болды:

- 1) термин арнаулы уғымлы анықлаушы арнаулы атама~
- 2) термин илим хәм техника, жәмийетлик-сиясий турмыс хәм мәденият, санаат хәм ауыл хожалығы, т.б. байланыслы арнаулы уғымларды дәл анықлайды~
- 3) анау я мынау терминология тарауында хәр қандай терминниң мәниси сәйкес уғымға тең келеди, сонлықтан ол бир мәнили, яғный моносемьялық сыпатта болады~
- 4) термин кәсиплик мазмунға, улыуа халықлық белгиге ийе~

5) терминлер сөзлик курамдағы ең хәрәкәтшәң хәм удайы өзгерислер енип отыратуғын айрықша сөзлик қатламды курайды~

6) терминде әдетте қосымша мәни образлығы, қосымша мәнилик бояў жоқ, бийтәрәп функционаллық жақтан арнаўлы турмыс, тараўына белгили хәм таңлап қолланылады~

7) терминлер рәсмийлестирилген лексикалық бирликлер, жәмийетлик бақлаў арқалы тәртиплестирилип барыўға мүтәж, т.б.

Хәзирги күнде қарапалпақ терминологиясы системасында терминлик атамалардың жасалыў жоллары да нызамлылық сыпатында қәлиплескен. Олар төмендегише:

1) Лексикалық-семантикалық усыл

2) Морфологиялық усыл

3) Синтаксислик усыл

4) Өзге тилден сөз аўысыўы арқалы

Лексикалық-семантикалық усыл арқалы сөзлик курамда бурыннан бар анаў я мынаў сөзге қосымша терминлик мәни жүкленеди, сөз терминлеседи. Мәселен, күш, гәп, гүрриң, қахарман, ултан, мийнет усаған сөзлер әдетте көп мәнили сөзлер ретинде тилде эзелден қолланылып киятыр. Ал соңғы дәўирде түрли илим тараўларында пайда болған жаңа илимий уғымларды дәл анықлаўшы терминлик мәнилерди қабыл еткенлигин көремиз: *күш, физика, гәп, лингвистика, гүрриң, әдебияттаньў, қахарман, арза гүўалық, ултан, геометрия, мийнет, илим* т.б.

Бундай терминлик мәнилерди қабыл етиў тийкарында лексикалық-семантикалық усыл арқалы жасалған терминлер тилимизде оғада көп.

Морфологиялық усылдың жәрдеми менен қосымталар қосылыў арқалы терминлер жасалады: шын-лық (филос) тез-лик, (физика) теңлик, тең-сизлик (сиясий) сызық-ша (линг) ата-лық, ана-лық (биол) ерит-пе (химия) бирик-пе (химия) көнлик-пе т.б.

Синтаксислик усыл арқалы жасалған терминлер сөз дизбеклери түринде қәлиплеседи, терминлик бир мәнини аңлатады: жәмийетлик қатнас (сиясий), зат алмасыў (биол), асқазан асты безлери (физиол), хожалық есап (экономика), өнимнің қуны (экономика), көрсетпели кураллары (пед).

Өзге тилден аўысыў усылы. Терминлер пайда болады. Бул усыл арнаўлы белгилеп өтиўди керек етеди.

Соңғы дәўирде басқа миллет тиллери сыяқлы қарапалпақ әдебий тилинің сөзлик курамына орыс хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден терминлердің аўысыўы оғада жедел хәм жийи қубылысқа айналды. Орыс халқы менен экономикалық, сиясий хәм мәдений байланыслар, орыс тилинің жәмийетлик өрисинің кеңейиўи, оның миллетлер аралық қатнаста қолланылыўы орыс тилинен лексикалық бирликлердің аўысыў исин, интернационаллық топарының көбейиўи әдеўир тезлетип жиберди. Көрнекли тюрколог Н.А.Баскаков белгилеп өткениндей, қарақалпақ тилинің сөзлик курамы орыс хәм интернационаллық лексиканың, әсиресе илимий терминологиялық келип кириўи кем-кемнен көбейди. Хәзирги қарақалпақ тилинің илимий хәм жәмийетлик сиясий терминологиясы тараўында аўысқан лексикалық бирликлер хәттеки қарақалпақлардың өзлик терминлеринен артық келеди.

Хақыйқатында да қарақалпақ терминологиясы системасында орыс тилинен, орыс тили арқалы баса тиллерден терминлерди қабыл етиў оғада өнимли сыпат алып отыр. Қайсы терминологиялық тармақты алып қарасаң да, онда орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа индиевропа тиллеринен келип кирген сөзлерди көплеп ушыратыўға болады.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден терминлердің аўысыў жағдайына лингвистикалық көз-қарастан нәзер аўдарсақ, олардың улыўма үш усылда қабыл етилгенин байқаймыз.

1. *Терминлерди мәниси хәм қурылысы жағынан өзгериссиз қабыл етиў*: агрономия, техника, фиика, медицина, дизель, рефлекс, философия, акустика, космонавтика, экономика, т.б.

2. *Аралас түринде қабыл етиў*. Бунда аўысыўшы терминнің анаў ямаса мынаў бөлеги ана тилдеги мәнилес сыңары менен аўмастырылады да, қалған бөлеги сол түринде ямаса грамматикалық байланыстың ығбалына қарай сәйкес қосымталар жалғанған халында қабыл етиледі: материалистлик көз-қарас, органикалық бирикпе, квадрат теңлеме, турақлы ток, сиясий экономия, қалдықсыз технология, минерал төгинлер, сүрим тракторы, идеялық мазмун т.б.

3. *Калькалау ұсылы.* Бул ұсыл арқалы орыс хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысыўшы терминлер олардың морфемалық қурылысына қарай қарақалпақ тилине аўдарылып қабыл етилген: *обязательство-миннетлеме, давление-басым, наглядность-көрсетпелилик, млекопитающие - сүт емизюшилер, начинание - баслама, распространенное предложение - кеңейтирилген гәп, наглядное пособие - көрсетпели қурал т.б.*

Қарақалпақ әдебий тилинде терминлердің усы жоқарыдағы жасалыў ұсыллары тилде норма, объектив ыызамлылық сыпатында турақлылыққа ийе болып отыр.

Тилдің хәзирги раўажланыў жағдайында терминлердің қабыл етилиўине, онда қайсы ұсылдың басым екенлигине нәзер аўдарсақ, онд қарақалпақ терминологиясының көпшилик бөлеги басқа тиллерден аўысқанлығы, олардың ана тилге сол түрде туўра өзгериссиз келип киргенлиги айқын көзге тасланады. Бунда соңғы дәўирлерде хәттеки өз тилимиздің оғада бай хәм кең ишки мүмкиншиликлеринен толық пайдаланбаў анық сезиледи. Усының ақыбетинде ата-бабамыздан мийрас болып қалған, кеше ғана кең жәмийетлик хызмет өрисине ийе болып, халық ийгилиги, өз-ара қатнаста жийи қолланылып келген көп ғана сөзлердің гөнерип, хәттеки умытылып баратырғанының гүўасы болып отырмыз. Олардың басым көпшилиги-терминлер. Мәмлекетлик тил хәккындағы ыызамның қабыл етилиўи менен бундай умытылып баратырған сөзлик қәстерлеп аўмастырылыўы мүмкин болған өзге тил терминлериниң орнын басып қолланыў исине айналып атыр.

Мысалы, *кризис орнына дағдарыс, адрес орнына - мәкан жай, граждан орнына - пухара, должность, орнына - лаўазым, дух орнына - рух, долг орнына - парыз, совет орнына - кеңес, союз орнына - аўқам, план орнына - жоба, печать орнына - мөр, оборудование орнына - үскене, коллектив орнына - жәмәәт, массив орнына - шалгай, момент орнына пайыт, обзор орнына - шолыў хәм т.б.*

Терминлерди қабыл етиў, әсиресе өзге тиллердеги терминлерден пайдаланыў оғада үлкен жуўапкершиликти, әдебий тилдің объектив талапларын толық түсиниўди, усыған сәйкес терминологияны, тилдің өзине тән раўажланыў ыызамларын толық басшылыққа алыўды керек етеди. Бул норма сыпатында қәлиплескен әдебий тилдің сөзлик қурамын байытыўға себепши болатуғын сөз жасаў ұсылларын айдаланыў зәрүр. Усыған сәйкес халық турмысында пайда болған арнаўлы уғымға дефинитивлик жақтан тең келетуғын атама биринши гезекте ана тилдің ишки мүмкиншиликлеринен, ишки дереклеринен таңланғанлығы мақул. Егер өзге тил бирлиги арқалы аңлататуғын атаманың қарақалпақ тилинде мәнилес сыңары болса, онда усы атама термин ретинде қабыл етиледі: *заседание-мәжилис, собрание-жыйналыс, перерыв-тәнәпис, звонок-қоңырау, вечер-кеше, бюст-мүсин, памятник-естелик, гостиница-мийманхана т.б.* Сондай-ақ, бундай арнаўлы уғымларды билдиретуғын аўысыўшы термин сөзлер сөз жасаўдың лексикалық, морфологиялық, синтаксислик хәм калькалық ұсылларынан пайдаланыўға мүмкиншилик туўдырса, онда усы ыызамлылықты басшылыққа ала отырып, жаңа атама қабыл етиў, мақсетке муўапық келеди: *прачечная-кирхана, подшивка - тақлама, сноска - силтеме, официальное положение - рәсмий жағдай, среда - орталық, речевая среда - сөйлеў орталығы, перестройка - қайта қурыў, стабилизация - турақластырыў, гласность - жәриялылық, доклад - баянат, информация - мәлимлеме, милосердия - қайырқомлық, представительство - ўәкиллик т.б.*

Терминлерди қабыл етиў жағдайында өзге тил дереклерине турпайы қатнас жасаў, жасалмалылыққа берилиў, оған екнши бир тилден түсиниксиз сыңарлар излеп табыўға урыныў, тиллер тарийхында көрингениндей, жақсы нәтийжелер бермейди, әдебий тил терминологиясының буннан былай да раўажланыў талапларына қайшы келеди, хәттеки сөзлик қурамының тағы да шубарланыўына алып келеди. Мәселен, *партия терминин пирҳа, интернациональ - бәйнәл-минәл. совет терминин - шора деў* әлбетте түсиниксизликтен басқа хеш нәрсени де келтирип шығарыўы мүмкин емес.

Сонлықтан бундай жасалма атамалар әдетте жәмийетлик мақуллаўдан алсы болғанлықтан тилде узақ жасай алмайды.

Терминнің әдеттеги басқа сөз бирлигинен өзгешелиги сонда, ол анаў я мынаў түринде усынылғаннан кейин қолланылыў жағдайында ысылыўы, улыўмалық таңламалыққа ийе болыўы менен термин сыпатында қәлиплесип те кете береді. Мәселен, кеше ғана документ, зритель деген атамалардың орнына хұжжет, тамашагөй сөзлери баспа сөз, радио хәм телекөрсетиўи арқалы енгизилген еди, олар хәзир хұжжет, тамашагөй түринде қәлиплесип кетти.

Демек, терминнің қәлиплесіуінде оның қолланылығуы жеделлиги, әсиресе баспа сө радио хәм телевидение айрықша әхмийетке ийе деген сөз.

Көркем әдебият лексикасы

Турмыстың барлық тәреплерин қамтый алатуғын услкб-көркем әдебият услубы. Оның рауажланыуы көркем сүүретлеудің рауажланыуы менен тиккелей байланысly.

Көркем әдебият услубы өзін образлылығы, эмоционаллығы, жалпы халықлық түсиниклиги, көркем сөз шеберинің шығарманың идеясына, жарлық өзгешелигине, қурылысына, эстетикалық талапларына сәйкес халық тилинен дөретиушлик пенен пайдаланыуы зәрүрлиги арқалы иске асады. Мәселен, мына мысалды алып қарайық,

Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолында қабартып белиңди бүгіп,
Дизенди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.

(Бердақ, «Жақсырақ»)

Бул мысалда көркем сөз шебери, халық тилинен жүдә пухталық пенен пайдаланған. Бунда оқыушыға түсиниксиз сөз жоқ. Грамматикалық көз-қарастан сөзлердің формаларында, бир-бири менен байланысында, гәп қурылысында ықшамлықтан басқа хеш нәрсе сезилмейди. Хәр бир сөз, грамматикалық форма, хәр сөз дизбеги, хәр бир гәп өз орнында. Олар бирин-бири толықтырып, бирин екиншиси жетилистирип тур. Қосықтың хәр бир сөзінде, хәр қатарында образлық, тәсирли мәни хәм күшли эмоция сезиледи. Шығармалардың поэтикалық характерине сәйкес бууын бирлиги, рифмалық бирлик хәм т.б. сақланған.

Халықлық тил - көркем шығарманың тийкарғы қуралы. «#алауын тапсаң, қар жанар» дейди халық даналығы. Көркем әдбеият услубының талабы ушын халық тилинің қалаулы табылыуы шәрт.

Орыстың жазыушысы М. Горкий – тилдің әжайып күш сыпатында көзге түсетуғын хақыйқат гөззаллығы сөзлердің дәллиги, анықлылығы, образлылығы арқалы дөрейтуғынлығын ескертеди. Ал көркем әдебият болса халық тилине тән усы әжайып күшлерди пухта пайдаланыуды керек етеди. К. Фединің тастыйықлауы бойынша, көркем әдебият – бул сөз өнери. Әдебий форманың сонша әхмийетли уллы басламасы болған композицияда жазыушы тилинің хақыйқый мәниси алдында хәлсизлик етеди.

Көркем әдебият услубында жанрлық өзгешеликлерге байланысly поэтикалық хәм прозалық услублар айырылып турада.

Прозалық услуб поэзиялық услубқа қарағанда кең хәм обрызлық, эмоциялық хәм эстетикалық тәсирлилик болғаны менен, олардың хәр қайсысының өзине тән айрықшалықлары бар. Мәселен, поэзиялық услуб өзгеше интонация, метрикалық кублыслар, ритмилик хәм рифмалық бирлик хәм тағы басқалар менен сыпатланады. Поэзиялық услубтағы ритмикалық хәм рифмикалық ықшамлылық, аз сөзли терең сүүретлениушлик прозада тил байлықларынан еркинирек пайдалана беріуге мүмкиншилик бере бермейди.

Поэзиялық услуб жанрлық көз қарастан бир неше түрлерди, айтайлық, поэма, баллада, қосық, ертеқ, драма, комедия, трагедия, хәм т. б. өз ишине алады. Ал прозалық услуб болса роман, повесть, гүрриң, новелла, ертеқ, драма, комедия, трагедия хәм т. б. түрдеги шығармалар түрінде көринеди.

Усының менен бир қатарда монологиялық хәм драмалық типтеги поэзиялық шығармалардың басқада түрлери ушрасады. Мәселен, қарақалпақ фольклоры тарауында танылған түр сыпатында дәстанлар белгили орынды ийелейди. Ол қарақалпақ әдебиятының хәзирги жағдайында да өзинің рауажланыуы басқышын бастан кеширмекте.

Көркем әдебият услубы қарақалпақларда Октябрьге шекемги дәуирде, улыума алғанда, поэзиялық услуб түрінде рауажланып келген еди. Мәселен, дерлик барлық қарақалпақ классиклери қалдырған әдебий мийраслар поэзиялық шығармалар түрінде келип кетти. Ал прозалық услубтың Октябрьге шекемги дәуирде тек дәслепки элементлери ғана болады. Олар халық ауыз әдебияты тарауындағы ертеқлер, дәстанлар прозасында көринетуғын еди.

Соңғы жылларда проза тарауы айырықша пәт пенен рауажланады. Онда гүрриңлер, повестьлер, кунлы ири-ири романлар пайда болады.

Бұлардың барлығы да түрлі жанрларды өз ишине алатуғын қарақалпақ көркем-әдебиет услугиның тағы да рауажланыуына себепши болды.

Көркем әдебиет услугиында тил, әсиресе оның образ дәретиуіге, оқыушыға эстетикалық жақтан тәсир етиуіге себепши болатуғын лексикалық хәм фразеологиялық байлықтары айырықша әхмийетке ийе. Л.Н.Толстойдың сөзи менен айтқанда, көркем шығарма ушын нағыз керек сөзлердің керек орнында қолланылыуы шәрт. Бул көркем әдебиет услугиына сәйкес сөзлердің услугилық хызмет атқарыуы арқалы иске асады.

Әдебий шығарманың тийкарғы лексикасын қурайтуғын сөз топары улыуға қолланылыушы сөзлерден ибарат. Ал көркем сөз шебери турмысты сүүретлеуде олардан шебер пайдаланыу нәтийжесинде сөз образлылығын дәретип отырады. Мәселен, мына бир куплет қосықты алып қарайық:

Шабар болсаң, арғымақтай арқыра,
Ушар болсаң, суңқардай уш шарық ура,
Жигеринди жумсап жаслай халқына,
Елдің мәпин көз нурындай бағып өт.

(И.Юсупов, «Тасқын болып ағып өт»).

Усы бир куплет қосықта пайдаланылған сөзлердің барлығы да улыуға қолланылыушы сөзлерден есапланады. Ал шайыр жүрегине жыллы тийетуғын усы терең ойды бериу ушын керекли сөзлерди дурыс таңлап, оларға күшли образлылықты сыйдырып отыр.

Эпитет, метафора, теңеу усаған көркем сүүретлеу кураллары әдебий шығармалардың лексикасында белгили орында турады. Олар өз гезегинде көркем-әдебиет услугиының айрықшалығын да көрсетеди.

Жазыушы өз шығармасында белгили бир услугилық жобада ауызеки сөйлеу тилинің бирликлеринен де, диалектик сыпаттағы сөзлерден де, шет тил элементлеринен де пайдалана бериу мүмкин. Усыған байланыслы онда *илахийда*, *наятый*, *сөйтөс*, *пинхамы*, *гүллейин*, *тауап*, *гайры*, *наркис*, *гәрдиш* усаған сөзлер де ушыраса береді.

Рәсмий ис қағазлары лексикасы

Рәсмий ис қағазлары услугиы да өзине тән, функциональлық жақтан усы тарауда жийи қолланылатуғын сөз хәм терминлерине ийе. Олар бул услугиың узақ жыллар дауамында тарийхый рауажланыуының барысында дәреди хәм улыуға халықлық кең қолланылыу ұқыпшылығына ийе болды.

Қарақалпақ тилинде рәсмий ис қағазлары услугиының дәслепки элементлери Октябрьге шекемги дәуирде-ақ дәреди. Бизге келип жеткен жазба естеликлердің көпшилиги буған толық дәлил бола алады. Демек, рәсмий ис қағазлары услугиы лексикасының арнаулы бирликлер ретинде пайда бола баслауы да мине сол дәуирден басланады. Бирақ Октябрьге шекемги рәсмий ис қағазлары лексикасы ески өзбек әдебий тилинің, сондай-ақ жазыудың араб графикасы тийкарына қурылыуына байланыслы араб парсы тиллеринің күшли тәсирин бастан кеширди. Сонлықтан ол гейпара фонетикалық хәм морфологиялық өзгерислерге ушыраған түринде қолланып келди: сәлемнамә (**сәлемнама**), аризнамә (**арза**), йазылмыш (**жазылды**), йасалмыш (**жасалды**), усы (**ошбу**, **ошул**), шул (**сол**), мәхир (**мөр**), қолум қойдум (**қол қойдым**), гүүахқлық (**гүүалық**), бәрча (**барлық**), төменги (**төмендеги**), исимләнмиш (**аты көрсетилген**), мөхир басыш (**мөр басыу**), өтинч (**өтиниш**), айб (**айып**), чакырыу хат (**повестка**), чакырадур (**шақырады**) хәм тағы басқалар.

Ески рәсмий ис қағазлары услугиының лексикалық курамында басқа тиллерден ауысқан сөзлер менен терминлер, мәселен, араб-парсы хәм орыс тиллеринен келип кирген бирликлер белгили муғдарда ушырасады.

Араб-парсы тиллеринен сөзлердің ауысыуы Орта Азияда жасаушы көпшилик түрк халықларының, соның ишинде қарақалпақ халқының да турмысында үстемлилик сүрген ислам динине, араб-парсы сөзлерин жедел түрде пайдаланыу жағдайына байланыслы болды. Қолда бар

ески жазыу естеликлериниң тилинде орын алған төмендеги сөзлер мине сондай лексикалық бирликлерден ибарат: жаўа (**даў**), айб (**айып**), қарар (**қарар**), әмийин (**аўмийин**), ахди (**келесим, договор**), эътибар (**итибар**), ант (**ант**), мәўләт (**мәўлет**), дәрежәли (**дәрежели**) хәм тағы басқалар.

Қарақалпақлардың орыс халқы менен экономикалық хәм мәдений байланысқалары әдеуір кеңейе баслаўы менен орыс тили арқалы қарақалпақ тилине орыс хәм басқа да тиллерден жаңа сөзлер менен терминлер аўыса баслады. Олардың белгили бир бөлеги рәсмий ис қағазларына тән бирликлерден ибарат, фәўәскә (**повестка**), расхот (**расход**), исбийке (**список, дизим**), нөмир тилграм (**телеграмма**), дәбирнәс (**доверенность**), приказ пркәз (**приказ**), буйрық (**указ**), рафорт (**рапорт**) т.б.

Әдебий тилдиң раўажланыўы менен жазба естеликлер арқалы бизге келип жеткен барлық рәсмий ис қағазлары элементлери өзлериниң улыўма халықлық қолланылыў нормасына ийе болды. Олар турмыс талабына сәйкес халық талғаўынан өтти, өзгерислерге ушырап, ысылды хәм жетилисти, хәттеки гейпаралары қолланыўдан шығып та қалды. Мәселен, жазба хәужетлердеги ариза-аризнамә, төбен-төмәнги сөзлерин ысылып, **арза, төмендеги** түринде қәлиплесип кетти. Сондай-ақ ис қағазларына тән, пәка термини әдебий тилдиң сөзлик қурамында **неке** түринде қәлиплесип кетти. Бирақ ол дәслепки мәнисинде емес, ал пүткиллей жаңа социаллық мазмунға ийе болды.

Октябрьден соңғы жыллар ишинде рәсмий ис қағазлары услубы функционаллық жақтан кеңейди. Халық хожалығын раўажландырыўдың барлық тараўлары бойынша бирге ислесиўдиң, өндириллик байланыслар менен қатнасықлардың мийнетти шөлкемлестириўдиң жедел куралына айналды. Турмыс талапларына сәйкес рәсмий ис қағазлары услубының ишки тараўларында жаңа услублық шақапшалар пайда болды. Булардың барлығы да тилге ис қағазларына тән арнаўлы сөз хәм терминлердиң дәреўине хәм кеңейиўине себепши болды. Тилимиздиң сөзлик қурамында бурыннан бар көп ғана лексикалық бирликлердиң жазба услубтың усы тараўында қолланылыўы бойынша турақлы формалар қәлиплести: *қарар, протокол, даўыс, даўыс бериў, даўысқа қойыў, буйрық, бийтәреп, реже, сыпатлама, усыныс, мәлимлеме, пәрман, нота, деклорация, шақырық, мирәт, усыныс, өмирбаян, гүўалық, хәким, бюллетень, келесим, шәртнама, бәнт, параграф, акт, регламент, ескертиў, қошаметлеў, жоба, сөгис, телеграмма, ордер, хат, дизим, мағлыўмат, есап бериў, төмендегише, жүкленсин, тапсырылсын, қарап шығылсын, хәким етеди, ескертеди, бийкар етеди, есаплансын, билдиреди, хабарлайды, шақырады, усынады, усыныс етеди, бийкарлайды, соранаман, өтинеман, белгиленсин, сайлансын, тастыйықлансын, сыйлықлансын, сол себепли, төмендегише, мыналарды, төмендегилерди, қатнасыўшылар, қол қойыў, қол қойыўшылар, көширме, нұсқа, сөз сөйлеў, дағаз, анкета, қарар етеди, тыңланды, мәселе хәм тағы басқалар.*

Ески рәсмий ис қағазлары хәужетлеринде феийллерге байланыслы тарийхый жазба әдебий тилге тән морфологиялық формалардың орнына улыўма халықлық формалар қәлиплескен норма болып отыр (*соранаман, тыңланды, шақырады, жүкленсин*).

Қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамында рәсмий ис қағазлары услубының раўажланыўы менен фразеологиялық сөз дизбеклери түриндеги арнаўлы бирликлер де көбейди: *күн тәртиби, ашық даўыс, даўыс бериў, қол көтериў, жарыс сөз, кирис сөз* хәм т.б.

Рәсмий ис қағазлары лексикасы арнаўлы түрде қолланылатуғын бай қатламға ийе. Ол әдебий тилдиң сөзлик қурамын байытыўда тийкарғы дереклердиң бири хызметин атқарады.

Тема: Фразеологиялық сөз дизбеклери

Жоба :

1. Фразеологизмлер -сөзлик қурамының өзгеше топары.
2. Фразеологизм хәм сөз.
3. Фразеологизмлердиң өзине тән белгилери.
4. Фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасы.
5. Фразеологизмлердиң пайда болыўында гейпара жағдайлар.

Таяныш сөзлер: Фразеология, фразеологизм, идиома, эмоциональлық-экспрессивлік мәни, турақлы сөз дизбеклери еркин сөз дизбеклери, фэйил мәнилі фразеологизмлер, келбетлік мәнилі фразеологизмлер, рәуиш мәнилі фразеологизмлер, тиллік мәнилі фразеологизмлер.

Тил билимінде сөзлік курамының айрықша бір топары сыпатында танылатуғын фразеологизмлер тил илимпазларының ақыл ийелеринің дыққатын өзине орынлы түрде аударып киятыр. Қайсы тилди алып қарасақта оның сөзлік курамында тек жеке сөзлер ғана емес, ал жеке сөзлердей пүтин мәнині аңлатыушы бір неше сөзлер дизбегинен куралған сөз дизбеклериде белгили орынды ийелейди. Бул сөзлік қатлам номинация я атама сыпатында талқылатуғынын басқа бирліклерден функциональлық хызмети пайда болыуы хәм жасалыуы, сондай-ақ сөйлеу айланысында қолланыуы жағынан өзине тән өзгешеликлерге хәм айырмашылықларға ийе. Олар семантикалық жақтанда, эмоциональлық -экспрессивлік өткирлиги жағынан да тилдің қаймағы, мағызы сыпатында та нылыуы менен бир қатарда хәр қандай миллий тилдің өзгеше лексикалық-семантикалық байлығы болып та көринеди. Сонлықтан жа М.В.Ломоносов орыс тилинде айрықша нәзер аударыуыды талап ететуғын сөзлік курамда «идиоматизмлердин», «фразеслердин» бар екенлиги тууралы пикир жүргизген болса,⁹ В.Г. Белинский орыс тилиндеги лексикалық сөзлік қатламдағы бул айырым топардың тилдеги орнын хәм әхмийетин көзде тутып: «Тилдің халықлық келбетин оның хақықат өзгеше бир байлығын, қаймағын улыуа халық тәрепинен әсирлер дауамында пайда ектен хәм қолланып келген идиомалар ямаса русизилер курайды»^f -деген еди. Хақықатында да оның бул пикирлерде үлкен хақықатлық бар. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің түрли семантикалық топарларына киретуғын «түбине дуз егиу», «кызыл кегирдек болыу», «тырнақ асытнан кир излеу», «ауыз бастырық асығы алша», «пышақ арқасы», «түйениң үстинен ийт қабыу», «шашбау көтериу», «түйениң куйрығы жерге түскенде», «қой аузынан шөп алмау», «тил тийгизиу», «жүрегинің түги бар», «жүрек жайды болыу», «дизе бүгиу», «көзди ашып жумғанша», «асқар тау», «үнине суу куйыу», «тас түнек», «өнерлиниң қолы алтын», х.т.б. фразеологиялық сөз дизбеклерине тән өзгеше мәни, функциональлық хызмет, экспрессия әдеттеги сөз мәнилері олардың функциональлық стильлик жағынан айрылып турады. Бул фразеологиялық сөз дизбеклеринің пүтин мәнилері аңлатып турған мазмунды екинши бир сөзлер менен дәл бериу дерлик мүмкин емес. Әсиресе олар сәйкес контекстлерди өзине тән барлық реаль көринислерине ийе болып турады. Оның үстине бундай фразеологизмлер тилде әсирлер дауамында қәлиплесип турақласқан сөзлік курамның айырықша бир қатламы. Ол хәр бир тилдің миллий келбетин белгилеуши лексикалық көрсеткишлердің бири ретинде көзге түседі.

Дурысында да фразеологизмлер ямаса фразеологиялық сөз дизбеклери күнделикли тил арқалы қатнас жағдайында пикирди толық өзине тән мәнилик бояулары менен жеткеріуде айырықша хызмет атқарады. Усы көз қарастан олардың өзгеше бир лексикалық-семантикалық белгилерге ийе болған миллий тилдің айрықша топары ретинде көзге төсетуғынлығы анық. Онда халықтың әсирлер бойы пайда еткен жыйнаған ушқыр қыялларының хәм даналығының сөз дөретиушилигиндеги әжайып үлгилері сақланған.

Түркий тиллер, соның ишинде қарақалпақ тили де сөзлік курамында айырықша топар болып танылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерине оғада бай. Хақықатында да фразеологизмлер өзинің образлылығы менен терең мәнилиги менен көзге түсетуғын хәр бир миллет тилинің өзгеше бир көриниси болып табылады. Ерте дәуірлерден бери халық тилинің қолланылып киятырған фразеологизмлердің экспрессивлик бояуы күшли болып, олар тилге көрик, өзгеше бир түс береді. Сонлықтан да фразеологизмлер көркем шығармада сүүретлеудің лексикалық-семантикалық куралларының бири сыпатында кеңнен қолланылған. Бунда фразеологизмлерге тән өзгеше лексика-семантикалық, стилистикалық белгилер есапқа алынады. Фразеологизмлерде экспрессивлик мәнисинің күшлилигине қарай сөз шеберлері өз шығармаларында түрли стильлик бояуларды бериу ушын жумсайды. Хәр қандай фразеологизм жеке сөзлерге туура эквивалент бола алмайды. Олар жеке сөзлер арқалы берилген улыуа мәниге қосымша түр бериу арқалы тилдің көркемлеу куралына айналады.

Фразеологизмлер еки ямаса оннан да көп мәнилі сөзлерден куралған менен олар пүтин бир мәнині аңлатып келеді. Мәселен, аяғына бас урыу деген сөз дизбеги үш мәнилі сөзден тарады. Олардың хәр бири дара мәнисинде емес, ал ауысқан екинши бир мәнині яғнай жалынуу, жалбарынуу дегенди аңлатады. Сонлықтан көбинесе бундай таяр түринде ушарасатуғын

фразеологиялық сөз дизбеклерінің көпшілігі сөзлік құрамында мәнілес синонимлеріне ийе болып келеді. Бірақ фразеологизмдердің беретұғын мәнісін екінші бір сөз бенен дәл сол өзгешеліктерді сақлаған халда алмастырыу мүмкін емес. Бұны төмендегі көркем шығармадан алынған үзінділерден көріуімізге болады:

1. «Сай сүйегін сырқыратып жиберген сөзлерге қайырып хеш теңе айта алмай, аналарына жантасқан бузаулардың хәр қайсысына бір жууырып өлдім азарда айырып байлады.

/Қайыпберген Т. «Қарақалпақ қызы». 23-бет.

2. Соның ушын да Исмайыл өзине ысық көрінген перзентлерінің исине иши жылымай ынжылып отыр.

3. Ол кисині көргенде Сәнемніңде, Жумагүлдің де тынысы тарылып, тышқан тесиги мың теңге болды.

/Қайыпберген Т. «Қарақалпақ қызы»/

Бұл келтирилген үзінділердегі «бай сүйегін сырқыратып», «өлдім азарда», «иши жылымай», «тышқан тесиги мың теңге болды» деген фразеологизмдердің аңлатып тұрған мәнісін екінші бір сөзлер арқалы беріу қыйын. Себеби олардың хәр биріндегі нәзік мәніні екінші бір сөзден табыу мүмкін емес. «Сай сүйегін сырқыратыу» деген фразеологизм тек «азапланыу», «қыйналыу» мәнісін емес, ал оған қосымша «иштен» қатты қыйналыу, азапланыу мәнісін береді. Бұл жерде көркем сөз шебери қахарманның азапланыуын, қыйналыуын көрсетіу ушын усы фразеологизмдерді дурыс таңлап алып қолланған. Себеби азапланыу, қыйналыу хәр қыйлы себептерден /бахытсызлықтан, ауырыудан, таяқтан, жетіспеушіліктен т.б./ болыуы мүмкін. Жазыушы жаман сөздің адам психологиясына тәсирін дәл көрсетіу мақсетінде усы фразеологизмнен пайдаланған. «Өлдім азар» фразеологиялық сөз дизбегіне мәнісі дара сөз түріндегі мәнілес сыңары сыпатында зорға сөзінің мәнісіне жақын. Бірақ онда өлдім азарда сөз дизбегіне тән эмоциональлық-экспрессивлік мәнісін айрықшалық сәйкес дара сөз сыпатындағы сыңары менен салыстырғанда кемлік қылады. Биріншісінде уақытлық қыйыншылық халатында иске асқан семантикалық белгі өзгешелік бар.

Ал, екінші үзіндідегі иши жылымау фразеологизми семантикалық жақтан унамау сөзінің мәнісіне жақын. Бұнда да усы фразеологизм аңлатып тұрған эмоциональлық-экспрессивлік мәні сәйкес сыңарында сезілмейді.

Ішінші мысалдағы тышқан тесиги мың теңге болыу фразеологизми албырақлау, сасыу дегенді аңлатады. Дген менен усы фразеологизмге тән толық семантикалық пүткіл өткірлілігі, тәсірлілігі бояулары менен басқа сөз арқалы аңлатыудың мүмкіншілігі жоқтай көрінеді.

Бұл жағдайда фразеологизмдердің пүткіл системасына тән соның менен бирге оның сөзден сөз дизбеклерінің басқа түрлерінен өзгеше белгілерін сыпатлаушы көрініслерінен ибарат.

Фразеологизмдер хәққындағы машқаланың тил илиминде қоспалылығын дәлиллеуші мәселелер оғада көп. Усыған қарамастан елеге шекем қарақалпақ тил илиминде фразеология машқалалары жеткілікті дәрежеде илимий изертлеулердің объекті болмай қиятыр. Хәққықатында да фразеологиялық сөз дизбеклері көпшілік жағдайда қурылысы жағынан еркін сөз дизбеклерінен парық қыла бермейді. Олардың ишінде хәзіргі қарақалпақ тилиндегі еркін сөз дизбеклерінің барлық түрлерін ушыратыуға болады. Бұл жағдай фразеологиялық сөз дизбеклерін еркін сөз дизбеклерінен ажыратыу машқаласын лингвистикалық көз қарастан оғада әхмийетлі хәм зәрүрлі мәселелерден екенлігін көрсетеді. Сонлықтан да қарақалпақ тилинің фразеологиясын изертлеу илимий көз қарастан хәр тәреплеме үйрениу бүгінгі қарақалпақ тил билимінің оғада әхмийетлі машқалаларының бири болып саналады.

Фразеологиялық сөз дизбеклерін изертлеу мәселесі қарақалпақ тилине тән фразеологиялық байлықтарды терең үйрениу менен бир қатарда усыған байланысly тил илимінің қоспалы мәселелерін айтайық, тилдің мәнілік бирліктерін сөздің лексикалық мәнілерінің сыпатын, сөздердің синтаксислік биригіушілік қәсіеттерін сөздердің семантикалық биригіушілік қәсіеттерін хәм басқа мәселелерді шешейуге жәрдем етеді.

Атақлы орыс тили лексикологларының бири Н.М.Шанский орыс тилинде фразеологиялық сөз дизбеклерінің изертленіуі хәм үйрениуі жағдайын айта келип, хәзіргі күнде тийкарынан алғанда, орыс тили фразеологизмдерінің семантикалық өзгешеліктері көркем әдебиетте хм публицистикада стильлік қолланылыуы бойынша ғана көбірек изертленгенлігі тууралы дурысында, фразеологизмдердің басқа аспектерде де үйрениуі айрықша әхмийетке ийе

екенлигин атаған еди. Соның менен бирге фразеологизмлердің лексикалық курамы, дүзилісі, мәнилік тәрепін, фразеологизмлердің компоненттік курамы жағынан мофологиялық өзгешеліктері, экспрессивтік стилистикалық өзгешеліктері бүгінгі күнде изерттеулердің тийкарығы объектіне айналуы керектігін көрсетіп өтеді.⁹

Н.М.Шанскийдің бұл әділ пікірлерін қарақалпақ тили фразеологиясы хәм оны изерттеу мәселелерине де толық тән екенлігі хәзиргі қарақалпақ тил билиминде де айрықша сезилемкте.

Сөзлик курамның ажыралмас хәм айрықша бир бөлеги сыпатында фразеологизмлер де әдебий тилдің талаптарына қарай тилдің раўажланыў нызамлықларына сәйкес лингвистикалық хәм экстралингвистикалық дереклер тийкарында раўажланып киятыр. Соңғы дәўирлер аўамында жәмийетлик турмыстың раўажланыўына халықтың экономикалық, сиясий руўхый хәм мәдений турмыс дәрежесиниң өсиўине байланыслы әдебий тилдің пүткил сөзлик курамында соның ишинде фразеологиялық сөз дизбеклери курамында көзге түсерликтей раўажланыў халатларының жүз бергенлігі мәлим. Турмыс шынлығына тийкарланған уғымларға сәйкес базы бир фразеологиялық сөз дизбеклери өзлериниң қолланылуы жеделлігін жойылтып гөнерген фразеологизмлер топарына өткен болса, жаңа уғымларға тилдің жәмийетлик хызметиниң кеңейиўине байланыслы сөзлик курамда жаңа фразеологиялық сөз дизбеклериниң елеўли бир дүркинлери пайда болды. Мәселен, белгили бир дәўирлерде жедел фразеологиялық бирликлер сыпатында кең қолланылған «Улыстың уллы күни», «албаслы басыў», «Қатынның шашы узын, ақылы келте», «Жаманның жанғызынан». «Келинниң жини қайынене, ийттиң жини-дийўана» т.б. қусаған фразеологиялық сөз дизбеклери гөнерген фразеологизмлер сыпатында хәзиргі күнде өзлериниң қолланылуы жеделлігін жойылтып, тилде сийрек гезлесетуғын фразеологизмлер сыпатында көринсе, соңғы дәўирде экономика менен мәдениет, сиясий өмир менен илимниң раўажланыўы нәтийжесинде әдебий тилдің көринислерине сәйкес фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы әдеўир дәрежеде кеңейип, тилимиз жаңа фразеологизмлер есабынан толысып атыр. Мәселен: «жердің жасалма жолдасы», «магнит майданы», «тынышлық кептери», «ақ алтын», «қара алтын», «сары алтын», «қанаатқа берекет», «мийнет етсең еринбей, тояды қарның тиленбей», «күниңе исенбе, исиңе исен», т.б.лар. Сөзлик курамдағы соңғы дәўир ишиндегі өзгерислерге байланыслы кирген тилге фразеологиялық сөз дизбеклери болып есапланады. Қулласы, қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы жәмийетлик турмыстың талаптарына байланылы тарийхый дәўирлер даўамында жетилисип лексикалық-семантикалық, функциональлық хызмети жағынан да раўажланып келемкте.

Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлердің өзине тән болған бир қатар белгилерин профессор Е.Бердимуратов атап өтеди. Ол қарақалпақ тилиниң фразеологизмлердің алты түрли ең тийкарығы белгилер ажыратып көрсетеди:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде жеке лексикалық бирликлер сыпатында таяр түринде қәлиплесип кеткен сөз дизбеклеринен есапланады.
2. Фразеологиялық сөз дизбеклери мәнилик жақтан образлы сыпатқа ийе болып келеди.
3. Фразеологиялық сөз дизбегин курайтуғын жеке компонентлер сөзлердің қәлиплескен турақлы орнына ийе болып келеди.
4. Фразеологиялық сөз дизбекгин бөлеклерге бөлиўге болмайды.
5. Фразеологиялық сөз дизбеклерин курайтуғын жеке компонентлер жыйналып барып, бир синтаксислик хызмет атқарады.
6. Фразеологиялық сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе-сөз аўдарыўға болмайды.⁹

Хақыйқатында да фразеологизмлерди өзгеше лексикалық-семантикалық топарлар сыпатында таныў да қсы тийкарығы белгилер басқа тилдегі сыяқлы ең баслы көрсеткишлерден болып табылады. Фразеологизмлердің семантикалық түрлериниң қайсысын алып қарасақда, оларды әдеттегі сөз дизбеклеринен ажыратыўда сондай-ақ семантикалық өзгеше мәнисин түсиниўде де фразеологизмлердің сөз дизбекгин пайда етиўши жеке компонентлердің пүтин мәнисин, грамматикалық байланысын, орнын, хызметин анықлаўда усы аты аталған тийкарығы белгилер шешиўши роль атқарады. Мәселен, мына үзиндидеги фразеологиялық сөз дизбеклерине нәзер аўдарайық: 1. Бурын ақшамға қарай өли төсекке кирип, жаны тыныш табатуғын келиншек түн уйқысын төрт бөлип, бесик таянып көзи илинбейди, ал күндиз уйқылап дем алыўға баяғы хүким-хүким. /Т.Қайыпбергенов.»Қарақалпақ қызы»/

Бунда «өли төсекке кириў», «түн уйқысын төрт бөлиў», «бесик таяныў», «көзи илинбеў» сөз дизбеклери пайдаланылған. Олар усы тексттиң қурылысындағы басқа сөз дизбеклеринен, бириншиден, таяр түрінде қәлиплесип кеткенлиги, екиншиден, образлылығы, жеке компонентлериниң фразеологиялық сөз дизбегиндеги турақлы орны, үшіншиден, пүтин мәниниң жеке компонентлериниң қатнасы тийкарында дәрегенлиги. олардың жыйналып барып бир синтаксислик хызмет атқарыўын жеке компонентлериниң бөлеклерге бөлиўге болмайтуғынлығында. басқа тилге сөзбе-сөз аўдарыўға келмейтуғынлығында, сондай-ақ эмоциональлық -экспрессивлик қосымша мәни бояўларына ийе болыўында көриўге болады. Усының менен бирге бул айырықша лексикалық-семантикалық топарларды қурайтуғын фразеологизмлерде, олардың хәр бириниң тек лексикалық мәнилеринде ғана емес, ал синтаксислик хызметинде де жеке жеке өзгешелик бар. Олар еркин конструкцияларға салыстырғанда түрли фразеологиялық сөз дизбеклериниң функциональлық өз-ара қатнасында да сезилип турады. Сонлықтан да пүтин фразеологиялық бирликти синтаксислик көз қарастан бөлеклерге бөлиў мүмкин емес. Өйткени, хәр қандай тексте, хәр қандай баянламада фразеологизм тек бир пүтинликке, бир пүтин синтаксислик хызметти атқарыў уқыплығына ийе. Сонлықтан фразеологизмлерди айырықша топарлар сыпатында таныўда бул жағдай тил илимпазларының дыққатын өзине қаратыў менен бирге оның тийкарғы белгилериниң бири сыпатында таныўда да дерек болып киятыр.³ Жоқарыда белгилеп өтилгени сыяқлы фразеологиялық сөз дизбеклерине айырықша бир топар сыпатында бақа бериўде оған тән белгилерди, айырмашылықларды атап көрсетиў, бул сөз дизбеклериниң басқа сөз дизбекеринен паркы ретинде илимий изертлеўлер хәм пикир жүргизиўлер тәжирийбесинен олардың шегаралық көрсеткишлерин атап өтиў кең тарқалған. Олардың басым көпшилиги фразеологиялық сөз дизбеклериниң тийкарғы паркы ретинде идиомалылығы, турақлығы, компонентлик қурамының турақлы түрде сақланыўы, сөз дизбеге аңлатқан пүтин мәниниң қурамындағы компонентлериниң лексикалық мәнилериниң қосындысынан турмайтуғынлығы хәм басқа да саналық тәрелери арнаўлы түрде аталады.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң анаў я мынаў сөз шақабына қатнасын анықлаўда биз олардың дәслепки ормасын, сол формаларда қолланлыўын көзде тутамыз. Мине усы есаптан қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң ең баслы мынадай топарларын байқаўға болады.

1. Фейил мәнили фразеологиялық сөз дизбеклери: бас қатырыў, иши жаныў, көзге илмеў, үскини қуйылыў, ийнениң ушына шөп дүзиў, бел байлаў, баўыр басыў, қой аўынан шөп алмаў, мурнын балта шаппаў, түйениң үстинен ийт қабыў, т.б.

2. Субстантивлик фразеологиялық сөз дизбеклери: жердиң жасалма жолдасы, темир жол, мийнет хақы, мийнет күн. көз қыйығы, аўыз бастырық, аўыз бирлик, т.б.

3. Адъективлик фразеологиялық сөз дизбеклери: ашық жүзли, куў сүйек, қара бет, жүреги жоқ, тилге бай, көкиреги кең, қолы қанлы, етек жеңи кең, оң қолы ойылған, аўызға үрип салғандай, ғаз мойын, жети қырлы, т.б.

4. Рәуишлик фразеологиялық сөз дизбеклери: көз бенен қастың арасында хәп заматта, бир аўыздан, ат үсти, көз астынан, көзди ашып жумғанша, еки жолдың ортасында т.б.

Тилимизде фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөз шақапларының мәнилик сыңары блып келиўи тараўында буннан басқада топарды көриўге болады. Мәселен, дәнекер мәнисиндеги, модальлик мәнидеги хәм т.б. Деген менен қарақалпақ тилиндеги еңбаслы хәм ең жийи түрлери усы жоқарыда айырықша белгилеп өтилген топарлардан ибарат.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң пайда болыўындағы гейпара жағдайлар да дыққатқа миясар. Мәселен, олардың жеке компонентлериниң дәреўи хәм олардың пүтин бир сөз дизбегине жәмлесиўиндеги айырмашылықларды алып қарайық. Бул нәрсе қазақ лексикологлары тәрeпинен жүдә орынлы түрде дурыс белгиленген. Арнаўлы илим беретуғын жоқарғы хәм орта оқыў орныларына арналған қазақ тили сабақлағында авторлар фразеологиялық сөз дизбеклериниң компонентлери объектив турмыстың хәр қанда кубылыслары менен тиккелей байланыслы түрде дәрейтуғынлығын, фразеологиялық сөз дизбеклерине дус келген сөзлердиң алына бермейтуғынын, қазақ тилинде адамның дене мүйшелерине, хайўанларға, т.б. байлаыслы атамалар дәрегегинде дәреген турақлы сөз дизбеклериниң әдеўир муғдарда ушарасатуғынын көрсетеди, мсаллар келтиреди.³

Бул нәрсе қарақалпақ тилинде де толығы менен тән екенін байқаймыз. Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклеринің көпшілік топары адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен қубылыслар дөгерегинде пайда болғанын көреміз. Мине, усы ең жақын затла менен қубылыслардың атамалары, қазақ тилиндегидей-ақ қарақалпақ тилинде де көбинесе фразеологиялық сөз дизбеклериндеги тирек сөз хызметін атқарып келеди. Тилимизде адамның дене мүшелеринің атамаларына байланслы бир неше турақлы сөз дизбеклери ушырасады. (Мәселен, көзге байланслы: көзге илмеу, көз салыу, көзине шөп салыу, көзнен аслыу, көз жетиу, көз ушында, көз болыу, көз таслау, көзине қысыу, көз қысыу, көзге түртиу, көзге түрсе көргисиз, т.б. Тил сөзине байланыслы: тили узын, тилге келиу, тил алыу, тилин тартыу, тил тийгизиу, тил жеткериу, тил бириктириу, тилин созыу, тил менен орақ орыу, тили гүрмелиу, т.б. Аўыз сөзине байланыслы аўзын созыу, аўызға илиниу, аўызға түсиу, аўыз ашыу, аўзы писиу, аўыз жаласыу, аўыз бастырық, аўзы бос, аўзы қулағына жеткенше, аўзынан қара ийт кирип, ала ийт шығыу, аўзыны қум қуйылыу, аўзын жабыу, аўызға алыу, аўзынан түскендей, аўзынан тозыу, т.б.

Жүрек сөзине байланыслы: жүрек жутыныу, жүреги даўамау, жүреги жарылыу, жүреги шайылыу, жүрек шайды болыу, жүрек сазыу, жүрек жалғау, жүрегинің түги бар, жүреги айныу, жүреги қабынан шығыу, жүреги айрылыу, т.б.

Аяқ сөзине байланыслы: аяқты аңлап басыу, аяққа басыуы, аяғы жерге тиймеу, аяғын қолына алыу, аяқтан тартыу, көрпеге қарап аяқ созыу, аяқтан аяқ қалмау, аяқ-қолн бауырына алыу, т.б.

Булардан басқа қол, бас, бет, мурын, қулақ, өкпе, киндик, усаған сөзлер тирек болып келетуғын фразеологиялық сөз дизбеклери жүдә жийи қолланылып киятыр.

Сондай-ақ фразеологиялық сөз дизбеклериндеги астарлы, образлы, өткир мәнилерди пайда етиу ушын халық өзине жақыннан таныс ийт, түйе, қой, ат, ешек хәм тағы басқалар усаған хайуанларға байланыслы, олардың айырым қәсийетлерин еске ала отырып, турақлы сөз дизбеклерин дөреткен. Мысалы: ийт жанлы, ийт өлген жер, ийт өлими, ийттен бир сүйек қарыз, түйеден постын тастағандай, түйе үстинен ийт қабыу, түйениң куйрығы жерге жеткенде, қой аўзынан шөп алмау, қойдай жууас, ат үсти, атсалыу, ешекке терис мингизиу, ешектей бәсиу, т.б.

Қарақалпақ тилинде булардан басқа да бир неше сөзлер дөгерегинде жасалған турақлы сөз дизбеклери бар.

Тил халықтың турмысы менен тиккелей байланыслы хәм бир неше тарийхый дәуірлердин жемиси болғанлықтан, көпшілік фразеологиялық сөз дизбеклеринде қарақалпақ халқының өткендеги турмысы, дәстүри, әдет-үрпи жүдә анық көринип турады. Мәселен, тилимизде дизе бүгиу, шашбау көтериу усаған сөз дизбеклери бар. Бурын хуқықлық шеклениушиликтиң үстемшилик еткен дәуиринде хәр қандай езилиуши адамның үстемлик сүриушилер алдында дизе бүгип, бас ийип қайылшылық билдиргенлиги белгили. «Дизе бүгиу» деген фразеологиялық сөз дизбеги мине сол заманда пайда болған хәм сол ески дәуірдин гүуасы. Ал, «шашбау көтериу» болса халық турмысында шашбаудың пайда ланылған дәуиринде дөреген, әхзир ол биреуге ерип жүриу деген мәнини аңлатыу менен бирге қарақалпақлардың ески дәстүрлеринен дерек береди.

Сораулар:

1. Фразеологизмлер басқа сөз дизбеклеринен қалай айрылып турады?
2. Фразеологизмнің ең тийкарғы қандай белгилери бар?
3. Фразеологизмлер морфологиялық жақтан қандай топарларда бөлинеди?
4. Фразеологизмнің тирек сөзлердин әхмийети неде?

Әдебиятлар:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 127-237 бетлер.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
3. Дәулетов А., Бердимуратов Е. Тил билимине кириспе. Н., 1985.
4. Наурызбаева С. Фразеологические единицы каракалпакско-русском словаре. Т., 1972.

Фразеологиялық сөз дизбеклеринің классификациясы

Жоба:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклеринин семантикалық биригіушилиги бойынша түрлери.
2. Фразеологиялық өтлесиулер
3. Фразеологиялық бирликлер.
4. Фразеологиялық дизбеклер
5. Фразеологиялық сөзлер.

Таяныш сөзлер: турақлы сөз дизбеклери, еркин сөз дизбеклери. семантикалық биригіушилик, семантикалық фактор, пүтин мәни, семантикалық тип, фразеологиялық өтлесиулер фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, фразеологиялық сөзлер.

Лингвистикалық әдебиятларда фразеологиялық сөз дизбеклери «идиома» деген термин менен белгили болып келди. Оның мазмуну сыпатламасы фразеологиялық сөз дизбеклеринин курамы ондағы компонентлердин пүтин мәниге қатнасы мәселеси тек соңғы ўақытлары ғана айрықша илимий изертлеулердин объекти бола баслады. Бунда биз биринши гезекте француз илимпазы Ш.Баллидин⁹ мийнетинде фразеологиялық сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклеринен ажыратыўға байланыслы оларды үш топарға әдеттеги сөз дизбеклери, фразеологиялық топарлар хәм фразеологиялық бирликлер түрлерине ажыратып көрсеткенин есте тутыўымыз керек. Ш.Балли көз қараслары кейинги ўақытлары илимпазы акад.В.В.Виноградов тәрәпинен раўажландырылды^г. Ол орыс тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин семантикалық үш типке ажыратып көрсетеди: фразеологиялық өтлесиулер, фразеологиялық бирликлер, хәм фразеологиялық дизбеклерден. Усыған байланыслы илимий әдебиятларда, сабақлықларда фразеологиялық сөз дизбеклерин семантикалық жақтан тәртиплеўде, олардың семантикалық түрлерин ажыратыўда сәйкес фразеологиялық сөз дизбегинин жеке компонентлери арасындағы семантикалық биригіушилигин есапқа алыў өлшем сыпатында кең тарқалғаны мәлим. Хәқыйқатында да фразеологиялық сөз дизбеклерине тән тийкарғы типлерди ажыратыўда семантикалық фактор, яғный жеке компонентлердин семантикалық биригіушилиги, пүтин мәниге қатнасы тийкар болыўы керек.

В.В.Виноградовтың классификациясы тийкарында фразеологиялық өтлесиулер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер деп ажыратыў менен бир қатарда фразеологиялық сөз дизбеклеринин төртинши топарын таныў тәжирийбеси кең өрис алды. Бул белгили орыс тил илимпазы Н.М.Шанский тәрәпинен орыс тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклеринин төртинши семантикалық типин сыпатында фразеологиялық сөзлер деп танылған. Төртинши типтин енгизилиўине байланыслы болды. Хәзирги күнде миллий тил билимлеринде фразеологиялық сөз дизбеклеринин семантикалық биригіушилиги жағынан оларды төрт түрге ажыратып классификациялаў кең тарқалып отыр. Фразеологиялық сөзлер /фразеологические выражения/ дүзилеси, қолланылыўы жағынан турақлы сөз дизбеклеринин айрықша бир типин болып табылады. Олар семантикалық жақтан ажыралып ғана қоймастан, улыўма алғанда еркин мәнилерге ийе компонентлерден куралады. Фразеологиялық дизбеклерден өзинин фразеологиялық байланыслы мәниге ийе сөзлердин болмаўы арқалы парқ қылады. Мысалы: «Шымшықтан қорққан тары екпейди», «шәртли баха», «еркин саўда», « аўырдың үсти, жеңилдин асты», «басы аўырып, балтыры сызлаў» т.б.

Жоқарыда келтирилген фразеологизмлер курамындағы компонентлеринин семантикалық биригіушилиги жағынан төрт топарға бөлинип берилип отыр. Енди усы фразеологизмлерди өз-ара салыстырып лингвистикалық көз-қарастан сыпатлама берип қарайық: биринши топардағы фразеологиялық сөз дизбеклерин кураўшы сөзлер /компонентлер/ мәнилик хәм формалық жақтан бир-бири менен бекем биригіушинин нәтийжесинде өзлеринин дәслепки мәнисин жойтып, барлық сөзлер жыйналып, пүтин бир әмнини аңлатады.

Қарақалпақ тилинин фразеологиялық сөз дизбеклери системасында басқа тиллердегидей-ақ жоқарыда аталған семантикалық биригіушилиги жағынан бир-биринен ажыралып туратуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринин төрт түрин көриўге болады.

Биз төменде қарақалпақ тиллерге фразеологиялық сөз дизбеклеринің усы аты аталған түрлерине қысқаша тәриплеме беріп өткенди мақул көріп отырмыз.

Фразеологиялық өтлесиўлер. Фразеологиялық сөз дизбекеринің бул типі көлеми жағынан да, компонентлердің сөз дизбегинің ишинде семантикалық биригиўшилиги жағынан да айырықша бир топарын қурайды. Олар қурамындағы компонентлери өзлеринің тийкарғы лексикалық мәнилерин дерлик жойылтып жиберген. Турақлы түрде беккем бирлескен хеш қандай бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын сөз дизбеклеринен ибарат. Олардың жеке компонентлеринің мәниси менен улыўма мәни арасындағы байланыс хеш қандай сезилмейди. Улыўма мәни жеке мәнилерден ғәрезли емес. Фразеологиялық өтлесиўлер аңлататуғын пүтин мәни керисинше пүткиллей өзгени өткир эмоционаллық-экспрессивлик жақтан қосымша ренкке, бояўларға ийе басқаша мәниден ибарат. Мәселен, төбине дуз егиў деген фразеологизмди алып қарайық, оның қурамында үш компонент бар, яғный үш сөзден турады. Хәр қайсысы сөз дизбегі қурамында турақлы орнына ийе. Хәр қандай орын алмасыўы сөз дизбегі аңлатқан пүтин мәнинің келип шықпаўына себепши болады. Компонентлеринің формалары да турақлы түрде қәлиплескен. Айтайық, түп тартымның үшінши бетинде, бирлик санда, барыс сеплиги формасында тур, дуз жасырын табыс сеплиги формасында тур, дизбегі қурамында екинши орында, егиў-үшінши орында. Усы өтлесиў байланыслы сөйлеўде грамматикалық байланысты талабына қарай қәлеген бетте, санда, мәхәлде қолланыла беріўи мүмкин. Түп өзинің морфологиялық қурылысын түпке, түрлерине деп өзгертиў әдебий тилдің нормасына өлшемине қайшы келеди. Сондай-ақ жеке компонентлердің арасына басқа сөзлердің енгизилиўине де мүтәж емес. Бундай жағдайлар жасалмалылықты пайда етеди. Семантикалық бирликти бузыўға алып келиўи мүмкин. Өзгерисиз қолланыў әдебий тилдің өлшеми сыпатында әсирлер даўамында қәлиплесип кеткен.

Фразеологиялық өтлесиўлерге мына төмендеги сөз дизбеклерин жатқарыўға болады: еки көзи төрт болыў, салысы суўға кетиў, қабырғаға кеңесиў, ала жипти кесиў, көзге шөп салыў, мурнын балта шаппаў, ийт өлген жер, тил менен орақ орыў, жүрек жутыў, тулыпқа мәңиреў, темирден түйин түйиў, таяғын ийт ғазаған, ийт өлген жер, аўзы менен қус салыў, басын тасқа урыў, түйениң үстинен ийт қатыў, мурнынан суў кетиў, аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў, т.б. Усы жоқарыдағы фразеологиялық өтлесиўлердің қайсысын алып қарасақ та олардың қурамындағы компонентлеринің турақлы орнына ийе екенлиги, әхр бир компоненттиң жеке мәнисине улыўма мәниге хеш қандай қатнасының сезилмейтуғынлығы, пүтин мәнинің жеке компонентлеринің мәнисинің жыйынтығы емес екенлиги сезилип турады. Айтаық, тил менен орақ орыў, төрт сөзден турады, төрт сөздің турақлы түрде семантикалық биригиўшилиги. Олардың жеке компонентлеринің /тил, орақ, орыў/ лексикологиялық мәнилеринен дөрелип тұрған жоқ.

Темирдің түйин түйиў-үш компоненттен турады. Үш компоненттиң беккем бирлиги нәтийжесинде шебер деген екинши бир пүтин мәни дөрөп тур. Компонентлери турақлы орнына ийе, өзгерислер ендирилиўи талап етпейди. Тилде таяр түринде қәлиплескен формалық жақтан да қәлиплесип кеткен. Фразеологиялық өтлесиўлердің қайсысын алып қарасаңда бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын бир пүтин екенлиги көринеди. Улыўма мәни жеке компонентлердің лексикалық мәнилеринен дөреген емес. Сонлықтан да акад. В.В.Виноградов ажыралмаслық, пүтин мәнинің хеш қандай оның жеке компонентлеринің лексикалық мәнилеринен келип шықпаўы. Фразеологиялық өтлесиўлердің тийкарғы белгиси екенлигин атап көрсетеди.⁹

Демек, фразеологиялық өтлесиўлерде компонентлердің қурамында сөзлердің формалары өзгерислерге мүтәж емес, турақлы. Олар жеке сөзлердей қурамындағы ақырғы компоненти арқалы гәптиң ығбалына қарай грамматикалық байланысқа түседі. Мәселен: Аза бойым тикке турды. Ийт өлген жерде не бир. Көз бенен қастың арасында жайдан шығып кетти.

Демек, фразеологиялық өтлесиўлердің көпшилиги өзлеринің мәнилик синонимлик сыңарларына ийе болып келеди.

Таяғын ийт ғайзаған-бийталап, ийт өлген жер-алыс, түйениң үстинен ийт қабыў-албыраў, еки көзи төрт болыў-күтиў, мурнын балта шаппаўсаспаў, аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў-сөгиниў, хәм т.б.

Жеке синонимлик сыңарларына қарағанда фразеологиялық өтлесиўлер өзгеше бир мәни бояўларына ийе образлы мәнилик өзгешеликлер менен айырылып турады.

Фразеологиялық бирликлер. Турақлы сөз дизбеклеринің бул түри де әмелий тәжирийбеде, сөйлеў айналысында жийи ушырасатуғын хәм кең тарқалған фразеологизмлердің түрин қурайды.

Семантикалық биригіушилиги көз қарасынан қарағанда фразеологиялық өтлесиулері біраз жақын, деген менен турақлылығы жағынан да, семантикалық биригіушилиги көз қарасынан да, пүтин мәниге байланыссы көз қарасынан да өзгеше. Сонлықтан да Е.Бердимуратов, фразеологиялық бирліклерге дингвистикалық сыпатлама беріп, олардың өзгешелиги тууұралы оғада дурыс баға береді. Фразеологиялық бирліклер фразеологиялық өтлесиулерге қарағанда біраз жумсарған сөз дизбеклері. Егер фразеологиялық өтлесиуді курайтуғын компонентлердің мәнилери пүтин сөз дизбеги аңлататуғын мәниден биротала алыс, хеш қандай жақынласпайтуғын болса, фразеологиялық бирлікерде айырым компонентлер улыұма пүтин мәниге жақын келеді. Олардың жеке мәнилери жыйналып барып, сөз дизбегинің астарлы түрдеги пүтин екінші мәнисин курайды. Мәселен, жағынан етин жеу, пышақ арқасы деген сөз дизбеклерин алып қарайық. Жағының етин жеу-азыу, деген мәнини билдиреді. Ал адам азғанда еттен түсіп, жағы әдеуір куусыятуғынлығы белгили. Усыған байланыссы тилимизде жағының етин жеу деген сөз дизбеги пайда болған. Оның хәр бир компонентин азыу деген улыұма мәнини жасауға тиккелей себепши болып тур. Пышақ арқасы деген сөз дизбеги азырақ деген мәнини аңлатады. Арқасы деген-қыры, яғнай пышақтың қыры мәнисинде. Бизге пышақтың қырының жиңишке болатуғынлығы белгили. Усыған байланыссы пышақ арқасы деген сөз дизбеги дөреген. Оның жеке компонентлеринің мәнилери азырақ деген пүтин мәнини пайда етиуге жәрдем етип тур. Жағының етин жеу, пышақ арқасы деген сөз дизбеклері де, фразеологиялық өтлесиулердей жеке компонентлердің семантикалық жақтан ажыралмаслығы хәм турақлылығы менен сыпатланады. Олардың хәр қайсысындағы жеке сөзлерди бир-биринен бөлип таслауға болмайды. Сондай-ақ басқа сөзлер менен аұмастыруу да сыйымсыз.

Дурысында да фразеологиялық өтлесиулерден фразеологиялық бирліклер бөлеклерге бөлиуге болмайтуғынлығы, семантикалық биригіушилиги жағынан тутаслылығы компонентлеринің жеке мәнилеринің жыйналып барып пүтин бир екінші бир мәнини пайда етиу менен ажыралып турады. Аяғы жерге тиймеу, кулақ түриу, көз жумыу, мурын көтериу, қысқа жип гүрмеуге келмеу, күлин көкке ушыруу, жанын қоярға жер таппау, аұзына қум қуйылыу тағы басқалар усаған фразеологиялық сөз дизбеклері усындай фразеологиялық бирліклер топарына киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринен ибарат. Көпшилик илимпазлар фразеологиялық бирліклері тән тийкарғы белгилер сыпатында олардың астарлы образлы мәнилеринің экспрессивлик өткирлиги, жеке компонентлеринің турақлылығы синонимлеринің сәйкеслениуи усаған айрықша белгилерди атап өтеді, Жеке компоненттиң лексикалық мәнилеринің пүтин мәниге жақынлығы менен бир қатарда жеке компоненттиң грамматикалық қатнасы көз-қарасынан да улыұмалылығы бойынша әдеттеги синтаксислик байланыслар усас, жақын мәселен, төмендеги үзиндилерде қолланылған фразеологиялық бирліклердің жеке компонентлердің улыұма мәниге байланыссы, сондай-ақ компонентлер арасындағы грамматикалық қатнасқа нәзер аударайық.

1. Усы есиме түсіп: «Бизлер неге аұзымыз ашылып, урыларды алдын ала аңғарып баслыққа билдирмедік, аұ Енди меникей не турыс», - дедим де жууырып складқа кеттим.

Т.Қайыпбергенов

Муғаллимге рахмет.

2. Өкшенди көтер деп қысқы тоқсанға

Енди нәубет бер деп еркин бостанға.

А.Дабылов «Бәхәр»

Бул жердеги аұзымыз ашылып, өкшенди көтер/

Көркем сүүретлеуге байланыссы бул үзиндилерде аұзымыз ашылып хәм өкшенди көтер деген фразеологиялық бирліклер қолланылған. Олар тийкарынан аұысқан лексикалық мәнилер болғанлықтан, өзлеринің экспрессивлик мәни өткирлиги хәм образлылығы менен айырылып турады. Фразеологиялық бирліклерге тән астарлы мәни өз гезегинде сәйкес текстлерде эстетикалық талаптарға қарай пикир образлылығында дөретиуге себепши болып турғанлығы сезиледі. Семантикалық жақтан аұзы ашылып өкшенди көтер сөз дизбеклериндеги жеке компонентлеринің лексикалық мәнилери аңқайып хәм кет деген улыұма пүтин мәнилерди дөретип тур. Сондай-ақ бул фразеологиялық бирліклердің курамындағы жеке компонентлердің бир-бирине грамматикалық қатнасында да әдеттеги синтаксислик байланыслар менен тиккелей қатнасқа ийе. Бул грамматикалық байланыс аұзымыз сөзи ашылып сөзи менен өкшенди көтер сөзи менен айтайық грамматикалық формалық көрсеткишлеринд көринеді.

Фразеологиялық дизбеклер. Булар курамындағы компоненттің жеке мәнилери жүдә анық. Пүтин мәниге тиккелей байланыслы сөз дизбеклеринен ибарат. Дурысында бундай сөз дизбеклеринің жеке компонентлери турақлы сыпатқа ийе болыуына байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклерин пайда етиу менен айырылып турады. Мәселен, алма мойын, мийзан тақыр асқар тау, кеуил көтериу, саққа жүгиниу, бас ийиу, дут тоғай усаған сөз дизбеклери фразеологиялық сөз дизбеклери семантикалық биринши бойынша үшіншиси пүтин кураушы сөз дизбеклери қатарына киреди. Фразеологиялық дизбек дизбеклесиуинен пайда болады. Бирақ бул дизбеклесиу дәслепки еки типиндегидей-ақ тилде таярлау түрде ушырасыуы турақлылығы менен сыпатланады.

Сонлықтан да оларды фразеологиялық дизбеклер деп таниймыз. Фразеологиялық дизбеклердің компонентлерин аңлатып, бөлеклеуге болмайды.

Фразеологиялық өтлесиуден фразеологиялық бирликлерден айырмасы олардың улыума мәниси жеке компонентлеринің лексикалық мәнилерине тиккелей ғәрезли. Олар бундай фразеологиялық сөз дизбеклеринің өзлеринің турақлылығы менен парқ қылады. Мәселен, мийзан тақыр, ғаз мойын сөз дизбеклеринің жеке компонентин лексикалық мәнилери оғада анық, пүтин мәниге ғәрезли. Бирақ оларды бир-биринен ажыратыу мүмкин емес. Тилде усылай таяр түрінде қәлиплескен. Сонлықтан да сөйлеу айналасында әмелий тәжирийбеде өзгериссиз пайдаланады. Бул әдебий тилдің өлшеми. Олардың курамындағы компонентинде өзгериссиз қолланыу семантикалық бирлиги тутаслығын сақлау көз қарастан өлшем болып табылады. Фразеологиялық дизбеклеринің басқа типлерине тән образлылық, мәнилик өткирлик фразеологиялық дизбеклерде де айрықша көзге тасланады. Мысалларға нәзер аударайық:

1. Пышақ мурын батпайтуғын сондай қамыс, түрінде қарағанда көп жыллардан берли бул қамысқа адам келмеген хәм орылмаған. /А.Бегимов «Балықшының қызы»/.

2. Ол талай тастай түнеклерде жойытылған ферма жылқыларын излеуге шыққан бала ғой. /С.Салиев «Өристен қайтқанда»/.

Көркем сөз шеберлер тәрәпинен бул үзиндилерде пайдаланылған пышақ мурын батпайтуғын, тастай түнеклерде деген сөз дизбеклери фразеологиялық дизбеклер сыпатында қаралады. Егер де оларды мәни әдеттеги мәнилик сыңарлары менен яғный қалың қараңғы түріндеги синонимлик сыңарлары менен салыстырсақ, усы фразеологиялық дизбеклерге тән мәнилик өткерме образлылығын айрықша сезилип турады. Фразеологиялық өзгерислер менен фразеологиялық бирликлери қарағанда фразеологиялық дизбеклериндеги аналитикалық өзгешелик усы дизбеклердің курамындағы сөзлердің лексикалық мәнисине тән.

Фразеологиялық байланыслы мәни оларды синонимлик сыңарлары менен алмастырыуға мүмкиншилик береді. Сонлықтан да пышақ мурны батпайтуғын-қалың тастай түнеклерде-қараңғы түріндеги синонимлик сыңарлары менен аумастырылыуы мүмкин. Әлбетте бундай алмасыу байланыслы сөйлеуде пикирдің функционаллық талаптарына сәйкес келиуи шәрт.

Хақыйқатында да фразеологиялық дизбеклердің турақлылығы айқын нәрсе. Солай да базы бир жағдайларда олардың гейпараларының курамындағы да жеке компонентлерин сәйкес синонимлери менен аумастырыуға да болады. Мысалы, көзге түсиу-көзге көриниу, тастай түнек-тастай қараңғы асқар тау-мунарланған тау, т.б. Онда, әлюетте, сәйкес синонимлери менен аумастырылған сөз дизбегинің пүтин мәниси сақланып қала береді. Солай да азда болса хәр сөздің өзине тән қанша мәнилес болса да, биринде базы екиншисинен табылмайтуғын айрықшалықтың сезилиуи мүмкин.³

Фразеологизмлердің бул түри трақлы сөз дизбеклери системасында оғада жедел ушырасатуғын тил фактлеринен есапланады. Соның менен бирге олар фразеологизмди өзгеше лексикалық семантикалық типлер сыпатында танысатуғын көрсеткишлер де.

4. Фразеологиялық сөзлер. Хәзирги фразеологиялық сөз дизбеклери тарауында, оның семантикалық биригиушилиги жағынан фразеологиялық сөз дизбеклеринің басқа түрлеринен өзине тән ал өзгешелигин хәм айрықшалығы менен көзге тасланып сөз дизбеклери-булар фразеологиялық сөзлер болып табылады. Олар дурсын алғанда қолланыу уқыплығына ийе сөзлерден жасалған турақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Бул оның лексикалық тәрпеи. Бул топарға киретуғын сөз дизбеклеринің гейпаралары турақлы қолланылыу ийкемлилигине де ийе. Олар көбинесе гөнерген фразеологияларда көбирек ушырасады. Фразеологиялық сөзлердің ең сыпатлы белгилеринің бири онда комуникативлик те, компонентликте хызмет айрықша сөзилип турады. Қурылысы бойынша турақлылық ажыралмаслық, таяр түрінде ушырасыу таяр тур пайдаланыу-

бул топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң тийкарғы белгиси болып табылады. Образлылық, терең мәнилик фразеологиялық сөзлер топарына тән кубылыс. Айтайық нақыл-мақаллар өзгеше сөз дизбеге сыпатында лексикалық жақтан бирлиги, семантикалық биригиуи жағынан ажыралмаслығы жағынан айрылып турады. Мысаллар: Мийнет түби-рәхәт. Асығы алшы, Жаманнан қаш, жақсыға жантас. Ет-етке, сорпа бетке: Усталы ел-дүзелер, т.б. усы таклеттеги фразеологиялық сөз дизбеклеринен қурайды. Коммуникативлик сыпатқа ийе фразеологиялық сөзлер де коммуникатив сыпатқа ийе фразеологиялық сөзлер де өзлериниң турақлы түрде байланыслылығы ажыралмаслығы менен парк қылады. Соның менен бирге, әсиресе компонентлик сыпатқа ийе фразеологиялық сөз дизбеклериндеги мәни образлылығы, айрықша белгилердиң бири ретинде сезиледи. Олар қурылысы бойынша сәйкес компонентиниң лексикалық мәниси грамматикалық формасы бойынша турақлы түрде қәлиплескен. Қәр қандай орын өзгерислер мәнисизликке алып келеди. Әдебий тилдиң қәлиплескен нормасына қайшы келеди. Мәселен, нақыл-мақалларды аып қарайық. Өнеринен қолы алтын. Көрпеңе қарай аяғыңды соз.

Қарақалпақ тилинде турқлы сөз дизбеклерине бир түри семантикалық биригиуиниң жағынан басқаларына қарағанда мәнилик жақтан қурылысы жағынан да өзгеше типке биригетуғын сөз дизбеклеринен ибарат.

Сораўлар:

1. Фразеологизмлердиң семантикалық типлерге ажыратыўда олардың қандай сыпатларын есапқа аламыз?
2. Фразеологиялық өтлесийлер фразеологиялық бирликлерден қалай ажыралады?
3. Фразеологиялық дизбеклердиң өзине тән өзгешеликleri нелерден ибарат?

Әдебиятлар:

1. Бердимуратов Е. Қәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 137-197 бетлер.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ сөзлиги.Н., 1985.

Тема: Фразеологиялық сөз дизбеклериниң экспрессивлик-стильлик айырықшалықлары

Жоба:

1. Ортақ стильлик фразеологиялық сөз дизбекleri
2. Аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологиялық сөз дизбекleri
3. Жазба стильге тән фразеологиялық сөз дизбекleri

Таяныш сөзлер: фразеологизмге тән стильлик айырықшалықлар, мәнилик бояўлар, ортақ стильлик фразеологизмлер, аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологизмлер, жазба стильге тән фразеологизмлер, ортақ стильлик қатламның элементleri, жәмийетлик-публицистикалық фразеологизмлер, илимий-фразеологиялық лексика, арнаўлы ислер ҳәм ис қағазлары стилине тән фразеологизмлер, көркем-беллетристикалық фразеологиялық лексика.

Сораўлар

1. Фразеологизмлер қандай стильлик айырықшалықларға ийе?
2. Фразеологиялық экспрессивлик-стильлик жақтан қандай топарларға бөлинеди?

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің экспрессивлік-услуглық айрықшалықтары хақында

Фразеологиялық сөз дизбектері өзгеше мәнилі лексикалық бірлік сыпатында экспрессивлік жақтан тәсірлікпенен сыпатланады. Бул өзгешелік көпшілік фразеологиялық сөз дизбектеріне тән қасиет. Бул оларды сәйкес синонимлік жұбайлары менен салыстырғанда айырықша сезіледі. Айтайық, *жағының етін жеген* сөз дизбеги менен *арық* деген сөз мәнилік жақтан бір-бирине жақын, сонлықтан олар бір синонимлік қатарға ене алады. Ал мәнилік жақтан бириншиси екіншісине қарағанда анағұрлым өткірлікке, тәсірлікке, күшлі экспрессияға ийе: Сөйлеуші де, жазушы да міне усы жағдайды есапқа ала отырып, күнделікті турмыста фразеологиялық сөз дизбеклерінен пайдаланыуға умтылады. Фразеологизмлерге тән услублық айырықшалықтар, мәни бояулары оларды таңлап қолланыуға, тил арқалы пикир алысуының, қатнастың дәл жағдайларына сәйкес орынлы қолланыу зәрүрлігін туұдырады.

Биз жеке сөз түрінде қолланып жүрген анау я мынау лексикалық бірліктерге услублық баға бериуде, оларды услублық жақтан классификациялағанда пикир алысуының екі түрлі - ауызеки сөйлеу хәм жазба формаларын, соған сәйкес сөйлеу хәм логиялық сөз дизбектері міне усыған байланыссы да услублық қолланылуы, бейімлілігі жағынан бір-биринен парық қылады. Олардың бір топары ауызеки сөйлеу тән болса, екінші бериулері жазба услубқа тән, ал үшінші бір топары ауызеки сөйлеу услубына да, жазба услубтар тарауында да өріс таңламастан қолланыла береді. Усыған қарай фразеологиялық сөз дизбектерін тийкарынан үш топарға бөлиуге болады:

- 1) ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбектері,
- 2) сөйлеу тилине тән фразеологиялық сөз дизбектері,
- 3) жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбектері.

Ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбектері

Ауызеки сөйлеу тили ушын да, жазба услубтың барлық тармақтары ушын да бирдей, бийтәреп услублық сыпатқа ийе фразеологизмлер *ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбектері* деп танылды. Ауызеки түрде пикир алысқанымызда да, жазба түрде баянлауда да бундай фразеологизмлер жийи қолланыла береді. Олар услублық өзгешелікке, қолланылуы шекленіушілігіне ийе емес. Ең жедел фразеологиялық сөз дизбектері сыпатында өріс таңламастан қолланыла береді.

Хәр қандай фразеологиялық сөз дизбегінің анау я мынау услубқа тән екенлігін ямаса оның ортақ услублық қатламға киретуғынлығын анықлауда, сөз дизбеги аңлататуғын қосымша мәнилік бояуды есапқа алып, қосымша мәниге ийе емес түрлерін ғана мәселен, *темир жол, мийнет күн* (ортақ услублық фразеологизмлер деп таныу мақсетке мууапық келмейді. Өйткени фразеологиялық сөз дизбектерінің көпшілігінде қосымша мәни бар. Олардың тилдің айырықша байлығы, қаймағы болыуы да міне усыған байланыссы. Сонлықтан ортақ услублық қатлам дегенде олардың сөйлеу услубында да өріс таңламастан қолланыла алыуын көзде тутыуымыз керек. Мәселен, қосымша мәни бояуы жоқ деген фразеологиялық сөз дизбеги де, қосымша мәниге *пышақ арқасы* деген сөз дизбеги усы екі тараудың екеуінде де өріс таңламайды. Демек, олар ортақ услублық қатламның элементтері деген сөз.

Ортақ стильлік фразеологиялық сөз дизбектері фразеологиялық лексиканың ең үлкен топарын өз ишине алады. Оған мына төмендегілерді киргизиуге болады: *қырын қарау, ала мойнақ, көз бенен қастың арасында, қысқа жип гүрмеуге келмеу, күлин көкке ушырау, аяғы жерге тиймеу, ийне менен қудық қазыу, құлақ түриу, көзи тыныу, көзге түсиу, тил қайтармау, көзге илмеу, ийттен бір сүйек қарыз, ат үсти, қандай жууас, табан тиреу, ер жүрек, ер тууған жерине, ийт-тойған жерине, алтау-ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түүл болса төбедегі түседі* хәм т.б.

Сөйлеу тили услубуна тән фразеологиялық сөз дизбеклери

Аўызеки сөйлеу тилинде жийи қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерин сөйлеу тили услубуна тән *фразеологиялық сөз дизбеклери* деп аталады. Әдебий тилдің нормалары көз қарасынан бундай лексикалық элементлер әдеуір ерси мәнилик айырықшалықларға ийе: *ислер бес, жүз болыу, айылын жыймау, атасының белине, шымбайына батыу, бәле болыу, гәптиң поскеллеси*.

Сөйлеу тили услубуна тән фразеологиялық сөз дизбеклерине *вулгаризмлер де, мәдениятсыз сыпатламадағы турақлы сөз дизбеклери* де киреди. Тил мәдениятының раўажланыуына байланыслы олардың қолланылыу өриси әдеуір тарайып кетти. Солай да көркем-әдебият услуб тарауына аўызеки сөйлеу тили услубуна тән фразеологизмлер көркем сөз шебери тәрәпинен белгили бир поэтикалық мақсетте пайдаланылыуы мүмкин.

Мысалы:

Молла (журтқа еситтирип)
Әдепсиз Арыўхан, немехрәм қатын,
Журтқа тийер сениң көп **кәсапатың**,
Егерде мен оның әкеси болсам,
Шылбыр есер едим буның шашынан
«Яр»-деп қышқырады-аў көптиң алдында.

Ал әкеси отыр **былш етпей** бунда,
Көрмедим буныңдай арыс әкени.

(И.Юсупов, «Актрисаның ығбалы»).

Бул мысалда сөйлеу тили услубуна тән фразеологиялық сөз дизбеклери - тийер кәсапатың (кәсапаты тийиу), былш етпей. Олар шығармадағы қаарман тилине байланыслы колоритти дурьс бериу мақсетинде көркем сөз шебери тәрәпинен әдебий шығарманың лексикасына орынлы түрде енгизилген. Керекли жеринде турақлы сөз дизбегиниң жеке компонентлери арасына сыйымлы түрдеги өзгерислер де киргизилген (*тийер сениң көп кәсапатың, былш етпей*). Халық тилинде булар кәсапаты тийиу, бети былш етпеу түринде қәлиплескен.

Соны да айтып өтиу керек, фразеологиялық сөз дизбеклери қәлиплескен турақлы сөз дизбеклери болғанлықтан, олардың халық тилиндеги таяр формалары сақланылған түринде қолланылыуы шәрт. Олай болмағанда орынсыз өзгерислер олардың мәнисине, улыуа тил нормаларына қайшы келеди. Жоқарыдағы мысалымызда жазыушы бул мәселеге жүдә итиятлық пенен қараған.

Жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклери

Жазба әдебиятлар лексикасына тән, сол тарауда услублық жақтан шеклене қолланылатуғын фразеологизмлер жазба услублық *фразеологиялық сөз дизбеклери* қатламын қурайды. Олар өриси жағынан ортақ услублық қатлам элементлерине қарағанда әдеуір тар хәм жазба услубтың анау я мынау тармақшасына хызмети жағынан бекитилген бирликлер сыпатында танылады. Мәселен, *ўатан ийгилиги, айдын жол* усаған фразеологизмлер жәмийетлик-публицистикалық услуб тарауында пайда болған хәм сол тарауда бейимли хызметте, жийи ушырасады.

Жазба тил услубуна тән фразеологиялық лексика фразеологиялық сөз дизбеклериниң белгили бир топарын қурайды. Ол-жазыудың жәмийетлик хызметиниң айта қаларлықтай кеңейиуине байланыслы дөреген қатламлардың бири. Жазба тил услубуның тармақлары көп, хәр бир тармақшы өз гезегинде өзине тән фразеологиялық сөз дизбеклерине ийе.

Қарақалпақ әдебий тилиниң жазба услублық тармақшаларына сәйкес фразеологиялық лексика тарауында төмендегише айырым-айырым топарларды көриуге болады:

1. *Жәмийетлик-публицистикалық фразеологизмлер*. Буған публицистикалық услубқа байланыслы әдебиятлар да жийи ушырасатуғын, қолланылыу өриси бойынша усы тарауға бейим турақлы сөз дизбеклери киреди: азатлық гүрес, бас еркинлиги, жарқын келешек, ўатан ийгилиги, мийнет көтериңкилиги, көк экран, мийнет вахтасы, сары алтын, т.б.

2. *Илимий - фразеологиялық лексика.* Хәр қандай илим тараўына тән турақлы сөз дизбеклери илимий - фразеологиялық лексиканы курайды.

Қарақалпақстанда соңғы жыллар ишинде илимнің раўажланыўына байланыслы көп ғана илимий әдебиятлардың пайда болғанлығын көремиз. Бул сөз гезегинде, қарақалпақ тилинің лексикасында илимий услубқа тән турақлы сөз дизбеклеринің пайда болыўына себепши болды. Илимий түсиниклердің атамасы түриндеги турақлы сөз дизбеклеринің саны күн сайын көбейип бармақта. Усыған сәйкес илимий - фразеологизмлер де раўажланған лексикалық қатламлардың бирине айналып отыр. Мәселен, *магнит майданы, тең өлшеўли туўры сызықлы қозғалыс, сиясий экономия, айырмаланған азға, қыя толықлаўыш*, т.б. илимий қоспа терминлер күнделикли турмыста курамының турақлылығы, бир пүтин бирлик сыпатында таяр түринде пайдаланылыўы, компонентлеринің шекленген түрде ғана байланысыў қәбилети бойынша фразеологиялық сөз дизбеклери системасында өз орнына ийе. Ал қолланылыў өриси, хызмети бойынша олар илимий услуб тараўына тән хәм сол тараўда жийи пайдаланылады.

Хәр қандай илим тараўларына байланыслы дөреген турақлы сөз дизбеклери илимий фразеологиялық сөз дизбеклери деп аталады. Олар әдеўир муғдарда ушырасады хәм тилдің лексикасын байытыўда тийкарғы дереклердің бири сыпатында хызмет етеди.

Илимий фразеологизмнің айырықша бир топары өндирис хәм техникаға байланыслы дөреген турақлы сөз дизбеклерин өз ишине алады. Олар да илимий - терминологиялық сыпатламаға ийе. Мысалы: *полат меридиан, темир бетон, тағы басқалар.*

3. **Арнаўлы ислер хәм ис қағазлары услубына тән фразеологиялық сөз дизбеклери.** Жазба функциональлық услублардың бул тараўына тийисли де өзгеше турақлы сөз дизбеклери бар. Булар мәмлекетлик қатнас қағазлары, пәрманлар, буйрықлар, қарарлар, нызамлар, режелер, мәкемелер арасындағы қатнас қағазлары, келисимлер актлер хәм усыларға усаған хұжеттерде де қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринен ибарат. Мысалы: *күн тәртиби, жыйналыстың барысы, ашық даўыс, жасырын даўыс, протоколдан көширме, жуўмақлаў сөз, кирис сөз, қарсы даўыс, жарыс сөз, даўыс бериўши, өмир баян* т.б.

4. **Көркем-беллестристикалық фразеологиялық лексика.** Жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклеринің ишинде белгили орынды ийелейтуғын топары көркем - беллестристикалық фразеологиялық лекаика болып табылады. Олар көркем шығармаларда образлы тил кураллары хызметин атқарады, пүтин мәнини поэтикалық мақсетте айрықша образлылық пенен бериўге жәрдем етеди. Мәселен, *паишайы дөниў, телегей теңи* сөз дизбеклерин алып қарайық. Олар аңлатқан мәнини екінши бир сөз бенен ямаса өзгертип *паишайыға усап турыў, паишайыдай болып жалтырап турыў, заўықлы болып көриниў, ушы-қыйры жоқ теңиз, жайылып атырған теңиз* деген менен дәслепки турақлы түриндеги нәзик мәнини, өткир хәм образлы мәнини толық бериў ҳеш қандай мүмкин емес. Образлылық көркем беллестристикалық лексикаға кирмейтғын көпшилик фразеологиялық сөз дизбеклерине де тән, әлбетте. Айтайық, ортақ услублық турақлы сөз дизбеклеринің басым көпшилиги усындай сыпатқа ийе. Көркем әдебиятта олар да поэтикалық тил куралларының хызметин атқара береди. Бул көркем сөз шеберинің тилден қалай пайдаланыўына байланыслы. Солай да көркем беллестристикалық услуб тараўында арнаўлы қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринің басқалары менен салыстырғанда өзине тән өзгешеликлери бар. Бул олардың усы услуб тараўына да дөреўи хәм өриси бойынша сол тараўға тийисли болып келиўинен ибарат. Оларда, әлбетте, өзгеше мәни образлылығы айырықша көзге түседи: *аўыз, гүлленген ел, ышқы оты, шалқар теңиз, маржан тис, алма, мойын, бадам қабақ, таўыстай тараныў, сыңқ-сыңқ күлиў* т.б.

Солай етип, фразеологиялық сөз дизбеклери услублық қолланылыўы, өзгешеликлери бойынша ортақ услублық сөйлеў тили услубы хәм жазба услубқа тән қатламларға ажыратылады. Олар арасында беккем байланыс бар.

Әдебиятлар:

1. Е.Бердимуратов. Хәзирги қарақалпақ тили, лексикология. Нөкис, 1994.
2. Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1963.

Лексткография. Қарақалпақ тилинде сөзликлердин түрлери

Таяныш сөзлер: лексикография, тюркологиялық сөзликлер, аударма сөзликлер, терминологиялық сөзликлер, түсіндірме сөзликлер

Сораўлар.

1. Лексикография қандай илим тараўы.
2. Қарақалпақ тилинде қандай аударма сөзликлер бар ?
3. Қарақалпақ тилинде қандай терминологиялық сөзликлер бар?
4. Филологиялық сөзликлер қандай түрлерге бөлінеди?

Қарақалпақ тилинде сөзликлер дүзиўдин хәзирги жағдайы. Қайсы тилдин болмасын лексикографиясы ҳаққында сөз еткенимизде, лексикологиялық нызамлылықларды изертлегенимизде биз оның менен сыбайлас, хәттеки соның ишинде қаралыўды талап етеуғын тийкарғы мәселелердин бири болған сөзликлер ҳаққындағы мәселе туўралы да айтып өтиўимиз керек. Өйткени бул арқалы лексикологиялық мәселелерди тереңирек үйрениўге, изертлеўге ерисемиз.

Сөзликлерди, тийкарынан алғанда, тил билиминиң лексикография тараўы изертлейди. Оның да изертлейтуғын объекти -сөз. Бирақ лексикография-сөзлерди топлап, жыйнастырып, белгили бир тәртип, системаға салыўшы илим тараўы. Ол бир ямаса бир неше тиллердеги сөзлерди түсиндириў, салыстырыў, тарийхый көз қараста үйренўи, мәнилерин анықлаў, т.б. усаған мәселлерди қарастырады, сөзликлердин түрлери хәм олардың дүзилиў режелерин белгилейди.

Сөзликлер дүзиў мәселеси қарақалпақ тилинде соңғы дәўирде ғана қолға алынып отыр. Биз еле жетерли муғдарда, турмыс талапларын толық қанаатландырадырлықтай сөзлик түрлерине ийе емеспиз. Ҳақыйқатында, олардың дүзилиўи анаў я мынаў сөзге байланыслы затлар менен кубылысларды тарийхый көз қараста үйрениўде, сөзлердин мәнилерин дәл хәм кең түсиниўде сондай-ақ олардан әмелий жақтан дурыс пайдаланыў исинде үлкен әхмийетке ийе. Октябрьге шекемги дәўирде улыўма түркий тиллерге ортақ гейпара сөзликлерден басқа дәўирде улыўма түркий тиллерге ортақ гейпара сөзликлерден басқа қаарқалпақ тилинде хеш қандай көзге түсерликтей мийнет болған жоқ.

Түркий тиллер бойынша биринши рет илимий мийнет дәреткен уллы илимпаз Махмуд Қашғарий болып есапланады. Ол дүньяға өзиниң «Девону луғотит түрк» деген әжайып мийнети менен белгили. Бул сөзлик Махмуд Қашғарий тәрәпинен Х8 әсирде 1068 жылы тамамланады. Жумс үш томнан ибарат. «Девону луғотит түрк» Өзбекстан Сср Илимлер Академиясының А.С.Пушкин атындағы тил хәм әдебияты институты менен Әбурайхан Беруний атындағы шығыстаныў институты тәрәпинен өзбек тилинде биринши рет 1960 жылы баспадан шығарылды. Ол филология илимлериниң кандидаты С.М.Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударылған.

Уллы илимпаз Махмуд Қашғарийдиң «Девону луғотит трк» атл китабы оның узақ жыллар исленген мийнетиниң жуўмағныан ибарат. Ол бул жумыстың сапалы болып шығыўына барлық интасын жумсаған көп жерлерди аралаған, бай материаллар топлаған. Сонлықтан да Махмуд Қашғарий китаптың биринши томына кирисиўинде былай деп жазады: «Мен түрклер, түркменлер, уғузлар, чигиллер, яғмолар, қирғизларнинг /қирғизларининг/ шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини, кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини түпладим, турли хил сўз хусусиятларини урганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни хам аниқлаш учун қилдим. Булмаса мен тилда ўларнинг энг атуқларидан, энг катта мутахассисларида, хушчахмларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, уғузлар, чигиллар, яғмолар, ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томолама пухта бир асосда тартибга солдим».³

Сөзликте сөзлер тек белгили бир тәрәпте жыйнастырылып, түсиндирилип ғана қоймастан, соның менен бирге түркий тиллерге тән грамматикалық материаллар бар. Олар түркий тиллерди тарийхый жақтан үйрениўде ең бир әхмийетли илимий дереклер хызметин атқара алады.

Сөзлик, тийкарынан алғанда, атаўыш сөзлер хәм феийллерден турады. Олардың орналасыўына сер салғанда, дәслеп атаўыш сөзлердин, оннан кейин феийл сөзлердин

келетуғынлығы көзге түседі. Сондай-ақ аз хәрипли сөзлер алдн, ал оның кейнінен көп хәрипли сөзлер бериледи.

Махмуд Қашғари тәрeпiнен дәрeтилген бул сөзлiктi түркий тиллердiң бiреуiне ғана тән сөзлiк деп қарайға болмайды. Ол-ортақ сөзлiк. Онда түркий тиллердi қурайтуғын көпшилик топарлардың элементлери бар. Бул пикирдi автордың жоқарыда келтирген сөзинен-ақ аңлауға болады.

Қазақ тил илимпазы профессор Г.Муұсабаев Махму Қашғарийдiң сөзлiгiндегi лексикалық-грамматикалық материаллық баға берiп, тили жағынан оның қыпшақ топарына/қазақ, қарақалпақ, татар, башқурт ноғай/ жүдә жақын екенлiгiн тастыйықлайды.

Демек «Девону луғотит турк» ти қарақалпақ тилине де ортақ сөзлiк деп қараймыз. Ондағы берилген көпшилик сөзлер хәм олардың мәниси хәзирги қарақалпақ тилинде толығы менен ушырасады. Буған сөзлiктен мына сөзлердi көрсетiп өтиудiң өзи ақ жеткиликли: йит, ер, ақ, ун, үн, ис, угат, ин, кұйив, атиұ, уғыұ, ашық, жыллы арық, етик, өтөк, узын, ерин, ул, ана, ортақ, ойнас, арпа, ески, егилди. өгисти, алынды, тутар, тартыслар, т.б.

Бундай сөзлер сөзлiкте жүдә көп ушырасады. Олардың барлығы да қарақалпақ тилинде сөйлеуши хәр бир адамға белгилi түсиникли хәм жедел қолланылатуғын сөзлерден ибарат.

Сөзлер араб алфавити менен жазылған, бул нәрсе көпшилик оқыұшылардың кең падаланыуы исинде бираз қыйыншылықларды туұдырады. Солай да булөжайып мийнеттиң өзбек тилинде аударылыуы сөзлiктi үйреннұ хәм пайдаланыуы мәселесин жүдә жеңиллетиуге себепши болып отыр.

Махмуд Қашғарийдiң «Девону луғотит түрк» сөзлiгi барлық түркий тиллер ушын орта, анау я мынау түркий тилдiң тарийхын үйрениуде үлкен әхмийетке ийе бахалы сөзлiктен ибарат.,

Түркий тиллерге ортақ сөзлiклер қатарында буннан басқа да бираз бахалы сөзлiклердi белгилеп өтиуге болады. Мәселен, XIV әсирде дәрeтилген «Codex Comanikus» Қуман-қыпшақ тили сөзлiгi/, атақлы тюрколог профессор П.М.Мелоранский тәрeпiнен XIX әсирде жазылып, 1900 жылы бастырлып шығарылған «Араб филолог с турецком языке», XVI әсирге тийисли ескерткиш, авторы белгисиз «Абушка» деп аталатуғын сөзлiк, сондай-ақ академик ВВ.Радлов тәрeпiнен «Тюрк наречиелери сөзлiгiн дәрeтиу тәжирийбелери» хәм доцент Л.Будагов тәрeпiнен дүзилген «Түрк-татар қарачиелериниң салыстырма сөзлiгi», т.б. Булардың барлығы да хәзирги заман туркологиясында белгилi орнына ийе. Олар түркий тиллер лексикографиясын рауажландыруы жөнинде сөзлiклер дүзиудiң дәслепки үлгилери хызметин атқарып келди.

Қарақалпақстанда қарақалпақ тили мәмлекетлик тил дәрежесине көтерилди, миллий тил болып қәлиплести.

Қарақалпақ халқының экономикалық , сиясий хәм мәдений турмысының өсиуи хәм рауажланыуы тил билими тарауында ири-ири әмелий әхмийетли зор мәселелердi пайда етти. Усындай әхмийетли мәселелердiң бири сөзлiклер дузиу мәселеси болды.

Илимниң хәм техниканың өсиуине байланыслы қарақалпақ тилиниң сөзлiк қурамына орыс хәм басқа да қоңсылас халықлар тиллери арқалы жаңа-жаңа терминлер кирди. Бундай терминлердiң улыұма халық тәрeпiнен тусинилиуи жеңиллестириуге жәрдем етиу турмыс терминологиялық сөзлiклердi талап етти.

Терминологиялық сөзлiклердiң дузилиуи мектеп турмысында да оғада зәрүрли болып табылады. Өйткени мектептерде физика, математика, химия, ботаника, т. б. усыларға усаған пәнлер оқытылатуғын болды. Бундай пәнлердiң оқылыуы да сәйкес терминлердiң кеөлип кириуин иске асырады. Соны да белгилеп өтиу керек, терминлер аұысыуды дәслепки жылларында анау я мынау я техникаға байланыслы термин тап хәзирги күндегидей қарақалпақ тилине әдебий тил нормаларына сәйкес аұыса қойған жоқ. Ал, керисинше, бурмаланып та алынған жағдайлары ушырасып отырды. Көпшилик жәмийтлик-экономикалық, илимий хәм басқа да терминлер гейпара себеплерге байланыслы өзлериниң интернационаллық сыпатына қарамастан тусиниксиз атамалар менен де аұмастырылып келди. Бул, әлбетте, дәслепки жылларда қәнийгелердiң жеткиликсиз болыуы, жазыу ислерине көбинесе арабша саұаты бар адамлардың араласыуы, олардың гейпараларының араб-парсы тиллерин жоқары санауы менен де байланыслы еди.

Қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлiк қурамына жаңадан аұысқан терминлердiң бир изге тусириу, сол арқалы терминлерге турмыс талабын қанаатландыруы ұатандарлық урысқа шекемги дәуирде қарақалпақ әдебий тилин рауажландыруы исинде үлкен қыйыншылықты туұдырған

мәселе болды.Мине усы нәрсеге әмелий жууаплардың бири ретинде терминологиялык комиссиялардың басшылығы астында айырым илим тараулары бойынша терминологиялык сөзликлер дузилип шықты. Олар физика, математика, ботаника, грамматика, хәм т.б. терминлери бойынша басып шығарылған майда-майда жеке сөзликлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде терминлер хәзир, дерлик бир изге туститурмыстың раўажланыуы менен еле де жаңа-жаңа терминлер пайда болды.Ол, өз гезегинде, әдебий тилдиң сөзлик қурамын тағы да раўажландырыуға себепши болды. Солай да бул мәселе бойынша қарақалпақ тили тарийхында орын алып келген , хәзир де көзге тусетуғын кемшиликлер бар. Бундай кемшиликлер әсиресе басқа тилден келген терминлерди ана тилдеги мумкиншиликлерди есапқа алмай орынсыз енгизе бериу, сондай-ак аўдарыуға болмайтуғын терминлерди орынсыз аўдара салыу усаған жағдайлардан ибарат.

Орыс тилиниң тәсири, оның қарақалпақ халқы турмысындағы жәмийетлик жағдайы орысша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-орысша сөзликлерди дәретиуди талап етти. Соның нәтийжесинде орысша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-орысша сөзликлер пайда болды.Бул жумыс Қарақалпақстандағы илим изертлеу институты тәрәпинен /хәзирги Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалының тарийх, тил хәм әдебияты институтының / орынланып шет тил хәм миллий сөзликлер мәмлекет баспасында Москвада басып шығарылды.

Бул сөзликлер орыс тилин үйрениуе, сондай-ак орыс тилинде жазылған әдебиятларды оқытыуда, аўдарыу исинде пайдаланылды.

Усының менен бирге, соңғы дәўирде қарақалпақ халқының турмысын, әдет-урпин, тилин үйрениу мәселеси де айрықша қолға алынды.Бул мәселеде орыс илимпазлары айрықша хызмет иследи.1928-жылдан баслап этнографиялык хәм диалектологиялык мақсетлерде экспедициялар шөлкемлестириле баслады. Бул экспедицияларқарақалпақ халқының этнографиясы хәм тили бойынша баҳалы мағлыұматлар жыйнады.Мине усындай жумыслардын барысында Н. А. Баскаков Қарақалпақстан аймағынан жыйнап алынған материаллар тийкарында қарақалпақ тилиниң биринши томын дәретти.Бул томда қарақалпақ тилиниң диалектологиялык материаллары/текстлери/ топластырылған хәм оның кейнинен диалектологиялык сөзлик берилген. Диалектологиялык сөзлик қарақалпақша-орысша туринде китапқа киргизилген материаллерға арналады.

Бул мийнет қарақалпақ тилиниң диалектологиясын уйрениуе хәм изертлеуе, қарақалпақ әдебий тилиниң нормаларын анықлауда илимий хәм әмелий жақтан белгили орнына ийе.

Қарақалпақ әдебий тилиниң қәлиплесиуинде орфографиялык нормаларды белгилеу хәм оның тийкарында орфографиялык сөзликлерди дузиу белгили роль атқарды.Бул тек қарақалпақ әдебий тили ушын ғана емес, ал көпшилик халықлар тилинде де сондай. Сонлықтан да Н. А. Баскаков орфографиялык нормалардың белгилениуи менен орфографиялык сөзликлердиң дузилиуи Орта Азия халықларының әдебий тиллериниң нормаласыуындағы тийкарғы жумыслардың бири сыпатында көрсетип өтеди.

Н. А. Баскаков / Развитие литературных языков народов.Средней Азии в Советскую эпоху / тезисы доклада на Всесоюзный научной сессий М.

Қарақалпақ тилиниң алфабити менен орфографиясы бир неше рет өзгерди. Белгиленген орфографиялык сөзликлер де дузилген еди. Орфографиялык сөзликлер де дузилген еди. Орфографиялык сөзликлерде Қарақалпақстан Илим-изертлеу институты тәрәпинен /хәзирги Өзбекистан Академиясының Қарақалпақстандағы филиалының тарийх, тил, хәм әдебияты институты/ исленди. Оның бириншиси 1940-жылы, екиншиси хәзирги күнде пайдаланылып киятырған . 1959-жыл баспадан басып шығарылды, ал ушиншиси 1992-жылы жарық көрди.

Көпшилик халықлар тиллеринде сөзликлер дузиу тәжирийбеси әдеуир жеткиликли дәрежеде көзге туседи.Олар халыққа мәдений жақтан хызмет етиуе белгили әхмийетке ийе.Ал қарақалпақ тилинде бул жумыс халықтың сөзликлерге болған мутәжлығына қарамастан әдеуир артта қалып қойыуы ғана анық.Тек хәзир бул әхмийетли ис қолға алынып отыр.Әсиресе соңғы жыллар ишинде қарақалпақ тилиниң төрт томлык тусиндирме сөзлигиниң дузилип, жәмийетшиликке усынылыуы-бул халықтың мәдений турмысындағы улкен ўақия болды.

Енди биз қарақалпақ тилиндеги қолда бар баслы сөзликлердиң айырым тәрәплерине тоқтап өтейик.

Қарақалпақ тилиндегі сөзліклердің түрлері. Қарақалпақ тилиндегі сөзліклердің барлығы да филологиялық сөзліклер болып есапланады. Оларды, өз гезегінде, неше тилде берилиуіне қарай бір тиллик хәм еки тиллик деп бөлиуіге болады. Бір тиллик сөзліклерге қарақалпақ тилиндегі орфографиялық сөзліклерге орысша-қарақалпақша, қарақалпақша-орысша аударма сөзліклер, қарақалпақша-орысша диалектологиялық сөзліклер хәм орысша-қарақалпақша терминологиялық сөзлік хәм т.б. киреди.

Орфографиялық сөзліклер. Әдебий тилдің нормаларына жетерли кеуил бөлиуі, оқыу, үйрениуі хәм жазыуі ислеринде бул нормаларды толық басшылыққа алыу, бизиң аұызша хәм жазба түрде бир-биримиз бенен пикир алысыу, тил арқалы қатнас жасау жағдайымызды жеңиллестиретуғынлығы, тилдің, тил мәдениатының буннан былай да рауажланыуы оғада үлкен тәсир ететуғынлығы белгили. Бунда орфографиялық нормалардың дурыс сақланыуының да орны, әлбетте, гиреули.

Хәзирги күнде улыуа халық тәрәпинен қабыл етилип, нызамлы түрде бекитилген орфографиялық қағыйдалар китап, газета-журналлардың бетлеринде түрлише бурмаланып, жазыуі исинде түрлише қолланылып киятыр. Бул нәрсе жазыуда хәммеге бирдейлик орнына хәр түрликти пайда етип отыр. Сонлықтан да орфографиялық нормалар тийкарында сауатлы хәм дурыс жазыуі мәселеси қарақалпақ әдебий тилинің хәзирги жағдайдағы ең әхмийетли әмелий мәселелериниң бири болып есапланбақта.

Сауатлық хәм дурыс жазыуі орфографиялық сөзлик айрықша роль атқарады. Орфографиялық сөзликтің тийкарғы масқети сөзлерди дурыс жазыуға қаратылған.

Орфографиялық сөзліклерге тилдің лексикалық қурамдағы сөзлердің барлығы бирден тамамланбастан киргизиле бермейди, керисинше, оларға күнделикли жазыуі исинде бираз қыйыншылықларды туудыратуғын сөзлер ғана енгизилиуі керек.

Хәр қандай тилдің өзиниң айырықшылығына байланыслы орфографиялық жазыуі нормаларында жеке айырықшалықлардың да болатуғынлығы турған гәп. Мәселен, -ма/ме /сыңарлары менен/ болымсызлық қосымталары сөзге қосылып, биригип жазылады да, ал сол формадағы мәниси жағынан пүткиллей басқаша сорауі жанапайлары сөзден бөлек жазылады алма, бермә, дурыс, па жақсы ма, т.б. Сондай-ақ орыс тилинде предлоглар тийисли сөзлеринен бөлек жазылса, приставкалар тийисли сөзлериниң алдында қосылыпта жазылады. Мысалы в школу, на уроке, входит, переписат т.б.

Кулласы, орфографиялық сөзліклерди анауі я мынауі тилдің орфографиялық қағыйдаларына байланыслы болған айрықша кеуил аударыуды талап ететуғын жағдайлары орын алыуы керек. Оның ушын орфографиялық сөзликтің дүзилиуі исинде тилдің орфографиясындағы зәрүрли орынлар толық таңланылығы шәрт.

Орфографиялық сөзлик хәрекет етиуши орфографиялық қағыйдалар тийкарында дүзиледи, сонлықтан олар арасындағы бирликтің сақланған болыуы керек. Онда қандай да болмасын қәтелерди көриниуі орынсызлық болып табылады.

Орфографиялық сөзлик орфографиялық нормаларды дурыс сақлап жазыуі жөнинде кең қолланлатуғын жәрдемши куралымыз болып табылады. Анауі я мынауі сөзлик жазылығында жыйналсақ, биз дәрриуі сөзликті ашып, оннан сол сөздің қалай жазылығы керек екенлиги тууралы түсиник алыуға тийислимиз.

Лексикография тарауында орфографиялық сөзліклердің саны көп. Орфографиялық сөзліклер көпшилик халықлардың тиллери бойынша дүзиліп шықты. Олар халқымыз тәрәпинен күнделикли турмыста пайдаланылып киятыр. Мәселен, И.С.Ожегов хәм А.Б.Шапиро тәрәпинен редакторланып, 1956-жылы басып шығарылған орыс тилинің академиялық 100 мың сөзден туратуғын орфографиялық сөзлиги. Бул орфографиялық сөзликті 1957, 1958, 1959-жыллары екинши, үшінши хәм төртинши басылыулары шықты. Олар биринши басылыуынан хеш қандай өзгеризсиз шығарылған еди. Ал 1963-жылы 1962-жылы СССР Илимлер Академиясының орыс тили институты тәрәпинен дүзетилип хәм толықтырылып, СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы С.Г.Бархударов, С.И.Ожагов хәм А.Б.Шапиров редакторлығында сол орфографиялық сөзлик бесинши рет басылып шықты.

Хәзир кең көлемли орыс тилинің орфографиялық қағыйдаларының айрықшаларын толық есапқа алған усы орфографиялық сөзлик турмыста тән қолланылып киятыр.

Орфографиялық сөзліклер өзбек, қазақ хәм басқа түркий тиллерде де бар.

Қарақалпақ тили лексикографиясы тарауында орфографиялық сөзліктер дүзиу жұмыстары екінші ұатандарлық урысқа дейинги дәуир-ақ басланған еди. Сол жұмыстардың жууағы ретинде қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги биринши рет 1940-жылы басылып шықты хәм өз оқыушылары ушын жәрдемши курал сыпатында хызмет атқарады.

Соңғы дәуирде қарақалпақ тилинің алфавити менен орфографиясы тарауында өзгерислер пайда болады. Қарақалпақ тилинің алфавити менен орфографиялық қағыйдалары жаңадан дүзилип шықты. Халықтың сауатлы хәм дурыс жазыу иси орфографиялық сөзликке болған талаптарды бурынғыдан да бетер арттыра түсти. 1940- жылы шыққан орфографиялық сөзлик дәуир өзгерислерине, соңғы дәуир талаптарына жууап бере алмайтуғын болды. Енди жаңа орфографиялық сөзликтер дүзиу зәрүрлиги пайда болды.

Қарақалпақ тилинің хәзирги қолланып киятырған алфавити менен орфографиясы тийкарында Э.Нурмуханова менен С.Нийетуллаевлар тәрәпинен «Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги» дүзилип, ол 1959 жылы қарақалпақ мәмлекетлик баспасы тәрәпинен жарыққа шыққан еди. Сөзлик соннан бери ол оқыушыларына хызмет етип киятыр.

Орфографиялық сөзликке 1957- жылы Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумының 28-февральдағы пәрманы менен тастыйықланған қарақалпақ тилинің тийкарғы орфографиялық қағыйдаларынан мағлыұмат берилген.

Сөзликтің басында қарақалпақ алфавитиндеги хәриплер, олардың дүзилиу тәртиби хәм атлары бар. Оннан кейин дауыссылардың хәм дауыссызлардың жазылыуы, түбир сөзлердің хәм қоспа сөзлердің жазылыуы қосымталардың хәм көмекши сөзлердің жазылыуы, бас хәриплердің жазылыуы хәм сөзлердің өткермелеу бойынша орфографиялық қағыйдалар берилген.

Қарақалпақ тилинің орфографиялық қағыйдаларының соң жазылыуы бираз қыйыншылықтарды туұдырыу мүмкин деп табылған сөзлердің хәм сөз дизбеклеринің алфавитлик тәртипте жайластырылған сөзлиги басланады.

Дүзиушилер тәрәпинен орфографиялық сөзликке киргизилиуге тийисли сөзлерди, сөз дизбеклерин таңлауға бир қанша дыққат аударылып, мийнет жумсалғанлығы көринеди. Бул нәрсе күнделикли жазыу исинде жазылыуы бираз ойланыуды талап ететуғын базы бир сөзлерди қамтыуға медицина, мәлхам, мәңги т.б. сөзлери м хәрибина байланыслы таңланған усындай сөзлердің қатарына киреди.

Сөзликте жекке сөзлер қарақалпақ тилинің жалғамалы курылысына байланыслы хәр түрли формаларында берилген. Мысалы, қытық, қытықлау, қытықшыл, қышқыл, қышқылтым т.б.

Жеке сөзлер хәм қыйлы формалары менен бир қатарда сөзликте турақлы сөз дизбеклери де бар. Олар биринши компонентинің дәслепки хәрибине байланыслы алфавитлик тәртипте китапқа киргизилген. Мысалы дақабы жер жарыу лақап, лақаплы, сууық, сууық демин алыу, сууықлау сәлемлесу, көзден өткеру, көздің қыйығын салыу т.б.

Дефис арқалы жазылатуғын жуп сөзлер хм жазылыуы бираз қыйыншылық туұдыратуғын меншикли атамалар да алфавитлик тәртипте сөзликтен орын алған қып-қызыл, нақатан-нахақ, нан-пан, қыра-қыра, өтирик-өсек, өлип-өшип, торс-торс, қыят/урыудың аты/ т.б.

Қарақалпақ тилинде гепара сөзлердің еситилиуи менен жазылыуы арасында базы бир алшақлықлар ушрасатуғынлығы белгили. Мәселен, сөз ишинде, сөз аралығында қатар келетуғын еш. Аш усаған сеслер айтылыуында иш болып еситиледи. Бундай жағдайда морфологиялық принципте басшылыққа ала отырып, олардың айырым морфемалары сақланған түринде жазылыуы керек. Орфографиялық сөзликте қарақалпақ тили орфографиясы усы тәрәпине де кеуил аударылған. Мысалы исшен, исшенлик, қосықшылық, колхоз, колхозшы т.б.

Айырым сөзлердің мәнисин анықлап кетиу, оқыушылар ушын қыйыншылық туұжырыу мақсетинде ондай сөзлердің тусында гейпара сөзлердің нени аңлататуғынлығы, қандай сөз дизбегинде ушырасатуғынлығы да көрсетилген. Мысалы курышы/ кулақтың курышы қаныу/, курылды/ курылдап уйықлау/қызарып кетиу, иллә/иллә деп ауызда ашыу т.б.

Орфографиялық сөзликке кирген сөзлердің ишинде хәзирги қарақалпақ әдебия тилинің лексикасына орыс тилинен орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер менен терминлер белгили орынды ийелейди. Мысалы вагон, вазелин, вальс, валюта, ванна, варваризм, варварлық, вариант роль, руль, концерт, конфета, конференция, композиция, параграф т.б.

Бул тилдің екінши тилге ауысқан сөз сол тилдің нызамлылықтарына енетуғынлығы белгили. Орыс тили арқалы орыс тилинің өзинің хәм басқа тиллерден өткен сөзлер тилимизде керекли

жерде талап етилген қосымталарды қабыл ете алады. Бул нәрсе қарақалпақ тилинің орфографиясындағы дыққат аударыуды керек ететугын айрықша орынлардың биринен есапланады. Сөзликте бундай жағдайларға байланысly базы бир мысалларды да көриуге болады апрель, апрельдің, апрели антогонист, антогонистлик, картофель, картомоельге, картофели. т.б.

Биз қарақалпақ тилинің орфографиялық нормаларына байланысly сөзликке киргизилген жоқарыдағы жағдайлардан жетерли пайдалансақ, саўатлы хәм дурыс жазыу бойынша жумысымызды бираз жеңиллестириуге мүмкиншилик алыуымыз мүмкин., Усының менен бирге қарақалпақ тили бойынша дүзилген бул орфографиялық сөзликте оның пайдаланыуда есапқа алыныуы зәрүр болған көп ғана кемшиликлерди көрсетип өтиуге де туўра келеди.

Сөзликти дүзиуде лексикографиясы тараўындағы жетискенликлер, бай тәжирийбелер толық есапқа алынбаған. Сол себепли сөзликтиң сапасын жақсылауға, оннан пайдаланыу исин жеңиллестириуге бағдарланатуғын гейпара мүмкиншиликлер китаптан орын ала алмаған. Мәселен, сөзликтиң қурамы хәм қурылысы, оннан пайдаланыу тәртиби, көпшилик терминлердің тил услубының қайсы тараўларына тән екенлиги хәм тағы басқалар туўралы мағлыұматлар китапта жоқ. Орфографиялық сөзликке киргизилетуғын сөзлерди таңлауда да үстиртинлик бар. Көпшилик сөзлер жазылыуда хеш қандай қыншылықларды туўдырмайтуғын болса да, жазылыуы қыйынырақ деп есапланатуғын сөзлердің қатарында сөзликке киргизилген.

Мысалы: аға, ада, адам, аз, аза, азада, ай, айтыс, алма, абай, абадан, абаданлық, абайла, абайлау, ағза, ағыс, адалау, адамлф, адамсыз, ажар, ажарсыз, ажарлы, азар, азатлық, азған, азна, айбатсыз, айлық, т.б.

Бул еле а хәрибине байланысly надурис таңланылған сөзлердің толық дизими емес. Усы хәзипке байланысly да басқа хәриплерге байланысly да китапқа киргизилген сөзлердің, жетерли таңланылмаған, топарын әдеуир муғдарда көриуге болады.

Орфографиялық сөзлик өз оқыушыларына сөзлерди дурыс хәм саўатлы жазыудың үлгисин көрсететғын болғанлықтан бул мәселе бойынша оған деген талап басқа сөзликлерге қарағанда да қатаңырақ хәм күшлирек болатуғынлығы белгили. Сонлықтан онда хеш қандай қолайсызлықтың көзге түспеуи шәрт.

Сөзликте епкин епкин, наразы сөзи наразылық сөзи наразылық, нәсият сөзи нәсийхәт, шүбхә, сөзи шүбхә, сахра сөзи сахыра, шерменде сөзи серменде, шерменде етиу сөзи, серменде етиу, шүдигар сөзи сүдигар, шүдигарлик сөзи сүдигарлик, пияда сөзи пияда болып надурис жазылған. Бул сөзлерди хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің талапларына сәйкес улыуа халық тилинде қолланылып жүрген түринде төмендегишежазғанымыз мақул: епкин, наразы, наразылық, нәсият, шүбхә, сахра, шерменде, шерменде етиу, шүдигар, пияда.

Сөзликке киргизилди деген сөз сол сөздің тилдің лексикасында белгили бир бирилик сыпатында қолланылып киятырғанлығын көрсетеди. Ал кухня, шляпа, стенгазета, специалисть усаған сөзлер қарақалпақ тилинің лексикалық қурамында бар ма. Бизиң пикиримизше, булар орыс тили лексикасына тән, олар қарақалпақ тилинде асхана, қалпақ, дийуалы газета, қәнийге деген сөздің мәнилерине сай келеди.Китапқа бул сөзлердің не ушын киргизилгени белгисиз.Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги болғанлықтан оған қарақалпақ тилинде қолланылып жүрген сөзлер киргенлиги мақул.Олай болмағанда қайсы тилдің орфографиялық сөзлиги екенлиги билинбей қалады.

Дурыс, тилимизде орыс тилинен аўысқан көп ғана сөзлер менен терминлер бар.Олардың да орфографиялық сөзликтен орын алыуы бундай сөзлерди дурыс жазыуымызға үлкен жәрдем етеди. Сонлықтан қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлигине орыс тили арқалы аўысқан әне сондай сөзлер менен терминлер ғана кириуи мүмкин.

Бундай сөзлердің көпшилиги сөзликтен орын алған.Бул жудә жақсы. Қарақалпақ тилинің орфографиялық нормаларының талапларына сәйкес орыс тили арқалы аўысқан сөзлер, тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги түринде, ал гейпаралары қарақалпақ тилине базы бир өзгерислер менен қабыл етилген түринде қолланылып киятыр.Мысалы минута-минут, секунда-секунд,санаторий-санатория, т. б.

Сөзликте усундай сөзлерди жудә сабырлы турде терип киргизиу керек еди, тилекке қарсы, бундай сөзлердің көпшилиги китапта жоқ.Олардың айырымлары, хәттеки, надурис жазылған. Мәселен, значок сөзи значек туринде, унтер-офицер сөзи унтер офицертуринде берилген.Бул жерде қарақалпақ тилинің тийкарғы орфографиялық қағыйдаларынан қысқаша мағлыұмат

берилгенде, дузиўшилер, әлбетте, оқыўшыларға усы орфографиялық қағыйдаларды басшылыққа алыў керек екенлигин ескертип өтиўди де, сөзликтин сол тийкарға қурылғанлығын ескертиўди де көзде тутқан болыўы сөзсиз. Солай бола турса да, орфографиялық қағыйдалардың китапта надурис иске асқанлығы дым тусиниксиз. Мәселен, орфографиялық қағыйдаларда педагог-педагогтан деген мысал орыс тили арқалы кирген сөзлерге қосымтаның қалай жалғаныўы керек екенлиги бойынша улги ретинде көрсетилген. Усыған қарамастан, сөзликте, округ-округке, округтен туринде жуўап буўынға жиңишке қосымта жалғаўлы тур. Бундай жағдайда барлық ўақытта да округ-округқа-округтан болыўы орфографиялық қағыйдалардың талабына жуўап бола алады.

Көпшилик қоспа сөзлердин жазылыў орфографиясы сөзликте надурис берилген. Мәселен, ар намыс. әне мине, кем кемнен, бирең сараң,, көк көмбек туринде бөлек жазылып көрсетилген болса, қолда-аяқта, қол-қанат усаған сөзлер қолаяқта, қолқанат туринде дефиссиз қосылып жазылып кеткен. Гейпара дефис талап етилмейтуғын қол асты, көре сала, тал тус сөзлер дефис арқалы жазылған. Бул сөзлердин көз асты, оқый сала. Дут тоғай сөзлерден ҳеш қандай айырмасы жоқ. Олар фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да, дефистин жазылыў зәрурлигин туўдырмайды, сонлықтан бул сөзлерди дефиссиз жазыў туринде пайдаланған мақул.

Оның үстинде орфографияның талабына муўапық бөлек жазылыўы керек болған бир қанша сөзлер қосылып жазылып көрсетилген. Мысалы сорықайнаған, сорықайнаў, жеккөриўшилик, жеккөриў, базы биреў, т. б.

Айырым фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да биригип кеткен сөзлер гә биригип, гә айырып жазылып берилген. Мәселен, аўызеки, жузеки деген сөзлер бир-бирине жүдә уса, олардың фонетикалық ажыралмаслығы да, лексикалық-семантикалық ажыралмаслығы да бирдей. Усыған қарамастан сөзликте олардың бириншиси аўызеки, ал екіншиси жузеки туринде алынған. Олардың екеўи де биригип жазылыўы керек. Ал дәлдал сөзин ҳеш қандай бөлек жазыўға тийкар жоқ, бирақ олар китапта дәл-дал туринде дефис арқалы бөлинген. Тилимиздеги қыймайысы шығыў деген сөздин фонетикалық хәм лексикалық-семантикалық ажыралмаслығы оғада әпиўайы-ақ сезилип турады, бирақ оның сөзликте қыймайысы шығыў туринде берилиўи дым қолайсыз. Бул сөзди сөзликке қарай қый майысы туринде емес, ал бириктирип жазыўымыз керек.

Көпшилик жағдайларда оқыўшыларға қыйыншылық туўдыратуғын мәселелердин бири орыс тили хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келген сөзлерде пәт мәселеси болып табылады. Пәт сөздин мәниси менен де тиккелей байланыслы. Айырым сөзлерде пәттин орнын өзгертиў арқалы сөздин мәнисин путкиллеи өзгертип те кетиў мумкин. Сонлықтан сөзликлерге кирген орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан, сондай-ақ гейпара пәттин орнын белгилеп кетиў зәрурлиги бар сөзлер пәт тусетуғын буўынды нускап өткен пайда болады. Қарақалпақ тилиниң бул орфографиялық сөзлигине пәтли буўынды көрсетип өтиў зәрурлиги бар орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан көп ғана сөзлер менен терминлер енгизилген, бирақ оларда бул нәрсе дыққаттан шетте қалып қойған.

Китапта буннан да бир қанша кемшиликлер бар. Әлобетте, орфографиялық сөзликте усындай қәтелердин жиберилиўи өз оқыўшысын әдеўир шатастырады да, қыйналдырады да.

Нызамлы турде бекитилген орфографиялық нормаларды басшылыққа алыў оны жазыў исинде әмелий иске асырыў бизиң хәр биримиздин тиккелей ўазыйпамыз блоып табылады. Олай болмағанда ким көринген өзинше жазып, әдебий тилдин нормалары бузылыўға шекем барып жетиўи мумкин. Бул, өз гезегинде, әдебий тилдин хәзирги заман талабына сәйкес раўажланыўын әдеўир үзилiske тусиретуғыны сөзсиз.

Китап, газета-журналлардщың бетлеринде қарақалпақ тилиниң орфографиялық қағыйдаларынан жетерли пайдаланбаў, жазыўда хәр турликке жол қойыў бул мәселе бойынша тийисли әмелий илажларды көриўге мәжбурлейди. Әсиресе баспа сөз бетлеринде жазыўға айрықша итибар берип нызамлы турде қабыл етилген орфографиялық қағыйдалардың толық сақланып жазылыўын тәмийин етиўге тийислимиз.

Хәзир Республикамызда Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлимининң тил хәм әдебият институтының бир нешше бөлимлери, Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили кафедралары, муғаллимлердин билимин жетилистириў институтының айырым кабинетлери усаған мәкемелер қарақалпақ тилиниң мәселелери менен шуғылланады. Қарақалпақ тилиниң хәрекет етиўши

орфографиясының жазыуда дурыс қолланылыұын бақлап барыұ, тийисли илажларды нускаұ бул мәкемелердиң айрықша дыққат орайында турыұы лазым. Жазыуда көринип қалған хәр қандай қолайсыз жағдайлар өз ұақтында көрсетилип, халық көпшилигине жеткерилип барылыұы тийис .

Әмелий илажлардың бири сыпатында қарақалпақ тилинде лексикографияның хәзирги талапларына жууап берерликтей арнаулы орфографиялық сөзлик ретинде қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги жаңа басылыұда жарық көрди. Онда бул жағдайлар белгили дәрежеде есапқа алынған.

Аўдарма сөзлик. Бул сөзликте әмелий жақтан кең қолланылатуғын сөзликлердиң тийкарғы турлеринен есапланады. Аўдарма сөзликлер көпшилик халықлардың тиллиринде бар. Булардың ишинде көбирек көзге түсетуғыны хәм көп қолланылатуғыны орыс тилинен я орыс тилине аўдарыұ жолы менен дузилген сөзликлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде бундай сөзликлер дәслепки дәўирлерде турмыс талабы тийкарында пайда болды.

Биринши орысша-қарақалпақша сөзлик Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров хәм У.Н. Кожуровлар тәрәпинен дузилген. Ол 1947-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзликте 30 000 сөз бар.

Сөзлик тийкарынан алғанда, орыс тилинен қарақалпақ тилине аўдарыұшылар хәм орыс тилин үйрениұшилер ушын арналған. Буны дүзиұшилердиң де өзлери көрсетип өтеди.⁹

Сөзликте редакторлық алғы сөзинен кейин оның курылысы, материаллардың жайластырылыұы, оның шәртли қысқартыұ белгилери хәққында мағлыұматлар бериледи.

Бул орысша-қарақалпақша сөзлик орыс жазыұы тийкарында 1940-жылы қабыл етилған алфавит бойынша дүзилген. Онда күнделикли турмыста жийи қолланылып иятырған орыс сөзлери менен терминлери орын алды. Олардың мәнилери мүмкин болғанынша қарақалпақ тилине аўдарылып, ал қарақалпақша сыңары жоқлары сол орыс тилиндеги түринде бериледи, хәттеки түсиникли болыұ ушын бундай сөзлер я терминлер қаұыс ишинде түсиндириледи де. Мысалы::

Бидән, бидон/суйық нәрселер ушын қаңылтырдан исленген ыдыс/; бидон для молоко-сүт салатуғын бидон/ыдыс/, биение ср, соғыұ, тебиұ, биение пульса тамырдың соғыұы /тебиұи/; биение сердца-жүректиң соғыұы/тебиұи.

Атлық сөзлер, әлбетте атаұ формасында, ал фейил сөзлер орыс тилинде инфинитив түринде, қарақалпақша аўдармасында хәрекет аты формасында берилген. Бул нәрсе еки тилдеги сәйкес грамматикалық формаларды салыстыра үйрениұде әхмийетке ийе екенлиги сөзсиз.

Сөзликте гейпара анаұ я мынау сөзге байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклериде киргизилген. Олар арнаулы белги менен жеке мәнилерден кейин бериледи. Мысалы.

Крпитить. 1. Түтеұ; 2. ыслаұ, 3. Ысқа ыслаұ, стрлаұ

Коптитить небо сөйл.санда бар да, сыпатта жоқ

Сөзлер қайсы услубқа тән екенлиги, турмыстың қайсы тараұында қолланылатуғынлығы туұралы да ескертиледи. Бул нәрсе сөзликке кирген сөз яки терминлерди толығырақ түсиниұге хәм қолланыұға жәрдем етип отыр.

Тилинде пәт қарақалпақ тилиндегиге қарағанда да сөз мәнисине күшлирек тәсир етеди хәм сөздеги орны да тураксыз сыпатқа ийе. Сонлықтан сөзликте дүзиұшилер бул мәселеге айырықша әхмийет берип, хәр бир сөздеги пәтли буұынды белгилеп барған.

Сөзликтең ақырында баслы географиялық атамалардың орысша хәм қарақалпақша дизими бар. Олар да алфавит тәртиби менен жайластырылған.

Булардың барлығы да сөзликтең аўдарма сөзликлер ишинде белгили орынға ийе сөзлик екенлигин көрсетеди.

Бул сөзлик лексикологиялық тәжирийбелер тийкарында дүзилген дәслепки орысша-қарақалпақша сөзлик сыпатында кеңнен пайдаланылып келди хәм пайдаланып киятыр.

Усының менен бирге, сөзликте кемшликлер де бар. Олар гейпара орыс сөзлери менен оған берилген қарақалпақша мәнилери арасындағы алшақлықларда, гейпара сөзлердиң орыс тилиндеги түринде қолланылыұна қарамастан қарақалпақша сыңарлары қосымша усынылыұында, гейпараларының орыс тилиндеги түри қолланылып келиұине қарамастан, тек түсиник берилип кетиұинде, жийи қолланылатуғын болса да, айырым сөзлердиң омонимлик қатарларына кеўил бөлмеұшиликте, орфографиялық кәтеликлерде хәм т.б. көринеди. Мәселен, «б» хәриби бойынша сөзликке кирген сөзлердиң ишинде бок деген сөздиң биринши мәниси жанбас деп берилген. Ал ол

жанбас емес, қырын деген мәніде болыуы керек. Баян деген сөздің жазба жұмыстың бір түрі мәнісіндегі омонимді қатарлы жиі қолланылуына қарамастан, сөзлікке кірмей қалған, барышня, булавка деген сөздер орыс тіліндегі формаларында қарақалпақша беріліп, қайыс ишінде түсіндірілген, делила деген сөз сол түрінде қолланылып қиятырған болса да, солайынша қарақалпақша да берілмей тек қауыс ишінде түсіндірілген, т.б.

Екінші орысша-қарақалпақша сөзлік 1962-жылы баспадан шықты. Ол Т.С.Сафиев тәрәпинен дүзілген Сөзлік сегіз жыллық хәм орта мектеп оқыушыларына арналған. Сонлықтан оған мектеп оқыушылары үшін зәрүрлі деп табылған ең жиі қолланышы сөздер менен терминлер киргизілген. Бундай сөзлердің жиі ушырасатуғын мәнілери есапқа алынған. Сондай-ақ ол мектеп сөзлігі болғанлықтан оқыушылардың орыс тілін үйрениу ісине жәрдем етиу мақсетінде анау я мынау сөз грамматикалық формаларда өзгертилип те алынады, сөз мәнілери әпиуайы сөз дизбеклерінде хәм жеңил гәплерде түсіндіриледі. Мысалы: встать бу.вр.встану, встанешь/сов/, турыу, встать рено утром-азанда ерте турыу. 2. үстінде турыу, шығып турыу, он встал на стул-ол стулға шығып турды, 3. Перен, пайда болуу, тууу, турыу, перед нами встал в тот вопрос бизиң алдымызда мына мәселе тур.

Сөзлік мектеп оқыушылары үшін арнаулы түрде дүзілген бириинши орысша-қарақалпақша сөзлік сыпатында мектеп турмысында жәрдемши қурал хызметін атқарып қиятыр.

Қарақалпақ тіліндегі аударма сөзліктердің ишінде дыққат аударууды талап етеуғын сөзліктердің бири-қарақалпақша орысша сөзлік. Ол Д.С.Насыров, К.У.Убайдуллаев хәм басқалар тәрәпинен дүзіліп, Н.А.Баскаковтың редакторлығында сөзліктегідей-ақ, бунда да 20000 ға жақын сөз хәм терминлер бар. Сөзлік хәзирги қолланылып қиятырған алфавит хәм орфография тийкарында дүзілген.

Бул сөзлік те, әдеттегідей, редактордың алдыңғы сөзі, қурылысы хәм шәртлі қысқартулар дизими хаққында мағлыұматлар менен басланады. Оның кейнінен қарақалпақ әдебий тілінің хәзирги алфавити берілген. Сөзлікке қосымша географиялық атамаларының алфавитлік дизими, қарақалпақша ер хәм хаял-қызлардың атлары, қарақалпақ қәуімлери менен урыуларының атамалары, Н.А.Баскаков тәрәпинен жазылған «Қарақалпақ тили грамматикасының очерки» и Т.С.Сафиев тәрәпинен дүзілген «Орфографиялық гилт», сондай-ақ ески жыл, ай, күн атлары, ески узынлық хәм ауырлық өлшеу бирліклерінің атамалары киргизілген.

Булардың барлығы да қарақалпақ тили сөзлігі, қарақалпақ тіліндегі лексикалық бирліклери толғырақ түсіндириуге, қарақалпақ тілін үйрениуге жәрдем етеуғынлығы сөзсиз.

Бул сөзлік қарақалпақ тілінің сөзлік қурамындағы барлық сөзлер болмаған менен де, оның көпшилик бөлегін өз ішине алған.

Онда күнделікли турмыста қолланылып қиятырған сөздер менен терминлер қарақалпақша хәм орысша түсіндирилген.

Хәр қандай сөз, мүмкин болғанынша, өзине тән мәнілерінде алынған: Мысалы::

аш 8 открывать, раскрывать, отпирать, есик аш-открыть двери 2) развертывать: развязывать/напр, сверток/, кеуил аш, а/веселиться: б) подниматься/ о настроении, уйқы аш-разгонять сон, ашып-айт-говорить ясно, открыто: айыбын аш-выявлять, всурувать чей-л, порок.

Бунда сөздің еркин мәнісі де, фразеологиялық байланыс мәнілери де қамтылады. Усы арқалы сөздің түрлі лексикалық мәнілери ашылады. Сөзлікті дүзиушілер қарақалпақ тілінде сөз мәнісінің міне усы тәрәплеріне айрықша кеуил аударған, лексикографиядағы аударма сөзліктер дүзиу тәжірийбелерінен пухта пайдаланған.

Басқа тиллер арқалы қарақалпақ тілінің сөзлік қурамына кирген сөздер менен терминлер қарақалпақ тілінің нызамлылықтарына сәйкес түрлі формаларда өзгертилип қолланылып қиятыр. Бундай сөзлердің усы айрықшалықтары да есапқа алынған. Мысалы:

докторант-докторант

докторлық: ә-занятие, специальность доктора

докторский: докторлық диссертация жақлау, қорғау, защита диссертации на соискание ученой степени доктора/наук/, докторлық дәрежеде докторская степеи доктора/наук/ докторлық дәрежеде докторская степень: ғ/ врачевание.

Бул сөзлік қарақалпақ лексикографиясы бойынша бириинши тәжірийбе болуына қарамастан, сапалылығы сөзлік сыпатында қолланылып қиятыр.

Усының менен бирге, сөзликте айырым белгилеп өтиўди талап ететуғын орынлар да бар. Мәселен, гейпара терминлердиң қарақалпақшасы болыўына қарамастан, қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы термин сыпатында берилген, кавыки-кавычка, каверна-каверна, площадь-площадь, т. б. Бул терминлер ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде тырнақша тесик, майдан деген турлеринде қолланылады. Оннан қалса, тырнақша, майдан, деген терминлер каавычка, площадь деп аўдарылып, сөзликте алфавитлик тәртиби менен тағы да қайталананды.

Сондай-ақ географиялық атамаларды сөзликке киргизгенде, олардың қайсы тәрәпинен қарап таңланғанлығы белгисиз болып қалады. Олар аймақлық принципке байланыссыз таңланылған ба я болмаса улыўмалық принципке байланыссыз таңланып алынған ба, алфавитлик тәртибте берилиўинен басқа белгили бир система жоқ сыяқлы. Географиялық атамалардың ишинде дуньяға белгили Днепр, Дон, Дунай, Енисей, дәрьялары менен бирге Есим өзек те, Көк өзек те бар, Куба, Қазақстан, усаған атамалар қатарында Вена, Вильнюс, Владивосток усаған қала атлары менен бирге Гөне Нөкисте берилген.

Әлбетте бундай жағдайда я дуньяға белгили географиялық атамаларды сөзликке киргизген мақул болыўы керек. Ондай болмағанда тек аўызға тускени ғана кирип, ал әҳмийетлиреги, танымалылығы қалып қоятуғыны сөзсиз.

Улыўма алғанда, қарақалпақша-орысша бул биринши сөзлик алдына қойылған тийкарғы талапларға жуўап береді.

Қарақалпақ тилиниң лексикографиясы тараўында исленилген қунлы жұмыслардың бири орысша-қарақалпақша үлкен аўдарма сөзликтен ибарат. Бул жұмыс «Совет энциклопедиясы» баспасы тәрәпинен 1967-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзлик Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебиат институты тәрәпинен таярланылған.

Сөзлик Н. А. Баскаковтың деракторлығында жарыққа шықты. Онда 47000 ға жақын сөз бар. Бул үлкен аўдарма сөзлик басқа аўдарма сөзликлерге қарағанда көп ғана сапалық айырмашылықтары менен сыпатланады. Олар жұмысқа орыс хәм қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы лексикалық бирликлердиң толығырақ кириўинде олардың мәнилик жақтан хәр тилдиң өзине тән айырмашылықтары есапқа алынған туринде толық хәм дурыс аўдарылып берилиўинде, сөзликте дузиў исинде лексикография тараўындағы ҳәзирги зоман жетискенликлериниң пухта пайдаланылыўында хәм тағы басқа усыған усаған тәрәплеринде көринеди.

Сөзликке тек жеке сөзлер ғана емес, ал соның менен бирге кунделикли турмыста жийи қолланылып киятырған көп ғана фразеологиялық сөз дизбеклери де, арнаўлы терминологиялық атамалар да, т. б. кирген

Орыс тилин дурыс пайдаланыўда есапқа алыныўы зәрүрли болған хәр бир сөз хәм турақлы сөз дизбегиниң айырым жағдайлары дузиўшилер тәрәпинен сөзликтен пайдаланыўшының дыққатына орынлы турде усынылады. Мәселен, орыс тилинде базбир сөзлер гәп ишинде хеш қандай сеплик жалғаўлары қабыл етпейди, т. б. Бул нәрсе орыс тилин қарақалпақ тили менен салыстырғанда баслы айырмашылықлардың бири сыпатында көзге туседи хәм қарақалпақ оқыўшыларын гейде бираз қыйыншылықларға ушыратады. Сөзликте бундай орынлар жүдә дурыс көрсетилген.

Мысалы, кафе С. нескл. Кафе очки только мн, көз әйнек, носить-әйнек кийиў, ходить в очках-көз әйнек кийип жүриў.

Бул жұмыстың сапалылығына байланыссыз толып атырған усындай мысалларды келтире бериўге болады.

Сөзликте жеке-сийрек кемшиликлер де ушырасады. Мәселен, сөзликте машинистка сөзи мынадай деп тусиниледи.

Машинистка ж. Машинистка / машинкада басыўшы хаял/

Әлбетте, машинкада басыўшы тек хаял ғана емес, қыз да болыўы мүмкин. Қарақалпақ тилинде хаял хәм қыз деген сөзлердиң бир-биринен мәнилик айырықшалықлары бар. Сонлықтан машинистка деген сөзди қаўыс ишинде машинка басыўшы хаял-қыз деп тусиндирген мақул болыўы керек. Сондай-ақ мастер сөзине байланыссыз орыс тилиндеги дело мастера боится деген мақалдың қарақалпақ тилиндеги сәйкес турлериниң бири сыпатында сөзликте отынды шапқан

адамына жақтыр емес. ал отынды шапқанға жақтыр туринде қәлиплескен. Демек, әдебий тилдің талаптарына сәйкес бундай жағдайлар да дыққаттан тыс қалмауы керек.

Қарақалпақ лексикографиясы тарауында биринши ретпайда болып отырған усынша улкен жумыстағы бундай кишигирим кемшиликлер сөзликтің бақалылығына елеули тәсир жасай алмайды. Жумыс қалың көпшиликтің кунделикли турмысында оғада улкен әқмийетке ийе болып отыр. Ол хәзир барлық кәсип ийелери тәрәпинен кеңнен пайдаланылмақта.

Диалектологиялық сөзлик, Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги Н. А. Баскаков тәрәпинен дузиліп, диалектологиялық сөзликлер менен бирге Қарақалпақ тили деген ат пенен 1951-жылы Москва қаласында басылып шықты. Ол академик В. М. гордлевский тәрәпинен таярланған.

Бул китап автордың 1926-жылдан баслап алып барған жумысларының бир бөлегинен ибарат.

Китапта Қарақалпақстан аймағында жургизилген илимий экспедициялар дауамында халық дәрәтпеси шығармалары бойынша халық аузынан жыйнап алынған диалектологиялық материаллар тийкарында, диалектологиялық мақсетте дузилген. Сонлықтан оны қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги деп атаймыз.

Сөзликтің айрықша транскрипциялық белгилер менен жазылуы анау я мынау диалектлик айрықшалықларды анықлауда хәм уйрениуде улкен әқмийет тутып отыр. Хәқыйқатында да, хәр қандай диалектологиялық сөзликлер, әдетте, усылай белгили бир транскрипциялық белгилер менен дузилген болуы керек. Бул нәрсе диалектлер арасындағы ең нәзик айырмашылықларды да аңлауға мүмкиншилик береди.

Усының менен бирге бул сөзликтің бир артықмашылығы сонда , онда анау я мынау сөз белгили бир ески хәм хәзирги түркий тиллер бойынша жазба әдебиятларда сәйкес сөзлер менен салыстырылады. Мысалы. Ав-у, свешиватся², переваливать через край^{4,3} опрокидываются⁴⁸, перевернуться⁴. Перен. Вернуться⁷⁵. СН ав, Мк а 11,43⁹

Бунда рим цифры оның сөзликте бесинши омоним екенлигин ,орысша аудармасынан кейинги араб цифры сол материалдың кимнен жазып алынғанлығын/ диалектологиялық материаллар жазып алынған адамлардың дизими араб цифры менен китаптың ақырында көрсетилген/ , СН, МК қайсы жазба әдебиятларда қайсы формада ушырасатуғынобығын көрсетеди. СН, МК сол әдебиятлардың шәртли қысқартылған белгилеринен ибарат.

Бирақ сөзликте диалектлик айырмашылығы менен сыпатланатуғын анау я мынау сөздің қарақалпақ тилинің еки диалекти арасында қандай айырмашылыққа ийе екенлиги көрсетилмеген . Егер усы мәселе де белгиленип өтилгенде диалектлер арасындағы лексикалық, фонетикалық хәм грамматикалық өзгешеликлер бирден көзге тускен болар еди.

Диалектологиялық текстлер менен сөзликте өз ишине алатуғын бул мийнет қарақалпақ тил билими тарийхында улкен роль атқарып киятыр.

Қарақалпақ тили хәққында көпшилик мәселелерди шешиу исинде бул материаллар илимий хәм әмелий жақтан гиреули орынға ийе.

Автор китапқа жазған алдыңғы сөзинде қарақалпақ тилинің диалектологиямсы бойынша жыйналған бул материаллардың қарақалпақ фольклорын изертлеушилер ушын да әқмийетке ийе екенлигин көрсетип өткен еди. Хәқыйқатында, ол тек қарақалпақ тилин ғана емес, ал оның әдебиятын изертлеу ушын да бай материал болды.

Тернологиялық сөзлик. Илим хәм техниканың рауажланыуына байланыслы олардың хәр қыйлы тарауларында ушырасатуғын терминлерден дузилген сөзликлер терминологиялық сөзликлерден ибарат. Бундай сөзликлерде белгили бир илим хәм техника, т. б. тарауынан алынған терминлердің мәниси түсиндириледи де, гейпара жағдайларда хәттеки оның этимологиясы хәққында да мағлыұмат бериледи. Мәселен, Л. И. Тимофеев хәм Н. Венгров тәрәпинен дузилген Әдебият таныу терминлеринің қысқаша сөзлигинде абзац деген термин бюылайынша баянланады.

Абзац/ от мем, а ls а ts часть текста от одного отступа, красной строки до следующего. Например два абзаца в рассказе Л. Н. Толстого Косточка.

Ваня побледнел и сказал Нет, я косточку бросил за окошко.

И все засмеялись, а Ваня заплакал.

Терминологиялық сөзліктер бір тиллік те екі тиллік те болыуы мумкин. Биз жоқарыда мысал алған терминологиялық сөзлік тек орыс тилинде ғана дузилген бір тиллік терминологиялық сөзліктен ибарат.

Орта Азиядағы көпшилик түркий тиллер бойынша дузилген сөзліктер улыуа алғанда, екі тилик сөзліктер болып есапланады. Олар көбинесе орысша-миллий болып келеди. Бундай сөзліктерде терминлер дәслеп орыс тилинде бериледи де, кейин анау я мынау миллий тилдеги сәйкес қолланылып киятырған түри алынады.

Мысалы	Абсолютная рента	абсолютлик рента
	Абсентеизм	абсентеизм
	Авантюра	авантюра
	Аварцы	аварцлар

Турмыста хәр қыйлы илим хәм техника тараулары бойынша дузилген бір нешше терминологиялық сөзліктер бар. Мәселен физика, биология, химия, математика, лингвистика, география, т. б. бойынша.

Қарақалпақ тилинде белгили бир илим тарауы бойынша дузилген орысша-қарақалпақша екі тиллік терминологиялық сөзліктер ғана бар. Олардың дәслепкилери физика, математика, ботаника, зоология, тил билими усаған илим тараулары бойынша ұатандарлық урысқа шекемги дәуирде дузилген. Бул дәслепки грамматикалық сөзліктер көбинесе мектеп турмысындағы зәрүрлик тийкарында дәреген. Олар көлеми жағынан киши китапшалардан ибарат еди. Биз қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзліктердің тек бирли ярымына ғана сыпатлама берип өтиуди мақул көрип отытмыз, өйткени олардың барлығы да ертеректе дәретилген сөзліктер болғанлықтан, алдына қойған мақсети, дузилиси, көлеми хәм сапасы жағынан дерлик бир сыпатқа ийе деуге болады.

Қарақалпақ тилинің лексикографиясы тарауында белгили белгили бир илим тарауы бойынша дузилген сөзліктердің қатарына физика терминлеринің орысша-қарақалпақша сөзлиги киреди.

Бул сөзлик екі тиллік терминологиялық сөзлик болып есапланады. Ол С. Б. Булатов тәрeпинен дәретилип, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы арқалы - жылы басып шығарылған.

«Физика терминлеринің орысша-қарақалпақша» сөзлиги латын алфабити тийкарында дузилген. Онда физика илими тарауында қолланылатуғын орысша атамалары алфабит тәртиби бойынша дәслеп бериледи де, кейин сол терминнің қарақалпақша атамасы келеди. Егер термин сөзинің қарақалпақша сыңары болмаса, оның орыс тилиндеги тури сол дәуирдеги латын алфабити хәм орфографиясы тийкарында солайынша алынған. Ал орыс тилиндеги анау я мынау физика термининің қарақалпақша атамасы болса, онда сол атама турмыста қолланылып жүрген туринде берилген.

Сөзліктердің ишинде әмелий жақтан әхмийетли сөзліктердің бири тусиндирме сөзліктер болып табылады.

Тусиндирме сөзліктерде сөзлер әдетте, алфабит тартиби менен хәр тәрeплеме баян етиледи. Мысалы

Алмас зат. Жатқырауық, туссиз, ең хасыл, ең қатты зат. Оның қырланған тури бриллиант. Алмастың жауы қорғасын. Шыны кесетуғын өткир қурал. Жалынмын жанып турған нөсерге өшпес. Болатпын екі жузде алмас кеспес. Уулы дәринің бир тури.

Бунда алмас деген сөз тууралы грамматикалық жақтан да семантикалық жақтан да, қолланылуы бойынша да тусиник берилген. Сондай-ақ жеке мәнилери айырым-айырым көрсетилген. Сол сөз мумкин болғанынша сәйкес мәнилери менен шығармалардан алынған мысалларда тусиндирилген.

Тусиндирме сөзліктерде дерлик барлық сөз қатламлары, гөнерген сөзлерде, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де бериле береді. Соның менен қатар, орфографиялық хәм орфоэпиялық нормалар да айырым сөзлердің этимологиясы да қамтылады.

Ә Д Е Б И Я Т Л А Р .

1. Махмуд Қашғарий. Девону турк, 1-11-111. Ташкент ,1960-63.
2. И.Кенесбаев. Ғ.Мусабаев. Хәзирги қазақ тили , лексика, фонетика, Алматы, 1962.
- 3.Н. А . Баскаков. Развитие литературных языков народов Средней Азии в советскую эпоху, М, 1962
4. Н. А . Баскаков. , С. Б . Бекназаров, У. Н Кожуров. Русско-каракалпаксий словарь, М . 1974
5. С. Насыров. К. Убайдуллаев. Т. б. Қарақалпақша-орысша сөзлик. М. 1958
6. Русско-каракалпаксий словарь , М . 1967
7. Қарақалпақ тилиниң тусиндирме сөзлиги . 1-1У.
8. П. М. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке, Спб . 1904
9. В. В. Радгов. Опыт словаря тюркских наречий ,т. 1.11.111.1У,спб.1894-1905гг /қуман-кыпшақ тили сөзлиги/
10. Л. Будагов. Турк-татар наречислериниң салыстырма сөзлиги.
11. Тил илиминиң басқа машқалалары бойынша қарақалпақша сөзликлер хәм тағы басқалар.